

Інститут демографії та соціальних
досліджень НАН України
Український центр соціальних реформ
Фонд народонаселення ООН

СІМ'Я ТА СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Київ 2009

ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
НАН УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР СОЦІАЛЬНИХ РЕФОРМ
ФОНД НАРОДОНАСЕЛЕННЯ ООН

**СІМ'Я ТА СІМЕЙНІ
ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ:
СУЧАСНИЙ СТАН І
ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**

Київ 2009

УДК 314.6(477)
ББК 60.7
С 37

Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. — К.: ТОВ «Основа-Принт», 2009. — 248 с.

Монографію присвячено актуальним питанням розвитку сім'ї та сімейних відносин в Україні. Видання підготовлено за матеріалами переписів населення, вибіркового обстежень умов життя домогосподарств України та результатами проведеного у квітні 2009 р. спеціального вибіркового соціально-демографічного обстеження населення дітородного віку «Сім'я і сімейні відносини».

Автори аналізують основні функції сучасної сім'ї та процес їх трансформації у новітній демографічній історії, розглядають структуру і типи сімейних об'єднань в Україні, процеси формування сімейного складу населення, питання взаємодії сім'ї з іншими соціальними інститутами, вплив соціально-економічних явищ та процесів на життєдіяльність сімей. У роботі викладено результати досліджень матеріального становища та умов проживання різних категорій сімей.

На матеріалах соціально-демографічного обстеження досліджується роль і місце сімейних цінностей у системі ціннісних орієнтацій населення, становлення нових форм шлюбно-сімейних стосунків в Україні. Значну увагу приділено питанням формування взаємовідносин та розподілу обов'язків у сучасній сім'ї. Аналізуються дітородні орієнтації населення та проблеми утримання і виховання дітей в українських сім'ях. Розглядаються сучасні форми сімейних зв'язків батьківського і прабадьківського покоління.

Видання містить результати узагальнення зарубіжного та вітчизняного досвіду сімейної політики, а також оцінки населенням заходів сімейної й пронаталістської політики в Україні. У ньому викладено деякі рекомендації щодо вдосконалення сімейної політики у нашій країні.

Монографію адресовано демографам, економістам, фахівцям з державного управління, соціальної політики, викладачам, аспірантам та студентам, усім небайдужим до демографічної проблематики читачам.

Рецензенти:

Лісогор Л. С. (доктор економічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу досліджень людського розвитку Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України)

Сариюгло В.Г. (доктор економічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу соціально-демографічної статистики Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України)

Затверджено до друку Вченою радою Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України (протокол № 9 від 29 вересня 2009 р.)

ISBN 978-966-02-5411-4

© Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2009

ЗМІСТ

Вступ	5
I. Сім'я у трансформаційному соціумі сучасної України	7
1.1. Інститут сім'ї та його функції.....	7
1.2. Сімейна структура населення України. Дітність української сім'ї.....	19
1.3. Основні процеси формування сімейної структури населення...	30
II. Матеріальне становище та умови проживання різних категорій сімей в Україні	47
2.1. Доходи та витрати домогосподарств.....	47
2.2. Споживання та забезпеченість товарами тривалого користування.....	53
2.3. Бідність різних категорій сімей.....	65
2.4. Основні характеристики житлових умов сімей.....	69
III. Жінки та чоловіки у сучасній сім'ї (за підсумками вибіркового соціально-демографічного обстеження «Сім'я і сімейні відносини»)	74
3.1. Сімейний склад респондентів та соціально- демографічні характеристики їх сімей.....	74
3.2. Сімейні цінності у житті респондентів. Гендерні відносини у сучасній сім'ї.....	89
3.3. Шлюбний стан респондентів. Форми шлюбних стосунків.....	103

IV. Батьки і діти та міжпоколінні відносини у сім'ї (за підсумками вибіркового соціально-демографічного обстеження «Сім'я і сімейні відносини»)	123
4.1. Дітородні орієнтації в Україні.....	123
4.2. Взаємовідносини з неповнолітніми дітьми, їх утримання і виховання.....	148
4.3. Батьки і дорослі діти: сучасні форми сімейних зв'язків.....	169
V. Сім'я як об'єкт соціально-демографічної політики	187
5.1. Сучасний досвід сімейної політики у розвинених країнах та в Україні.....	187
5.2. Сімейна та пронаталістська політика в Україні у дзеркалі суспільної думки.....	200
5.3. Підтримка окремих категорій сімей.....	212
5.4. Удосконалення механізмів державного впливу на розвиток інституту сім'ї.....	227
Висновки	237

ВСТУП

Сім'я являє собою невід'ємну складову життєдіяльності суспільства й відтворення населення. Це один із найдавніших соціальних інститутів, який, змінюючи свої форми, зберігався в умовах усіх відомих цивілізацій і культур. Сімейний спосіб життя людство виробило протягом всього періоду свого існування й історичний досвід різних культур довів необхідність захищати та цінувати інститут сім'ї. Разом з тим наразі важко відшукати той соціальний феномен, про кризовий стан якого за останні півстоліття було б написано більше, ніж про кризу інституту сім'ї й якому б так часто пророчили неминуче відмирання.

Сучасна сім'я являє собою інститут, який насправді увесь час перебуває під тиском соціально-економічних обставин і невинно змінюється. Як структуроформуюча система суспільного життя сім'я фокусує всі кардинальні зрушення, що відбуваються у соціумі. Особливо відчутних і неоднозначних змін інститут сім'ї зазнав в європейських країнах у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Свою специфіку мають ці зміни на пострадянському просторі, де вони зумовлені як загальноцивілізаційними тенденціями розвитку шлюбно-сімейної сфери, так і впливом чинників, пов'язаних із системною кризою, а отже — несуть на собі особливо значний тягар невирішених соціальних, економічних, морально-етичних проблем.

У свою чергу сім'я, що традиційно належить до базових цінностей у вітчизняній культурі, містить у собі могутній потенціал впливу на процеси суспільного розвитку. Як свідчить історичний досвід, потреби функціонування інституту сім'ї завжди були і є одним із значущих факторів соціальних змін, а її роль як важливого буфера між індивідами і соціальними змінами зростає саме у кризові періоди.

Сімейні відносини та сімейна життєдіяльність тісно вплетені у соціально-економічну реальність, і стан інституту сім'ї є одним із найважливіших індикаторів соціальної стабільності й благополуччя. З огляду на це наразі існує нагальна потреба у поглибленому дослідженні стану сучасної української сім'ї й виконання нею своїх основних функцій, процесів формування сімейного складу населення, матеріального становища різних

типів сімей (домогосподарств), специфіки сімейних відносин, взаємодії сім'ї з іншими соціальними інститутами, впливу соціально-економічних явищ та процесів (у тому числі кризових) на життєдіяльність сімей в Україні тощо. Серед чинників, які ускладнюють систематичне відстежування й оцінку того, що відбувається з сім'єю та сімейним складом населення, не останніми слід назвати інформаційні труднощі, особливо у тривалий період між переписами населення. Джерелами інформації щодо різних соціально-демографічних та економічних аспектів функціонування сімейної сфери можуть слугувати також результати спеціальних вибірових соціально-демографічних обстежень населення, зазвичай одноразових або таких, що здійснюються періодично.

У цьому виданні здійснено спробу дослідити широке коло питань, що стосуються формування сімейного складу населення та дітності сімей в Україні, рівня життя різних категорій сімей, значущості сімейних цінностей, стосунків між подружжям та розподілу обов'язків у сучасній сім'ї, дітородних орієнтацій населення, взаємовідносин з дітьми та проблем їх виховання у сім'ях різних типів, взаємодопомоги батьківського та прабаб'яківського покоління, оцінки населенням державної сімейної й пронаталістської політики тощо на основі аналізу інформації із кількох джерел, як-то: даних переписів населення; підсумків вибірових обстежень умов життя домогосподарств України; результатів репрезентативного вибірового соціально-демографічного опитування населення дітородного віку «Сім'я та сімейні відносини», проведеного Центром «Соціальний моніторинг» навесні 2009 р. Актуальні й болючі питання щодо сучасного стану й трансформацій інституту сім'ї та шлюбно-сімейних відносин в Україні автори намагалися висвітлити виключно з наукових позицій, якомога більш неупереджено, не прикрашаючи реальний стан справ і певні позитивні зрушення у цій царині та водночас не драматизуючи наявні труднощі й проблеми.

Видання є результатом дослідницької роботи авторського колективу під керівництвом акад. НАН України Е.М. Лібанової у складі: к.е.н. С.Ю. Аксьонової, В.Г. Бялковської, О.А. Васильєва, О.О.Коломієць, к.е.н. О.І. Крикун, Б.О. Крімера, д.е.н. І.О.Курило, акад. Е.М. Лібанової, Л.М. Мельничук, А.Г. Реут, к.е.н. Л.І. Слюсар, д.е.н. В.С. Стешенко.

I. СІМ'Я У ТРАНСФОРМАЦІЙНОМУ СОЦІУМІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

1.1. Інститут сім'ї та його функції

Сім'я як засноване на шлюбі та кровній спорідненості об'єднання людей, пов'язаних спільним побутом та взаємною відповідальністю¹, є базовою передумовою функціонування соціуму, невід'ємною ланкою у механізмі життєдіяльності та демографічного відтворення поколінь. Її значення настільки важливе, що сім'ю іноді визначають як «першоелемент суспільства» (the fundamental unit of society)².

Сім'я є багатоаспектним соціальним утворенням, що поєднує в собі якості соціального інституту, соціальної організації, соціальної структури та малої соціальної групи. Вона знаходиться на перетині структур при вивченні соціуму з тієї чи іншої позиції, на перетині макро- і мікроаналізу. Фундаментальна якість сім'ї – виконання ролі посередника між суспільством і особистістю, зняття протиріччя між особистістю і державою через інтереси сім'ї як автономного цілісного соціального інституту³.

Інститут сім'ї є одним із найдавніших у суспільстві, він виконує комплекс соціально необхідних функцій, що закріплені за ним, і формують систему відносин та забезпечують мотивацію взаємодії, з одного боку, сім'ї та суспільства, з іншого – сім'ї й особистості. Сім'я як багатofункціональний інститут виконує як специфічні функції, що іманентні їй, відображають її сутність, так і неспецифічні, до виконання яких вона пристосовується у певних історичних умовах⁴. Функції сім'ї змінюються з розвитком людства; вони тісно корелюють з умовами життєдіяльності суспільства в цілому, тому їх характер, ієрархія, пріоритетність, змістовне наповнення змінюються залежно від стану суспільства, розвитку його окремих сфер, потреб та вимог певного періоду. Однак специфічні функції сім'ї, тобто ті, що відрізняють її від інших інститутів суспільства, є притаманними на всіх етапах його розвитку – це забезпечення фізичного (біологічного) та соціокультурного відтворення

¹ Це визначення, що увійшло до енциклопедій, було запропоновано А.Г. Волковим (див. Волков А.Г. Семья – объект демографии. – М.: Мысль, 1986. - С. 20; Демографический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1985. - С. 385; Социологическая энциклопедия в 2-х т. Т. 2. – М.: Мысль, 2003. - С. 394).

² Аллан Карлсон. Общество – Семья – Личность: Социальный кризис Америки. Альтернативный социологический подход // Перевод с англ. / Под ред. проф. А.И. Антонова. – М.: 2003. – С. 12.

³ Социология семьи. Под ред. А. И. Антонова. – Москва: ИНФРА-М, 2005. - С. 22.

⁴ Харчев А.Г. Брак и семья в СССР. – М.: Мысль, 1979. - С. 75.

поколінь людської спільноти. Тобто до специфічних функцій сім'ї треба віднести репродуктивну (дітонародження), соціалізації (виховання дітей) та функцію матеріального утримання дітей. Оскільки відтворення населення є основою існування будь-якого суспільства, потреба в сім'ї як соціальному інституті, що забезпечує народження і соціалізацію нових членів суспільства, існує в кожній з сучасних цивілізацій на будь-якому етапі їх розвитку. Сім'я як конкретна історична система взаємовідносин між подружжям, між батьками й дітьми, які пов'язані шлюбними та родинними відносинами, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю (за визначенням А. Харчева)⁵ формує і підтримує «правила гри»⁶ стосовно появи та розвитку дітей як представників нових поколінь, які мають замінити покоління батьків. За цими правилами існує особиста мотивація індивіда до дітонародження, у процесі якого реалізується одна з найважливіших суспільних потреб – потреба у відтворенні населення як «фізичного тіла» суспільства.

Неспецифічні функції сім'ї мають історичний характер і з розвитком суспільства розширюються чи, навпаки, звужуються, переходять до інших соціальних інститутів. У доіндустріальному суспільстві сім'я була центральним його осередком, оскільки виробництво матеріальних благ мало сімейний характер, тобто в сім'ї було сконцентровані не тільки «творення» суб'єкта соціального життя, але і виробництво предметів споживання і засобів виробництва. На цьому етапі історичного розвитку сім'ю можна визначити як поліфункціональний інститут⁷, її економічні функції були не менш важливі для суспільства, ніж специфічні, оскільки сімейне виробництво було основою всього суспільного виробництва. У сім'ї того часу виробнича діяльність поєднувалася з передаванням професійних знань і навичок, моральних настанов, релігійних і побутових традицій, навчанням юнацтва; також сім'я забезпечувала турботу про старих і немічних, безпеку і соціальний контроль. Фактично весь життєвий шлях особистості, її соціальне формування та розвиток, вся життєдіяльність відбувались у сім'ї, і потребам цього періоду відповідала розширена патріархальна багатодітна сім'я.

З розвитком суспільства, підвищенням продуктивності праці виробництво матеріальних благ відокремлюється від сім'ї. В умовах індустріалі-

⁵ Харчев А.Г. Брак и семья в СССР. – М.: Мысль, 1979. – С. 75.

⁶ З позицій інституціоналізму інститути суспільства – це „правила гри” цього суспільства, які забезпечують взаємовідношення між людьми, формують мотивацію їх взаємодії. – див. Д. Норт Институти, институциональные изменения и функционирование экономики. – М.: Фонд экономического книги „Начала”, 1997. – С. 16, 37.

⁷ Социология семьи/ Под ред. А. И. Антонова. – Москва: ИНФРА-М, 2005. – С. 158-160.

зації та промислового виробництва члени сім'ї беруть участь у матеріальному виробництві як наймані працівники за межами сімейного об'єднання. Хоча сімейне виробництво не зникає, воно вже не є основним у економічній системі, а серед економічних функцій сім'ї на перший план виходять накопичення власності, споживання, ведення домашнього господарства, організація побуту тощо. Інституціональна структура суспільства поступово ускладнюється, і окремі функції сім'ї переходять (частково чи повністю) до спеціалізованих інститутів: функції освіти та виховання – до інститутів освіти, тобто навчальних закладів усіх рівнів, функції побутового обслуговування – частково до сфери обслуговування, функції охорони – до силових структур різного рівня тощо. Отже, коло функцій сім'ї поступово звужується, змінюється їх співвідношення. Мірю того, як держава й інші соціальні інститути «перебирають» на себе колишні обов'язки сім'ї (як-от: виробнича діяльність, утримання у старості та за непрацездатністю; щодо навчання та, певною мірою, й виховання підростаючих поколінь тощо), і при цьому у зв'язку з ускладненням трудової діяльності відпадає потреба широкого використання дитячої праці як у сімейному, так і у суспільному виробництві, настанови дитородної діяльності сім'ї суттєво трансформуються у напрямі відходу від багатодітності, зумовленого становлення економічних мотивів малодітності.

Розвинене суспільство початку XXI століття має розгалужену інституціональну структуру, у тому числі систему соціальних інститутів, безпосередньо задіяних у демопроцесі як процесі формування індивідів певної якості. Підготовка сучасного суб'єкта суспільного життя – дорогий і складний процес, який потребує участі спеціалізованих інститутів, що не тільки звужує неспецифічні функції сім'ї, але і певною мірою трансформує її основні функції. Унаслідок розвитку соціально-побутової інфраструктури суспільства суттєво змінилася господарсько-побутова функція сім'ї. Процес соціалізації підростаючого покоління відбувається не тільки в сім'ї, водночас держава частково бере участь в економічному утриманні дітей через систему різноманітних сімейних допомог та пільг. Виховна функція сім'ї порівняно з іншими функціями має наскрізний характер, оскільки передача суспільних норм, цінностей, досвіду стосується усіх сфер сімейної діяльності й усіх сфер життєдіяльності суспільства у цілому. Саме тому важливою є тісна взаємодія сім'ї з іншими соціальними інститутами, що виконують виховні функції, забезпечуючи окремі складові виховання. Крім того, аналіз реалізації виховної функції сім'ї доцільно розглядати у взаємозв'язку з іншими функціями. Зокрема, до кола змістовних питань виховної функції належать формування готовності молодого покоління до сімейного життя, засвоєння молодими людьми рольових складових кожного члена сім'ї тощо. Таким чином, виховна функція забезпечує збереження, відтворення та

розвиток інших функцій сім'ї у конкретно-історичних умовах. Водночас на функціональні особливості сім'ї, у тому числі й на забезпечення реалізації її виховної функції, впливає тип сім'ї.⁸

Сім'я залишається осередком формування основ фізичного і інтелектуального потенціалу людини, у ній закладається фундамент повноцінного фізичного, духовного, інтелектуального розвитку особистості. Найбільш відповідальні, не уніфіковані функції соціокультурного «творення» індивіда – передача культурних і традиційних цінностей, особливостей ментальності, формування найбільш індивідуальних рис особистості – залишаються за сім'єю, і в умовах багатомірного сучасного соціального середовища значно ускладнюються. Крім того, в умовах інтенсифікації соціальних процесів, прискорення ритму життя зростає значення таких унікальних соціально-психологічних функцій сім'ї, як збереження цілісності людської особистості, зняття емоціональної напруги, реалізація найбільш індивідуальних, інтимних потреб особистості⁹. Набувають іншої форми, але не зникають функції соціального контролю, соціального захисту. На наш погляд, наразі, у період поширення епідемій ВІЛ/СНІДу та інфекцій, що передаються статевим шляхом, набуває особливого змісту функція сім'ї щодо формування і контролю сексуальної поведінки.

З розвитком людства змінюється як внутрішньо-якісна сутність сім'ї, так і її зовнішня форма – структура, розмір, тип. За останні півстоліття сім'ї стали меншими за розміром, скоротилася кількість дітей у них, процес нуклеаризації сімей доповнився поширенням нових форм організації сімейного життя (new household forms), таких як неповні сім'ї, офіційно незареєстровані шлюбні пари, самотньо проживаючі одинаки, об'єднання осіб, які не є родичами, тощо; крім того, зросла ймовірність розпаду сім'ї внаслідок розлучення подружжя та утворення нової сім'ї у разі повторного шлюбу. Зазначене є наслідком складних і неоднозначних змін у матримоніальній та репродуктивній поведінці населення розвинених країн, серед яких: зниження рівня шлюбності, поширення різноманітних форм шлюбного партнерства, нестабільність подружніх відносин і зростання рівня розлучуваності, зниження рівня народжуваності за поширення позашлюбної народжуваності тощо. Сучасні тенденції розвитку суспільства – плюралізація, індивідуалізація, емансипація, свобода вибору – безпосередньо впливають на функціонування сім'ї. Найбільш

⁸ Зокрема, виховні можливості повних та неповних сімей, вади виховання у конфліктних та дисфункційних сім'ях, особливості виховання в одnodітних та багатодітних сім'ях тощо детально розглядаються у педагогічній та психологічній літературі.

⁹ Эволюция семьи и семейная политика в СССР / Отв.ред. А. Г. Вишневский. – М.: Наука, 1992.– С. 14-16.

суттєвою рисою розвитку сучасних форм сім'ї більшість дослідників вважає плюралізацію форм сімейного життя¹⁰, тобто їх урізноманітнення, що дає можливість сучасним чоловікам і жінкам вибрати у межах системи доступних варіантів модель життя, найкраще пристосовану до їх особистих інтересів та прагнень. Індивіди та сім'ї стають все більш вільними у виборі стиля життя, сценарію розвитку власної сім'ї – жити або без сім'ї, або в сім'ї батьків, або створити власну сім'ю, мати шлюбного партнера чи виховувати дітей самостійно, реєструвати шлюб або ні, розлучатися чи просто роз'їхатися, проживати спільно з представниками покоління прабатьків чи доручити їм виховання дитини, але жити окремо тощо.

Оцінка і пояснення сучасних трансформацій функцій і форм сім'ї залежить від світогляду дослідника, його підтримки відповідних соціологічних і демографічних концепцій. Існують дві основні наукові парадигми, що пояснюють зміни у шлюбно-сімейній сфері¹¹: «прогресивна» чи «ліберально-прогресивна» (її підтримують прихильники „постмодерної (post-modern) демографії”¹²) та «кризова» або «консервативно-кризова» (її підтримують послідовники фамілізму¹³). Більшість західних дослідників, у першу чергу автори теорії «другого демографічного переходу» (Second Demographic Transition) Д. Ван де Каа і Р. Лестіг та їх послідовники у різних країнах, які є прихильниками «постмодерної демографії», вважають зміни, що відбуваються, закономірним результатом демографічного розвитку, проявами «другого демографічного переходу» у шлюбно-сімейній сфері¹⁴. Водночас прихильники фамілістичного світогляду (А. Карлсон, А. Антонов, Б. Бергер, О. Синельников та ін.) оцінюють останні зміни у сімейній сфері

¹⁰ Boh K. *Changing Patterns of European Family Life: A Comparative Analysis of 14 European Countries*. – London and New York, Routledge, 1989.

¹¹ Социология семьи. Под ред. А. И. Антонова. – Москва: ИНФРА-М, 2005. – С. 91.

¹² *The New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses*. Edited by M. Macura, A.L. MacDonald, W. Haug. – UN, New York and Geneva, 2005. – P. 11.

¹³ Фамілізм (familism) – модель соціальної організації, в якій сімейні цінності й інтереси домінують над індивідуальними. Фамілізм у науці – школа соціології, яка за відправну точку аналізу бере сім'ю, а не індивіда, та відстоює перевагу цінностей сімейного способу життя над відповідними цінностями індивідуального існування.

¹⁴ Van de Kaa D.J. *The second demographic transition revisited: Theories and expectations*, in: *Population and Family in the Low Countries 1993: Late Fertility and Other Current Issues*. – Lisse: Swets & Zeitlinger, 1994, p. 81-126; Lesthaeghe R. and Surkyn J. *When history moves on: the Foundations and Diffusion of a Second Demographic Transition*. – Brussels: Interface Demography, Free University of Brussels, 2004; Вишнеvский А.Г. Автономна ли демографическая ситуация в Российской Федерации // Модернизация экономики России. Итоги и перспективы. М.: ГУ ВШЭ, 2003; Станкунене В. К современной модели семьи в Литве (признаки, факторы, установки). – Социологические исследования, 2004, № 5, с. 54-65.

як глобальну системну кризу сім'ї, стверджують, що «перші роки XXI ст. засвідчують безпрецедентну кризу інституту сім'ї»¹⁵ та попереджають про можливість зникнення сімейного способу життя¹⁶.

Оцінка нових явищ у життєдіяльності і розвитку сім'ї можлива лише у контексті загальної оцінки сучасного стану і перспектив західної цивілізації, оскільки інститут сім'ї на макрорівні характеризує загальний стан суспільства, успіх певної соціальної системи в цілому. Якщо ми оцінюємо стан західної цивілізації у широкому її розумінні як занепад, то відповідно ці нові явища слід сприймати лише негативно, як прояв системної кризи суспільства. Але якщо ми сприймаємо західну цивілізацію, незважаючи на всі її недоліки та протиріччя, позитивно, як прогресуючу постіндустріальну модель суспільства, то нові явища у шлюбно-сімейній сфері, зміни функцій сім'ї та нові її форми слід розглядати як постіндустріальну трансформацію сім'ї на новому етапі розвитку цивілізації. На наш погляд, ми спостерігаємо кризу певного історичного типу сім'ї, становлення нового її типу, але не зникнення сім'ї як суспільного інституту. Всесвітньо відомий філософ П. Сорокін, який ще на початку XX ст. досліджував нові тенденції у розвитку сім'ї та їх причини, і визначив зміни, що відбувались вже у той час, як кризу, зробив оптимістичний висновок, що криза сім'ї не означає її крах і сім'я як подружній союз і союз дітей та батьків буде існувати і в майбутньому, хоча форми її можуть бути іншими¹⁷.

Отже, на постіндустріальному етапі розвитку суспільства функції сім'ї трансформуються, змінюється їх співвідношення, однак сім'я залишається основним осередком відтворення населення, де нові покоління не тільки з'являються на світ, але і відбувається формування їх якостей як суб'єктів свідомої суспільної діяльності. У сім'ї формується основа продуктивних здібностей людини, тобто того запасу здоров'я, знання, вміння, здібностей, мотивацій, які має людина і які вона використовує у виробництві; тих якостей, сукупність яких у сучасній економічній науці отримала назву людського капіталу. Засновники і послідовники теорії людського капіталу визнають значення сім'ї як важливої ланки у процесі його формування, в якій закладаються основи всіх його складових¹⁸.

¹⁵ Аллан Карлсон. Общество – Семья – Личность: Социальный кризис Америки. Альтернативный социологический подход // Перевод с англ. / Под ред. проф. А.И.Антонова. – М.: 2003., - С.10.

¹⁶ Социология семьи. Под ред. А. И. Антонова. – Москва: ИНФРА-М, 2005. - С. 91.

¹⁷ Сорокин П. Кризис современной семьи //Ежемесячный журнал литературы, науки и общественной жизни. 1916. № 2, 3.

¹⁸ Becker G. S. Human Capital: A Teoretical and Empirical Analysis. – Chicago: Univ. of Chic. press, 1983. – 268 p.; Грішнова О. А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2001, с. 80-88.

Розвиток сім'ї та її функцій у кожному суспільстві є інтегральним результатом структурно-функціональної трансформації сім'ї, ментальності та шлюбно-сімейних традицій певного населення, а також тих форм суспільної організації, через які проходить конкретне суспільство та його інститути. Складний, а періодами і трагічний шлях українського суспільства впродовж XX століття значною мірою вплинув на життєдіяльність сім'ї у країні, зумовив трансформування прояву загальних закономірностей її розвитку. Штучно прискорена модернізація шлюбно-сімейних відносин у перші десятиліття радянської історії, Голодомор 1930-х років, великі втрати населення та деформація його статево-вікової структури у роки Другої світової війни, особливості організації суспільного життя в умовах командно-адміністративної економіки розвиненого соціалізму – ці етапи суспільного життя безпосередньо вплинули на структуру, розмір, тип і функції української сім'ї. За часів Радянської України сім'я була усунута від відносин власності, її економічні функції звужені, формально держава прагнула максимального усупільнення функцій виховання і утримання дітей¹⁹, хоча ці штучні теоретичні положення не були втілені у реальне життя, сім'я продовжувала виконувати свої специфічні функції щодо фізичного та соціокультурного відтворення поколінь.

Зміна принципів організації суспільного життя в сучасній Україні, її рух від централізовано керованої економіки і відповідної моделі соціуму до ринкової демократичної моделі суспільства означає трансформацію всієї системи суспільних інститутів. Під впливом нових ринкових умов існування, наслідків соціально-економічної та демографічної криз відбуваються зміни і функцій сім'ї як одного з найважливіших інститутів суспільства.

Докорінні зміни ключового економічного інституту макrorівня – власності – призвели до принципових змін таких економічних функцій сім'ї, як накопичення власності, успадкування. В умовах ринкового середовища ці функції сім'ї (нагромадження і успадкування власності), які в умовах старої соціально-економічної системи були фактично відсутні чи суттєво урізані, регулюючи відносини лише в частині особистої власності громадян, вкрай обмеженої за розміром, знову стають важливими для суспільства.

Розширилась і набула нову якість виробнича функція сім'ї: в умовах ринкової економіки дрібне товарне виробництво, що часто функціонує на принципах сімейної кооперації, є неодмінним елементом економічної системи. Особливо зростає значення дрібного товарного виробництва (фермерських господарств, дрібної торгівлі, дрібного кооперативного виробництва) на перехідному етапі формування ринкового середовища,

¹⁹ Ильиницкий П. С. К вопросу о влиянии форм личного потребления на генеративную активность населения. // Демографические тетради, вып. 4-5. – К.: Институт экономики АН УССР, 1972. – С. 24-71.

оскільки ці економічні форми повинні допомогти населенню і суб'єктам господарювання адаптуватися до нових принципів організації економічного життя. Сімейне виробництво стає важливим джерелом формування доходів, ресурсів, споживчих товарів, важливою сферою зайнятості населення, тобто посилюється його демоекономічна роль-функція.²⁰

У перехідному суспільстві України, коли старі методи і принципи функціонування й організації діяльності багатьох сфер суспільного життя вже не діють, а нові ще не сформовані, трансформація низки суспільних інститутів призводить до їх дезорганізації, скорочення функцій і зниження ролі. У цих умовах зростає значення сім'ї як природного, стабільного інституту, який, на відміну від багатьох інших, жорстко не залежить від соціально-економічної моделі суспільства. У період трансформаційної економічної кризи 1990-х років до сім'ї певною мірою повернулися ті функції, які вже були «делеговані» іншим спеціалізованим інститутам. Наприклад, значне скорочення у цей період частки дітей, охоплених дитячими дошкільними закладами (з 57% у 1990 р. до 37% у 1997-1998 рр.) свідчить про розширення виховної функції сім'ї, тимчасове «повернення» до неї тієї частини завдань виховання й утримання дітей дошкільного віку, що були закріплені за спеціалізованими виховними закладами; це «повернення» обумовлено дезорганізацією ринку праці та системи доходів населення, кризою суспільної системи виховання підростаючого покоління. Зменшення обсягу побутових послуг, що були надані населенню у цей самий період спеціалізованими закладами побутового обслуговування, свідчить про розширення економічних і організаційних функцій сім'ї щодо побутового обслуговування її членів. Отже, у цей період сім'я стала своєрідним амортизатором, що певною мірою забезпечив зняття напруги у відтворенні населення, у тому числі зумовленої незадовільним економічним забезпеченням його життєдіяльності та трансформаційною дезорганізацією таких інститутів як ринок праці, освіта, тощо. Як наголошує відомий дослідник сім'ї Л. Чуйко, специфіка перебігу трансформаційного періоду в Україні посилює роль сім'ї: зростає значення сімейного виробництва, домашнього підсобного господарства для життєзабезпечення населення, у першу чергу для виживання найбідніших його верств; посилюється захисна функція родинних стосунків²¹.

У період макроекономічної стабілізації (2000–2008 рр.) адаптація більшості інститутів суспільства до нових принципів його існування, хоча

²⁰ Чуйко Л.В. Трансформація трудового потенціалу сімейних домогосподарств у контексті відтворення їх демографічного потенціалу в нових умовах // Демографічні дослідження. Вип. 25. - К.: Інститут економіки НАН України, 2003. – С.145-167.

²¹ Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. – К.: Інститут економіки НАН України, 2001.- С. 225-226.

і не завершена, певною мірою сприяла зняттю «надлишкового» навантаження на функції сім'ї. У теперішній час спеціалізовані заклади і установи активно задіяні у формуванні людського капіталу, у процесі «конструювання» рис-якостей сучасної особистості та обслуговуванні її життєдіяльності. Сім'ї знову активно користуються послугами дитячих дошкільних закладів: показник охоплення цими закладами дітей дошкільного віку у 2008 р. дорівнював 57%, тобто повернувся до докризового рівня; розгалужена система закладів сфери обслуговування різних форм власності надає значний обсяг різноманітних побутових послуг населенню тощо. Однак в умовах значного соціально-економічного розшарування населення й економічної нестабільності захисна функція сім'ї – і в економічному, і у морально-психологічному аспектах – залишається важливою для суспільства. Сімейне виробництво є сферою зайнятості та джерелом доходів для певних верств населення, і якщо для частини сімей це свідомий вибір сфери діяльності (фермерське господарство, малий бізнес тощо), то для інших – це вимушена зайнятість осіб, які не можуть у цей період застосувати свої професійні здібності та прагненням, знайти інші джерела засобів існування для своєї родини. У випадках, коли родина опиняється у складній ситуації (унаслідок безробіття, хвороби тощо) сімейна солідарність та взаємодопомога, сімейна кооперація стають механізмом захисту та адаптації до ризиків ринкового суспільства. В умовах соціально-політичної та економічної нестабільності, коли ймовірність втрати роботи, досягнутих матеріальних стандартів життя є доволі високою, особливо зростає значення соціально-психологічних функцій сім'ї, а саме: зняття емоціональної напруги, формування стосунків взаємної турботи і довіри тощо – і ці функції набувають захисного характеру.

Протиріччя сучасного українського суспільства, соціально-економічне розшарування населення, що перейшло межу доцільності, «реанімувало» і функцію сім'ї щодо передачі соціального статусу, хоча у розвиненому демократичному соціумі рівних можливостей вона не повинна бути задіяна у формуванні відносин суспільства.

Отже, у сучасному українському суспільстві сім'я виконує значний обсяг неспецифічних функцій, значення яких поглиблюється і в багатьох випадках набуває захисного характеру, та разом з цим продовжує виконувати свої специфічні функції – дітонародження, виховання й утримання дітей. Попри нові тенденції у розвитку інститутів шлюбу і сім'ї, форма виконання специфічних функцій сім'ї у більшості випадків залишається традиційною: значна більшість дітей (у 2007 р. – 78,6%, у 2008 р. – 79,1%) народжується у батьків, які перебувають у зареєстрованому шлюбі. Більшість українських дітей виховуються у повних сім'ях, де проживають з батьком і матір'ю.

Однак існують соціально-демографічні явища, сучасні масштаби яких свідчать про несприятливі умови існування сім'ї, деформацію її специфічних функцій. Сім'я як один із найважливіших інститутів віддзеркалює всі протиріччя і недоліки сучасного українського суспільства. Одним із найбільш серйозних свідчень збоїв у реалізації основних функцій сім'ї є поширення соціального сирітства, безпритульність та бездоглядність частини дітей. Причиною цього небезпечного явища є безвідповідальність батьків у маргінальних сім'ях, кількість яких в умовах посилення майнового і соціального розшарування населення, зниження його життєвого рівня, розмитості духовних ідеалів, загострення соціальних патологій – алкоголізму, наркоманії, насильства – зростає. Негативну роль відіграють також нестабільність шлюбу, поширення неповних сімей, де вихованням дітей займається лише один з батьків (як правило мати). Значна кількість дітей, позбавлених батьківського піклування, у тому числі дітей без певного місця проживання, є одним із найбільш серйозних проявів соціально-демографічної кризи, свідченням часткової дезорганізації функцій сім'ї з виховання й утримання дітей та морально-духовної деградації частини населення.

Зростання чисельності дітей-сиріт та соціальних сиріт спостерігається в Україні з другої половини 90-х років минулого сторіччя, але точна статистична інформація щодо їх кількості існує з 2003 р., коли була запроваджена відповідна статистична звітність. До цієї категорії віднесено дітей, які за різними обставинами не можуть виховуватись у власній сім'ї: діти-сироти (батьки яких померли чи загинули) та діти, позбавлені батьківського піклування (батьки яких позбавлені батьківських прав, або визнані безвісно відсутніми чи недієздатними, відбувають покарання в місцях позбавлення волі чи перебувають під вартою; батьки невідомі чи відмовились від дитини). Чисельність таких дітей в Україні на кінець 2007 р. – початок 2008 р. становила 102,9 тис. осіб²².

Якщо абсолютна кількість дітей цієї категорії в останні роки стабілізувалася, то відносний показник їх чисельності (у розрахунку на 100000 дітей віком до 18 років) продовжує збільшуватись (рис. 1.1.1). За 2004–2007 рр. він зріс на 22% і на 1 січня 2008 р. дорівнював 1236 дітей цієї категорії на 100000 дітей, тобто 1,2%.

²² Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статистичний бюлетень. – К.: Держкомстат України, 2008. – С. 7.

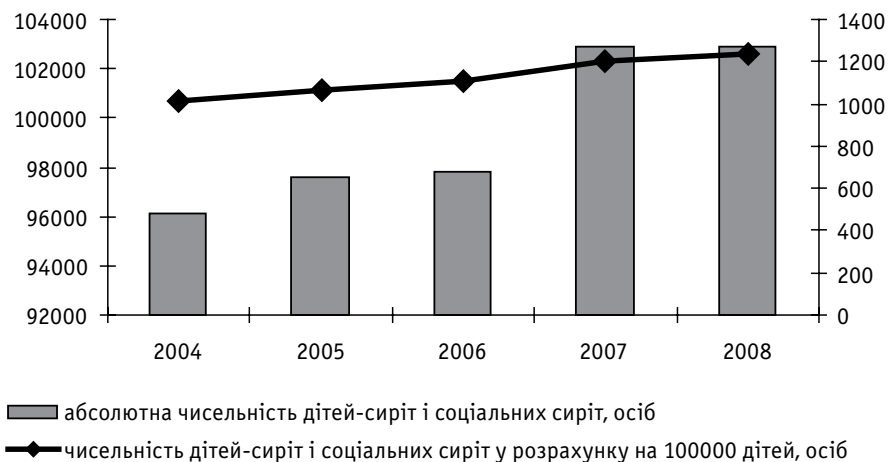

Рис. 1.1.1. Абсолютна та відносна чисельність дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні у 2004-2008 рр., осіб (станом на 1 січня).

Джерело: Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статистичний бюлетень. – К.: Держкомстат України, 2008.

В Україні зростає кількість дітей, батьки яких позбавлені батьківських прав: за 1999–2007 рр. чисельність дітей, відібраних у батьків, які були позбавлені батьківських прав протягом року, збільшилась з 4901 до 10751, а у 2008 р. становила 9420 осіб (рис. 1.1.2), а чисельність дітей, відібраних у батьків без позбавлення останніх батьківських прав, становила у 1999 р. 1130 осіб, у 2007 р. – 1129²³. Це свідчить про маргіналізацію частини сімей, нехтування батьками своїми родинними обов'язками. З іншого боку, зростання цих показників є наслідком посилення діяльності державної влади щодо захисту дітей, які проживають у соціопатичних сім'ях.

²³ Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Державна доповідь про становище дітей в Україні. – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2000. - С. 127; Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статистичний бюлетень. – К.: Держкомстат України, 2008.- С. 46.

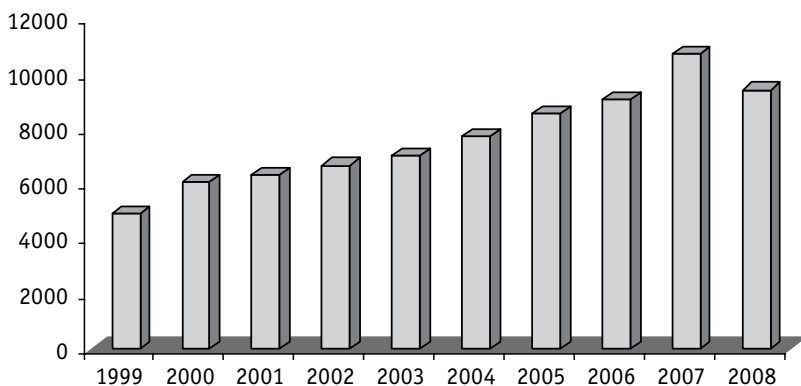

Рис. 1.1.2. Кількість дітей, відібраних у батьків, які були позбавлені батьківських прав, в Україні у 1999-2008 рр.

Джерело: Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статистичний бюлетень. – К.: Держкомстат України, 2008.

В умовах України такі неоднозначні явища у розвитку сім'ї, як зростання кількості неповних сімей з неповнолітніми дітьми, нестабільність шлюбу і високий рівень розлучуваності набувають характеру гострих соціальних проблем. Поширеність неповних сімей є настільки значною (це кожне п'яте домогосподарство з неповнолітніми дітьми)²⁴, що можна вести мову про деформацію традиційного природного середовища розвитку й виховання дітей, що збільшує ризики їх подальшої соціалізації. Наразі в Україні неповні сім'ї є економічно і соціально вразливими, їх виховна функція реалізується не повною мірою.

Важливою функцією сім'ї є турбота про старих і немічних її членів на принципах сімейної солідарності представників різних поколінь; і в умовах зниження життєвого рівня населення, недостатнього пенсійного забезпечення її захисна роль у підтримці життєдіяльності населення найстарших вікових груп зростає. Однак значна кількість безпритульних осіб похилого віку, які займаються бродяжництвом та жебрацтвом, свідчить про серйозне недовиконання цієї функції та часткову руйнацію тієї сімейної солідарності, що є основою сімейного способу життя. Відокремлення дорослих дітей від сім'ї своїх батьків, їх проживання в окремому домогосподарстві є типовою рисою сучасного світу, однак ця тенденція збільшує ризик самотності й бездоглядності у похилому віці, особливо в умовах високої мобільності населення. Визначити, наскільки проблема бездоглядності та соціальної

²⁴ Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2008 році. Статистичний збірник. – К.: Держкомстат України, 2008. - С. 17.

незахищеності осіб найстарших вікових груп є гострою в Україні, наскільки сучасна родина виконує свої обов'язки стосовно допомоги старим і немічним, особливо у випадку окремого проживання дорослих дітей від батьків, можливо лише на основі аналізу матеріалів додаткових соціально-демографічних обстежень, одним з яких є проведене у поточному році за результатами соціологічного опитування (квітень 2009 р.) дослідження «Сім'я і сімейні відносини».

У цілому можна стверджувати, що у перехідному соціумі сучасної України сім'я залишається важливим багатофункціональним соціальним інститутом, ряд функцій якого розширюється й поглиблюється внаслідок неефективності, а іноді й кризи інших інститутів суспільства. Сім'я продовжує виконувати свої специфічні функції – забезпечення відтворення нових поколінь людської спільноти, без яких неможливе існування суспільства в його сучасному розумінні. Водночас існує ряд негативних суспільних явищ (у першу чергу, це велика чисельність дітей – соціальних сиріт), які є зовнішнім проявом глибинних деформацій основних функцій сім'ї, серйозних збоїв у механізмі їх реалізації.

Аналіз функціональних особливостей сім'ї у конкретних умовах місця і часу в ідеалі має охоплювати широке коло питань щодо: складу сімей, характеру стосунків, матеріального рівня та умов проживання, соціального середовища сім'ї, індивідуального попереднього досвіду, організації управління сім'єю, розподілу ролей; стосунків між батьками, стосунків між батьками та дітьми, стосунків між батьками та прабабками; національної належності, релігійних поглядів, соціально-професійного статусу членів подружжя тощо. Низку аспектів цієї проблеми охоплюють результати зазначеного дослідження «Сім'я та сімейні відносини», що дає можливість більш повно зрозуміти особливості життєдіяльності й розвитку сім'ї в сучасній Україні.

1.2. Сімейна структура населення України. Дітність української сім'ї

З'ясування суті трансформаційних процесів, яких зазнає інститут сім'ї в Україні, неможливе без проведення повноцінного дослідження сімейного складу населення, тобто аналізу розподілу населення за сім'ями різної величини, складу й типу. Загальноприйнятої системи показників сімейного складу населення немає. Як правило, з метою вивчення сімейного складу застосовують групування сімей за тими чи іншими ознаками, наприклад за числом членів сім'ї, числом дітей у сім'ї, кількістю зайнятих та утриманців у родині тощо.

На підставі розподілу сімей за розміром виділяються сім'ї, які складаються з двох, трьох, чотирьох, п'яти, шести, семи, восьми, дев'яти, десяти і більше осіб. Важливим компонентом дослідження сімейного складу населення є аналіз розподілу сімей за їх типами, які виділяють відповідно до структури споріднених відносин у родині: прості сім'ї, в основі яких одна подружня пара; складні сім'ї, які складаються з двох і більше подружніх пар; неповні сім'ї (дитина/діти з одним із батьків), а також сім'ї, які об'єднують родичів не по прямій лінії. Усі ці типи сімей можуть включати дітей, батьків подружжя та інших родичів.

Основними джерелами даних про сімейний склад населення слугують:

- переписи населення, що проводяться раз на десять років, але охоплюють все населення;
- щорічні вибіркові обстеження умов життя домогосподарств, які не можуть охопити увесь спектр питань стосовно сімейного складу населення;
- спеціальні соціально-демографічні обстеження населення, що проводяться епізодично, але охоплюють широкий спектр питань.

Сімейний склад населення України в останні десятиріччя зазнав структурних змін за всіма характеристиками.

За період між переписами населення 1970 р. та 2001 р. в Україні значно зросла кількість сімей у міських поселеннях: з 1970 до 1979 р. їх кількість збільшилася на 22,8%, а за міжпереписний період 1979–1989 рр. – на 14,4%, однак за період 1989–2001 рр. таких сімейних домогосподарств стало менше на 1,9%. Кількість сімейних домогосподарств у сільській місцевості за весь досліджуваний період неухильно скорочувалася і зрештою зменшилася до 4,3 млн. (рис. 1.2.1).

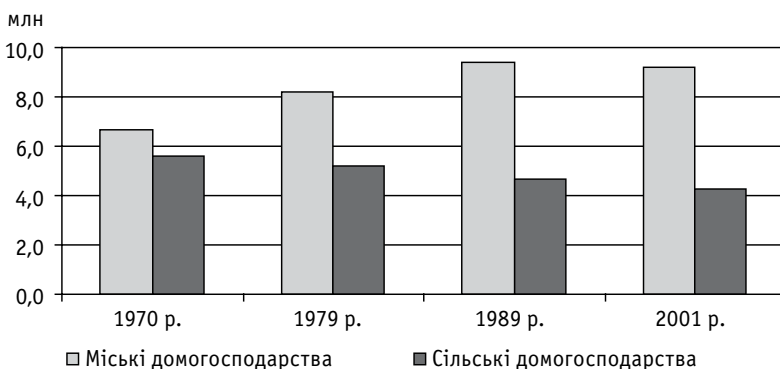

Рис. 1.2.1. Кількість сімейних домогосподарств, за даними переписів населення 1970, 1979, 1989, 2001 рр.

Розгляд розподілу сімей за їх типами свідчить, що у сімейному складі населення України безумовно переважають прості (нуклеарні) сім'ї, які складаються з подружньої пари з дітьми та без дітей; на момент останнього перепису населення їх частка становила 56,2% від усіх сімейних домогосподарств. Результати більш деталізованого порівняльного аналізу розподілу населення України за різними типами сімей за даними кількох останніх переписів населення демонструє рисунок 1.2.2. Як видно, найбільшою мірою в Україні скоротилась у цілому за досліджуваний період частка найпоширеніших сімей, які складаються з однієї шлюбної пари з дітьми та без дітей (нуклеарних). Проста нуклеарна сім'я переходить до іншого типу й утворює розширену, коли діти беруть шлюб, а жити залишаються разом з батьками.

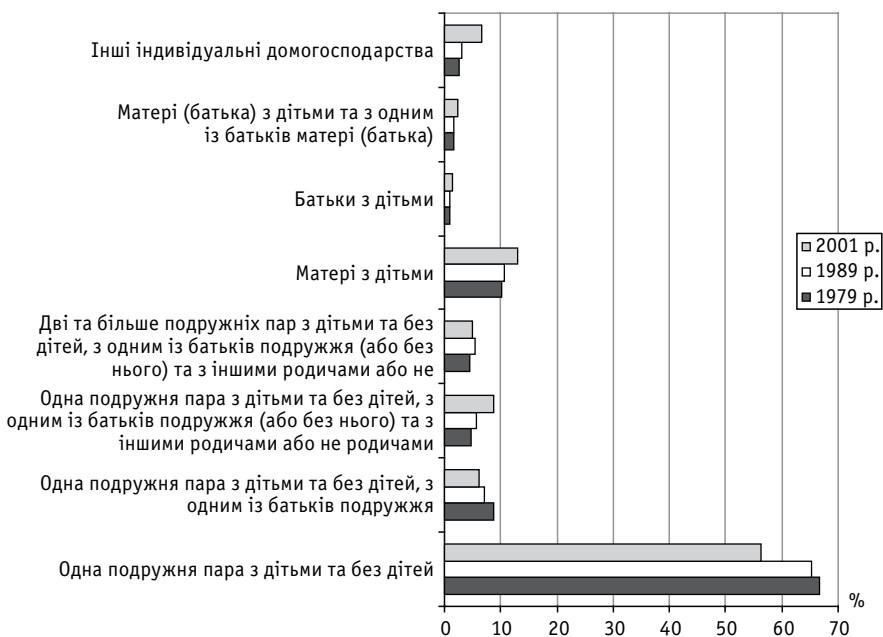

Рис. 1.2.2. Розподіл індивідуальних домогосподарств в Україні за типами (за даними переписів населення 1979, 1989, 2001²⁵ рр.)

Джерело: дані Державного комітету статистики України

²⁵ За 1979 та 1989 роки – кількість сімей, за 2001 рік – кількість домогосподарств без урахування домогосподарств, які складаються з однієї особи.

Аналізуючи дані переписів населення, бачимо, що відсоток сімей, які проживають разом із батьками, знижується (1979 р. – 8,8%, 1989 р. – 7,2%, 2001 р. – 6,1%), причому як у міських поселеннях, так і в сільській місцевості.

Частка сімей, які складаються з однієї подружньої пари з дітьми або без дітей з одним із батьків подружжя (або без нього) та з іншими родичами (або не родичами) поступово зростає; так, вона збільшилася з 4,7% у 1979 р. до 5,7% у 1989 р. і до 8,8% – у 2001 р.

За міжпереписний період 1989–2001 рр. частка складних сімей з двома та більше шлюбними парами у цілому по Україні зменшилася з 5,4% до 4,9%. Спостерігається традиційна міжпоселенська різниця: у міських жителів частка таких сімейних осередків зменшилася з 5,0% до 3,8%, тоді як у селах відсоток складних сімей зріс від 6,1% до 7,2%. Таким чином, складні багатопокілнні сім'ї наразі вже не є типовими для України, особливо у міських поселеннях.

Небажаних змін зазнає частка неповних сімей. У сучасній Україні неповні сім'ї не викликають подиву і сприймаються як норма, вони стають звичним явищем як у містах, так і у сільській місцевості. За міжпереписний період 1979–1989 рр. питома вага неповних сімей у цілому по Україні зросла з 12,8% до 13,5%, а на момент перепису населення 2001 р. частка таких сімей становила вже 17,1%. У міських поселеннях частка неповних сімей збільшилася з 13,1% у 1979 р. до 14,8% у 1989 р. і до 19,3% у 2001 р., причому у містах темпи її зростання майже вдвічі вищі, ніж у сільських поселеннях, на що впливає більш поширене у містах розірвання шлюбів, народження дітей поза шлюбом, урізноманітнення форм шлюбно-сімейних відносин тощо. Хоча у сільській місцевості, де ставлення до шлюбу більш традиційне, частка таких сімей за міжпереписний період 1979–1989 рр. знизилася з 12,3% до 10,8%, однак вже під час перепису населення 2001 р. питома вага таких сімей знову становила 12,0%.

Серед неповних сімей найбільша частка належить сім'ям, до складу яких входить мати з дітьми. На момент перепису населення 2001 р. їх було 13%, що значно більше, ніж на момент попереднього перепису населення 1989 р., коли ця частка становила 10,6%; за матеріалами перепису населення 1979 р. таких сімей було 10,1%.

Хоча неповних сімей, до складу яких входить батько з дітьми, набагато менше, ніж сімей, в яких діти проживають лише з матір'ю, але їх питома вага також зростає. На момент перепису 1979 р. таких сімей було лише 0,9%, у 1989 р. їх частка становила 1%, а у 2001 р. – вже 1,5%.

Частка сімей, які складаються з матері з дітьми та одного з батьків матері або батька також зросла за останній міжпереписний період з 1,7% до 2,4%, тим часом як за попередній міжпереписний період (1979–1989 рр.) вона не

змінилася. Питома вага сімей, що складаються із батька з дітьми та одного із батьків батька (матері) збільшилася за період з 1979 р. до 1989 р. з 0,1% до 0,2% і не зазнала змін за міжпереписний період 1989–2001 рр.

Згідно з даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, у 2008 році частка домогосподарств з дітьми, які не мають одного чи обох батьків, становила 19,4% від усіх домогосподарств з дітьми. Попереднього року питома вага сімей з дітьми, які не мають одного чи обох батьків, дорівнювала 19,2%, а у 2006 р. таких сімей було 20,9%.

Неухильно змінюється й величина різних типів домогосподарств. Частка невеликих домогосподарств, які складаються з двох та трьох осіб, стрімко зростає, а питома вага сімейних осередків з чотирма і більше особами знижується (рис.1.2.3).

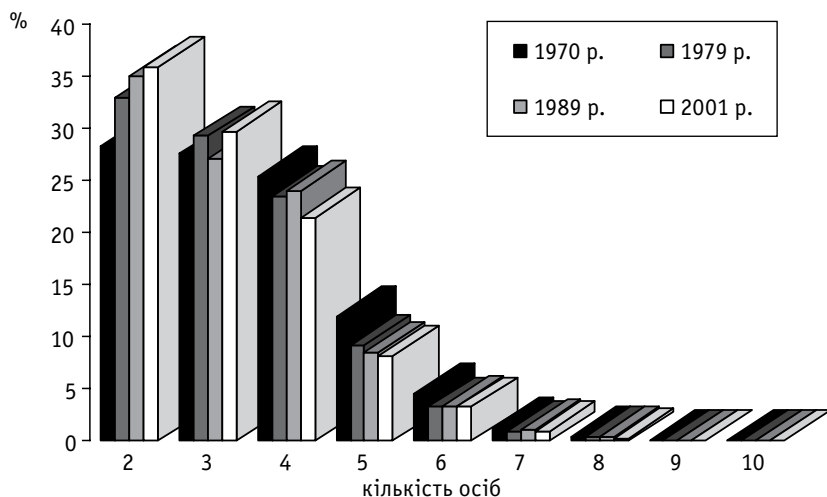

Рис. 1.2.3. Розподіл індивідуальних домогосподарств в Україні за розміром (за даними переписів населення 1970, 1979, 1989 та 2001 рр.)

Джерело: дані Державного комітету статистики України

За більш ніж три десятиріччя в Україні на 26,9% збільшилася частка сімей, які складаються з двох осіб (їх було 28,3% у 1970 р і 35,9% – у 2001 р.), і на 7,7% зросла питома вага сімей, які складаються з трьох осіб (у 1970 р. їх було 27,6%, у 2001 р. – 29,7%). Наразі серед сімей України найбільшою часткою характеризуються сім'ї, які складаються з двох осіб (35,9%). Частка сімей з трьох осіб дещо менша – їх близько 30%.

Показово, що кількість сімей з чотирма особами у своєму складі зменшилася за той самий період на 16,1% (1970 р. – 25,5%, 2001 р. – 21,4%),

а сімей з п'ятьма особами стало менше на 31,7% (1970 р. – 12,0%, 2001 р. – 8,2%). Не дивно, що зменшується частка домогосподарств із шести і більше осіб: за тридцять років їх частка зменшилась з 6,7% до 4,8%.

За період 1970–2001 рр. середній розмір сім'ї у цілому по Україні скоротився з 3,4 осіб до 3,2 осіб. При цьому у 2001 р. порівняно з даними перепису 1989 р. середній розмір сім'ї не змінився. У містах середній розмір сім'ї був і залишається нижчим, ніж у сільській місцевості. Так, у міських поселеннях середній розмір сім'ї за період 1970–2001 рр. зменшився з 3,3 осіб до 3,1 осіб, тоді як у селах – з 3,6 осіб до 3,4. Зауважимо, що у 2001 р. порівняно з 1989 р. відбулося певне покращення ситуації стосовно середнього розміру домогосподарства у сільській місцевості: він зріс з 3,3 до 3,4 особи.

Середня величина домогосподарства в Україні, включаючи домогосподарства, що складаються з однієї особи, на момент перепису населення 2001 р. становила 2,6 особи, у сільській місцевості вона традиційно була вищою (2,8 особи) порівняно з містами (2,6 особи). Домогосподарства, що складаються з однієї особи, становлять більше чверті від усіх індивідуальних домогосподарств (25,9%).

Основними чинниками скорочення загальної чисельності сімей та середнього розміру сім'ї є популярність однодітної та дводітної сім'ї. Не останню роль у цьому процесі грає добровільна бездітність, збільшення частки неповних сімей, нуклеаризація сімей та постаріння населення. Ці тенденції спостерігаються вже кілька десятиліть в усіх розвинених країнах Європи, не є винятком і Україна.

Найбільш повне відображення розподілу сімей та жінок за кількістю народжених дітей можна отримати «у дзеркалі перепису населення»²⁶. Згідно з результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р., частка сімейних домогосподарств з неповнолітніми дітьми в Україні становила 51,5% усіх сімейних домогосподарств, тоді як за даними попереднього перепису населення (1989 р.) відповідна частка була на рівні 56,4%. Зменшується й кількість таких домогосподарств. Якщо під час перепису населення 1989 р. домогосподарств з дітьми до 18 років було 7,9 млн., то у 2001 р. їх стало 6,9 млн. Як показав аналіз, скорочення відбулося виключно за рахунок міських поселень, де частка сімейних домогосподарств з дітьми віком до 18 років за міжпереписний період знизилася на 14,0%, а у сільській місцевості вона збільшилася на 3,9%²⁷. Згідно з матеріалами вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, які проводяться в Україні на постійній основі, частка домогосподарств, у складі яких були діти віком до 18 років, у 2008 р. порівняно з 2000 р. зменшилася на 13,3%.

²⁶ Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – С. 395.

²⁷ Там само, с. 397.

Істотних змін зазнав розподіл домогосподарств із дітьми за кількістю дітей у їх складі. Найпоширенішим типом домогосподарств з дітьми віком до 18 років як за результатами перепису населення 2001 р., так і за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств є одnodітні сім'ї. Порівняльний аналіз даних переписів населення свідчить, що кількість сімей, які обмежуються лише однією дитиною, з року в рік збільшується. Так, у 2001 р. сімей з однією дитиною було на 315 тис. більше порівняно з 1989 р. Тенденція подальшого зростання частки одnodітних домогосподарств простежується й за результатами вибіркового обстеження. Так, якщо у 2000 р. частка домогосподарств із однією дитиною серед усіх домогосподарств з дітьми становила близько 61%, то вже у 2008 р. вона піднялася майже до 71% (тобто зросла на 10 в.п.); відповідно, частки домогосподарств з двома та трьома й більше дітьми зменшилися до 25,4% і 3,7% (рис. 1.2.4).

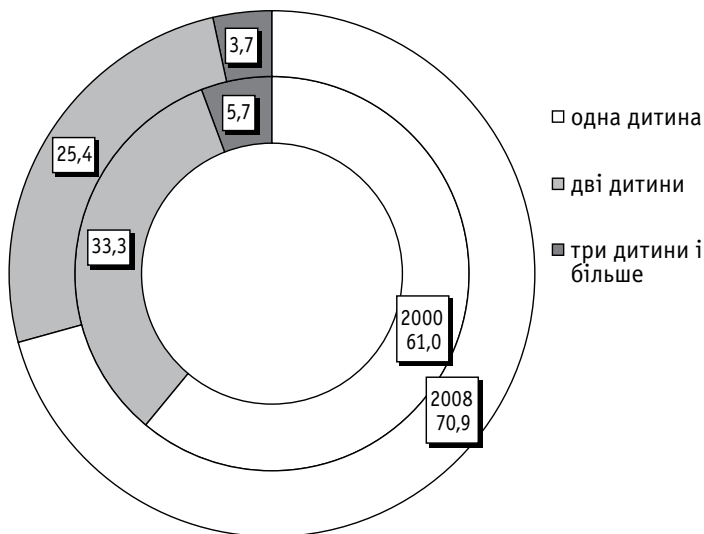

Рис. 1.2.4. Розподіл домогосподарств із дітьми в Україні за кількістю дітей у їх складі у 2000 та 2008 рр., %

Джерело: дані вибіркового обстеження умов життя домогосподарств// Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2008р. <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Кількість сімей з трьома і більше дітьми швидко знижується (з 667,3 тис. сімей у 1989 р. до 396,2 тис. сімей – у 2001 р.). У незалежній Україні багатодітні сім'ї є взагалі радше винятком і їх частка постійно знижується. Навіть до набуття Україною незалежності, у часи відносно стабільного економічного

розвитку багатодітні сім'ї асоціювалися з матеріально неблагополучними. До родин, в яких виховується більше трьох дітей, населення ставиться з пересторогою. Так, за даними соціально-демографічного обстеження «Сім'я і діти», проведеного у 2008 р., більш ніж чверть опитаних ставляться до багатодітної родини негативно або співчутливо.

Досліджуючи зміни, яких зазнав сімейний склад населення України слід зазначити, що сімейна структура змінюється відповідно до змін та потреб суспільства. Поширення нуклеарних сімей пов'язано з індустріалізацією суспільства та мобільним способом життя. На зниження дітності сімей впливають економічні негаразди, невпевненість у майбутньому (власному та своїх дітей), бажання досягти високого матеріального рівня, емансипація жінок, поширення розлучуваності та безшлюбної народжуваності.

За даними вибіркового обстежень умов життя домогосподарств, у 2008 р. у різних типах поселень частки домогосподарств із неповнолітніми дітьми були майже однаковими. Водночас розподіл домогосподарств з дітьми за їх кількістю мав чітко виражені міжпоселенські відмінності. Напружений, динамічний ритм життя городянок усе частіше схиляє їх до відмови від народження не тільки третьої, а й другої дитини, внаслідок чого три з кожних чотирьох домогосподарств з дітьми у міських поселеннях опікуються лише однією дитиною. Частка домогосподарств з однією дитиною у сільській місцевості залишається значно нижчою, ніж у міських поселеннях, однак її зростання відбувається більш високими темпами. Порівняно з 2000 р. частка домогосподарств з однією дитиною серед домогосподарств з дітьми у сільській місцевості у 2008 р. підвищилась на 24,0%, тоді як у міських поселеннях за цей самий період – на 14,3% (рис. 1.2.5). Частка домогосподарств, у складі яких було по дві неповнолітні дитини, у 2008 р. у містах становила 22,1%, а в селах – 32,8%.

Завдяки переписам населення періодично з'являється можливість докладного вивчення дітності різних груп жінок. Згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., середня кількість народжених дітей, що припадає на одну жінку віком 15 років і старше (із сукупності жінок, які народжували дітей), становила 1,9 дит. Показники кількості народжених дітей характеризуються істотною диференціацією: жінки старших когорт мали вищі показники, ніж жінки молодших когорт. Указану закономірність ілюструють дані кожного перепису населення, однак останній перепис (2001 р.) виявив, що розходження між середніми показниками дітності когорт жінок вікових груп після 40 років були вже не настільки вагомими, як це спостерігалось, скажімо, понад двадцять років тому, на момент проведення перепису 1979 р. (рис. 1.2.6). Так, середня кількість народжених дітей у когорті жінок, яким під час проведення

перепису 1979 р. було понад 70 років (а саме у цій когорті спостерігалася максимальна дітність за аналізований період), на той момент більше ніж наполовину перевищувала показник для когорти жінок найстаршої репродуктивної вікової групи (45–49 років), тоді як відповідне перевищення у 2001 р. сягало лише 18%. Середня кількість народжених однією жінкою дітей до досягнення нею певного віку за матеріалами перепису населення 1979 р. була помітно вищою за таку у 2001 р. При цьому різниця була контрастнішою саме у старших вікових групах.

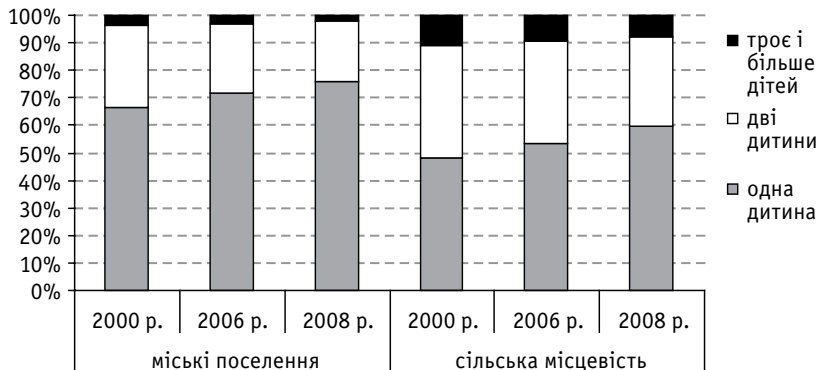

Рис. 1.2.5. Розподіл домогосподарств із дітьми в Україні за кількістю дітей у їх складі та типами поселень

Джерело: за даними вибіркових обстежень умов життя домогосподарств України

Рисунок 1.2.7 демонструє розподіл жінок, які вже завершили свою дитородну діяльність, за кількістю народжених ними дітей згідно з даними переписів населення 1979 і 2001 рр. На ньому чітко простежується закономірність: чим молодшою є когорта жінок, тим більшою в ній виявляється частка тих, хто народив лише одну або дві дитини. Якщо у найстаршій (з тих, які показані на рисунку) когорті жінок частка жінок з 1–2 дітьми становила 51,2%, то у наймолодшій (у нашому випадку це – жінки, яким на момент перепису 2001 р. було 50–54 роки) їх частка становила 82,4%.

Значні відмінності показників дітності жінок спостерігаються між міськими поселеннями і сільською місцевістю. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. середня кількість народжених однією жінкою дітей у селах становила 2,3 дит. і на 35,3% перевищувала дітність у містах (1,7 дит.). Більша дітність селянок, що встановлюється з наймолодшого дитородного віку і утримується до найстаршого віку (рис. 1.2.8) пояснюється комплексом факторів, серед яких відзначимо сільській спосіб життя, специфіку зайнятості у сільській місцевості, готовність дотримуватись

шлюбно-сімейних традицій щодо віку народження дітей і їх кількості, нижчий, порівняно з городянками, освітній рівень²⁸ тощо.

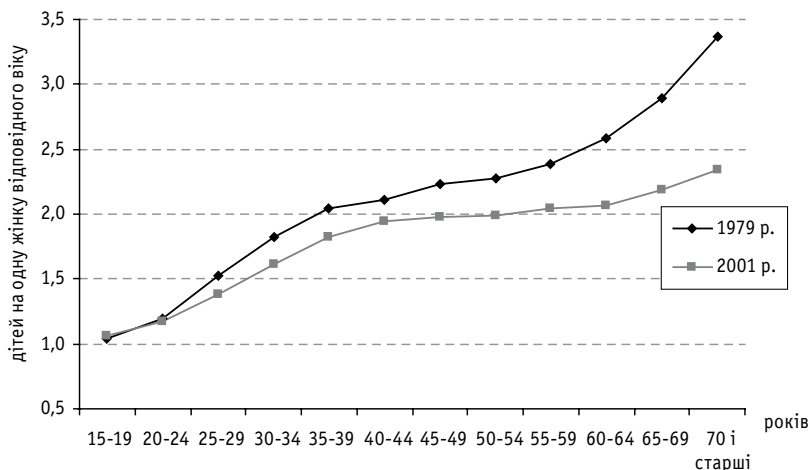

Рис. 1.2.6. Середня кількість дітей, народжених жінками відповідного віку, за матеріалами переписів 1979 р. і 2001 р. в Україні

Джерело: Продолжительность проживания населения Украинской ССР в месте постоянного жительства. Группировка женщин по числу рожденных детей (по данным Всесоюзной переписи населения 1979 года). К.: Центральное статистическое управление Украинской ССР, 1983. – С. 208–209; Жінки і діти України, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – С. 61

Результати перепису 2001 р. укорте підтвердили зворотний зв'язок освітнього чинника та народжуваності: із підвищенням рівня освіти матерів середня кількість дітей у них зменшується. Це справедливо для усіх вікових груп, однак різниця між показниками дітності більш та менш освічених жінок дещо зменшується у когортах, чия дітородна діяльність вже завершилась (рис. 1.2.9). Порівняно пізній початок дітонародження у жінок, націлених на отримання високого рівня освіти, та більш пізнє його завершення, планування терміну й інтервалів народження дітей, з одного боку, та більш високі дітородні наміри цих жінок, з іншого боку, утворили підґрунтя для зближення показників дітності більш і менш освічених жінок у когортах, в яких дітородний період завершується або вже завершився.

²⁸ За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. у сільській місцевості з 1000 жінок тільки 54 мали повну вищу освіту, тоді як у міських поселеннях відповідний показник був втричі вищим.

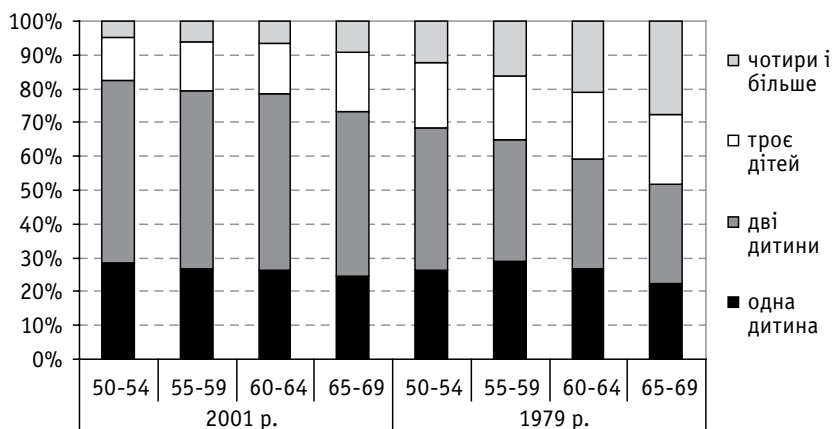

Рис. 1.2.7. Розподіл жінок за кількістю народжених ними дітей за даними переписів населення 1979 і 2001 рр. в Україні

Джерело: Продолжительность проживания населения Украинской ССР в месте постоянного жительства. Группировка женщин по числу рожденных детей (по данным Всесоюзной переписи населения 1979 года). К.: Центральное статистическое управление Украинской ССР, 1983. – С. 208–209; Жінки і діти України, за даними Всеукраїнського перепису населення 2001. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – С. 61

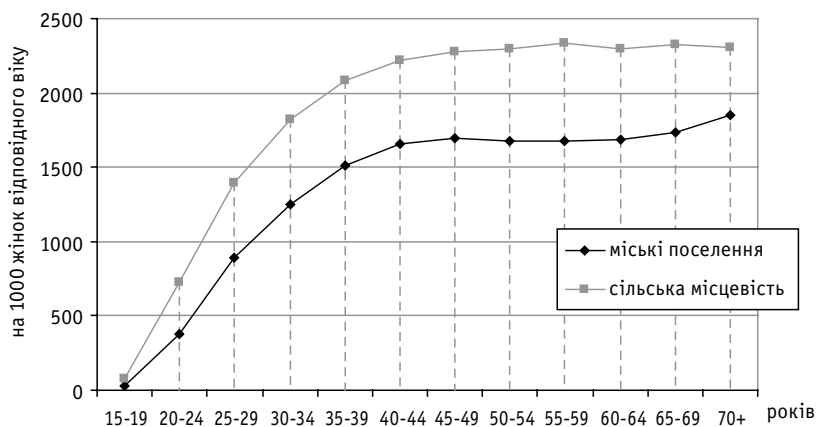

Рис. 1.2.8. Розподіл жінок за кількістю народжених дітей у міських поселеннях і сільській місцевості України

Джерело: дані Всеукраїнського перепису населення 2001 р.

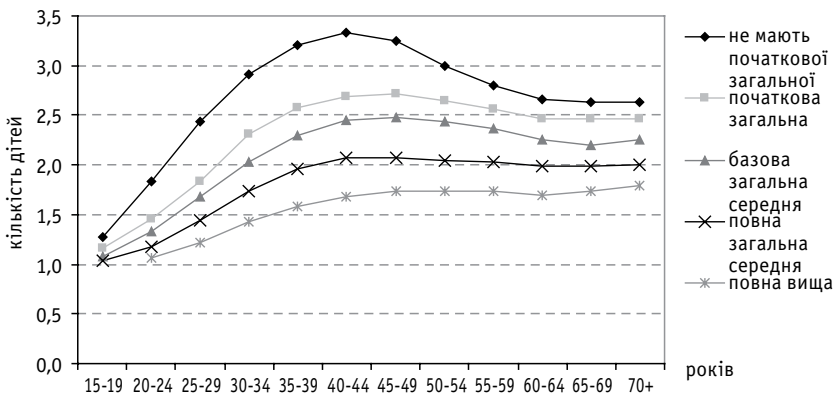

Рис. 1.2.9. Дітність жінок із різним рівнем освіти в Україні у 2001 р. (на 1 жінку відповідного віку і рівня освіти)

Джерело: дані Всеукраїнського населення 2001 р.

Таким чином, як групування домогосподарств за числом наявних дітей, так і розподіл жінок за кількістю народжених дітей свідчать про посилення в Україні тенденції одно- і дводітності. Ці тенденції є більш вираженими у міських поселеннях, але швидкі темпи зростання частки домогосподарств з однією дитиною у сільській місцевості поступово нівелюють міжпоселенські відмінності. Водночас спостерігається різниця між показниками дітності жінок із різним рівнем освіти: середня кількість дітей у більш освічених жінок зазвичай є меншою.

1.3. Основні процеси формування сімейної структури населення

Сім'я – це не тільки основний осередок суспільства, але й одна з найбільш складних систем, що самоорганізується, соціальний організм, який постійно змінюється відповідно до внутрішньої логіки свого розвитку²⁹. Водночас, згідно з влучним визначенням А. Волкова, сім'я є своєрідним згустком, полем взаємодії усіх демографічних процесів³⁰. Усі проблеми соціально-демографічного розвитку безпосередньо пов'язані з процесами

²⁹ Герасимова И. А. О влиянии социально-демографической структуры семьи на уровень ее благосостояния // Демографические процессы в СССР.- М.: Наука, 1990. – С. 77.

³⁰ Волков А. Г. Семья объект демографии. – М.: Мысль, 1986. – С. 13.

утворення, функціонування, розвитку та трансформації сім'ї і при цьому знаходять відображення у змінах сімейної структури населення.

Сімейний склад населення є узагальнюючим результатом взаємодії демографічних процесів, еволюції (змін) сімейних відносин та соціально-економічних чинників. Сімейний склад населення «накладається» на його статево-вікову структуру, тому природний рух населення, співвідношення кількості народжень та смертей на життєвому шляху декількох поколінь безпосередньо визначають кількість членів сімей, які об'єднані у різні сімейні формування.

Народжуваність впливає на сімейний склад населення як безпосередньо, оскільки від її рівня залежить одна з найважливіших характеристик сімейної структури населення – кількість сімей з дітьми, їх розмір та розподіл за кількістю дітей, так і опосередковано, формуючи віковий склад населення, що лежить в основі сімейної структури³¹. Щорічне зростання кількості народжень, яке має місце в Україні з 2002 р., зумовило збільшення частки сімей, в яких проживають діти віком до 3 років, а з 2007 р. – і сімей, які виховують дітей віком 3–6 років (табл. 1.3.1).

Таблиця 1.3.1. Розподіл сімей з дітьми за кількістю та віком дітей у їх складі, %

Роки	Питома вага сімей, в яких виховуються діти віком:*					Питома вага сімей, в яких виховується дитина:		
	до 3 років	3-6 років	7-13 років	14-15 років	16-17 років	1 дитина	2 дітей	3 і більше дітей
2000	13,7	22,0	55,1	20,9	19,8	60,3	34,0	5,7
2002	13,9	23,5	50,4	23,4	21,0	62,4	31,3	6,3
2004	15,5	22,4	48,4	19,6	22,8	65,7	29,0	5,3
2006	17,4	21,7	47,8	21,3	20,6	65,6	29,7	4,7
2007	18,8	24,1	46,2	18,6	18,9	67,9	28,4	3,7
2008	21,1	23,1	45,8	17,2	18,2	70,9	25,4	3,7

Джерело: дані вибіркового обстеження умов життя домогосподарств Держкомстату України.

* В одній сім'ї можуть виховуватись діти різного віку, тому сума часток сімей з дітьми різного віку є більшою за 100%.

Однак результати вибіркового обстеження, що проводяться Держкомстатом України, не зафіксували ані помітного зростання питомої ваги

³¹ Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. – Київ: АДЕФ-Україна, 2008. – С. 181-184.

домогосподарств з дітьми серед усіх домогосподарств країни, ані збільшення кількості сімей, які виховують двох і більше дітей. За даними цих обстежень, у 2004 р. у 37,2% домогосподарств проживали діти віком до 18 років, у 2008 р. – у 37,8%; частка однодітних серед домогосподарств з дітьми збільшилася за цей період з 65,7% до 70,9%³². Це пов'язано зі зменшення загальної чисельності дітей віком до 18 років, що тривало всі роки існування незалежної української держави (рис. 1.3.1), та продовжувалось і в 2008 р.: з 01.01.2008 р. до 01.01.2009 р. чисельність дітей скоротилась на 1,7% що є наслідком уже довготривалої тенденції обмеження кількості народжених у сім'ях однією дитиною. Наразі зростаюча кількість народжених не компенсує зменшення чисельності дітей внаслідок їх природного переходу за віком до групи молоді (18 років і старше).

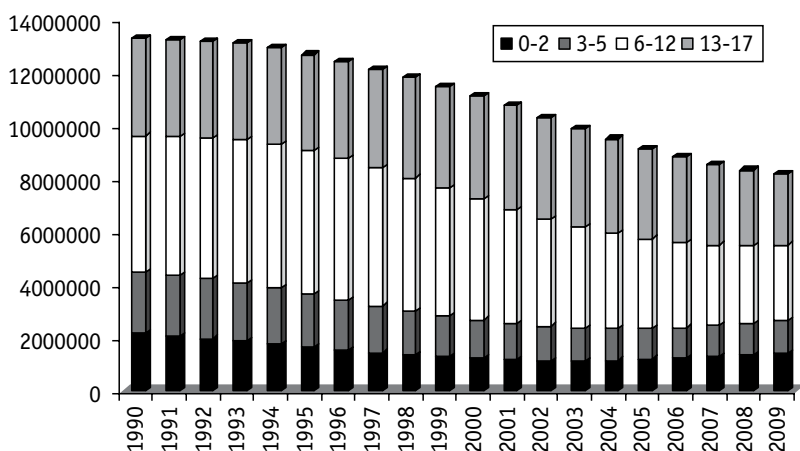

Рис. 1.3.1. Чисельність дітей віком до 18 років в Україні за основними віковими групами станом на початок 1990-2009 рр., осіб

Джерело: дані Держкомстату України

Демографічне старіння, що відбувається у сучасному світі внаслідок низької народжуваності та збільшення середньої тривалості життя (тобто сучасного співвідношення режиму народжуваності й смертності), змінює сімейну структуру – збільшується частка самотніх одиниць похилого віку, літніх подружніх пар тощо. Специфіка перебігу цього процесу в Україні в

³² Основні соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2004 році. Статистичний бюлетень. – К.: Держкомстат України, 2000. – С. 15, 19; Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2008 році. Статистичний збірник. – К.: Держкомстат України, 2008. – С. 12, 15.

останні десятиліття визначається тим, що він відбувається на тлі низької народжуваності, але в умовах скорочення середньої тривалості життя або ж переважання стагнаційних тенденцій у царині смертності.

За даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, що здійснюються Держкомстатом, 24,3% індивідуальних домогосподарств у 2008 р. складались з однієї особи, при цьому у 70,3% з них ця особа була непрацездатного віку³³. На момент проведення Всеукраїнського перепису населення 2001 р. майже чверть населення віком 60 років і старше проживала самотньо, за межами сім'ї, а серед осіб віком 70 років і старше – майже третина. Більшість самотньо проживаючих осіб похилого віку (близько 80%) – жінки (табл. 1.3.2) і ця статева диспропорція зумовлена значно вищою середньою тривалістю життя українських жінок, ніж чоловіків, за рахунок надлишкової смертності чоловіків віком 25–64 роки з максимумом у віці 35–45 років³⁴.

Таблиця 1.3.2. Частка чоловіків і жінок серед членів індивідуальних домогосподарств, що складаються з однієї особи, %

Вік, років	Усі поселення		Міські поселення		Сільська місцевість	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
60 і старше	18,5	81,5	20,6	79,4	15,8	84,2
у тому числі: 60–64	25,4	74,6	26,3	73,7	23,7	76,3
65–69	20,8	79,2	22,8	77,2	17,8	82,2
70 і старше	15,2	84,8	17,1	82,9	13,1	86,9

Джерело: дані Всеукраїнського перепису населення 2001 р.

За розрахунками фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, різниця у очікуваній середній тривалості життя при народженні чоловіків і жінок наразі становить в цілому по Україні понад 11 років, а у сільській місцевості – майже 13 років (табл. 1.3.3).

³³ Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2008 році. Статистичний збірник. – К.: Держкомстат України, 2008. – С. 11, 20.

³⁴ Смертність населення України у трудоактивному віці. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – С. 66-67.

Таблиця 1.3.3. Різниця у тривалості життя при народженні чоловіків і жінок України у 1992–2008 рр., років

	Усі поселення			Міські поселення			Сільська місцевість		
	чоловіки	жінки	перевищення тривалості життя жінок	чоловіки	жінки	перевищення тривалості життя жінок	чоловіки	жінки	перевищення тривалості життя жінок
1992	63,8	74,1	10,2	64,4	74,1	9,7	62,6	73,7	11,1
1993	63,2	73,4	10,2	63,5	73,4	9,8	62,2	73,1	10,9
1994	62,4	73,0	10,6	62,7	72,9	10,3	61,7	72,9	11,1
1995	61,2	72,6	11,4	61,2	72,4	11,2	61,2	72,7	11,5
1996	61,5	72,8	11,3	61,6	72,8	11,2	61,3	72,8	11,5
1997	62,3	73,3	11,0	62,5	73,2	10,7	61,6	73,1	11,5
1998	63,2	73,9	10,7	63,5	73,9	10,4	62,5	73,8	11,2
1999	62,6	73,7	11,1	62,9	73,7	10,8	62,1	73,5	11,4
2000	62,1	73,6	11,5	62,3	73,5	11,3	61,8	73,6	11,8
2001	62,3	73,7	11,4	62,5	73,7	11,3	61,9	73,7	11,8
2002	62,2	73,8	11,6	62,4	73,9	11,5	61,6	73,5	11,9
2003	62,3	73,6	11,3	62,6	73,7	11,1	61,6	73,4	11,8
2004	62,0	73,7	11,7	62,5	73,8	11,4	61,1	73,4	12,3
2005	61,5	73,4	11,9	62,2	73,7	11,5	60,1	72,8	12,7
2006	62,3	73,9	11,6	62,9	74,1	11,2	61,0	73,3	12,2
2007	61,8	73,8	12,0	62,6	74,1	11,5	60,2	73,1	12,9
2008	62,3	74,0	11,7	63,1	74,3	11,2	60,6	73,3	12,7

Джерело: за таблицями смертності, побудованими фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України

Надсмертність чоловіків безпосередньо впливає на сімейний склад населення, збільшуючи чисельність вдів, більшість яких проживає самотньо або у неповних сім'ях. На момент Перепису 2001 р. самотньо проживало 1829, 5 тис. жінок–вдів, у той час як самотніх чоловіків–вдівців було 338,3 тис., тобто у 5,4 раза менше.

Першим кроком до створення нової сім'ї є шлюб, і від рівня шлюбності населення безпосередньо залежить, скільки нових сімейних осередків³⁵ з'явиться у певному році. Традиційно високий рівень шлюбності українського населення, що зберігається і на початку XXI сторіччя, є запорукою постійного

³⁵ Сімейний осередок – одиниця, що складається з подружньої пари з дітьми чи без дітей або з матері (батька) з дітьми. – Домогосподарства України. Домогосподарства за типами та кількістю дітей (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року). – К.: Держкомстат України, 2004. – С.5.

оновлення його сімейного складу. У 2005–2008 рр. у країні щорічно реєструвалося більше 300 тисяч шлюбів, тобто було утворено більше 300 тисяч сімейних осередків, а у предвисокосному 2007 р. їх число наблизилося до рівня 1990-х років – більше 400 тисяч (рис. 1.3.2).

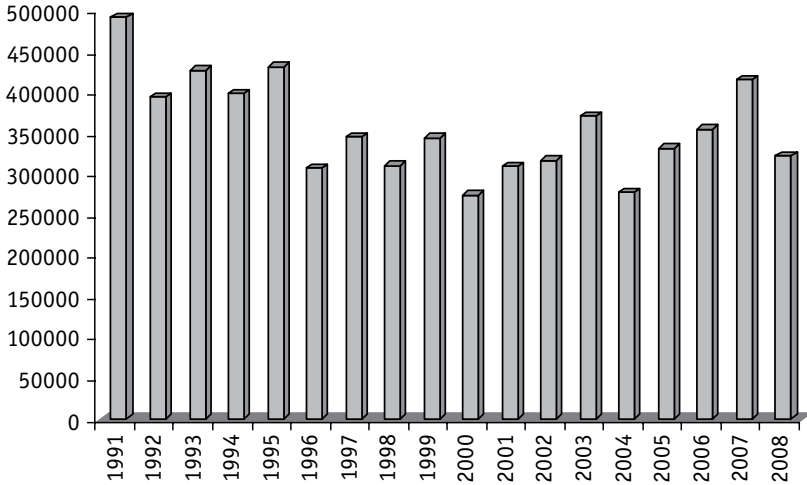

Рис. 1.3.2. Кількість шлюбів, зареєстрованих в Україні у 1991–2008 рр.

Джерело: дані Держкомстату України

Після зниження рівня шлюбності у 1990-ті рр., в Україні з 2001 р. спостерігається сприятлива тенденція до підвищення рівня шлюбності. У 2007 р. загальний коефіцієнт шлюбності (кількість зареєстрованих шлюбів у розрахунку на 1000 осіб) становив 9,0‰, що є одним із найвищих показників у Європі. У міських поселеннях цей показник дорівнював 10,0‰, тобто піднявся до рівня 1991 р., у сільській місцевості – 6,7‰, що становить лише 80% від рівня 1991 р. (останнє зумовлюється значним постарінням сільського населення)³⁶. Крива шлюбності має хвилеподібний вигляд, оскільки високі роки в Україні традиційно вважаються несприятливими для створення нової сім'ї, саме тому у предвисокосному 2007 р. спостерігався сплеск шлюбності, а у високосному 2008 р. її абсолютні та відносні показники знизилися, зокрема загальний коефіцієнт шлюбності становив лише 7,0‰ (рис. 1.3.3).

³⁶ Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села. – Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007.– С. 25-35.

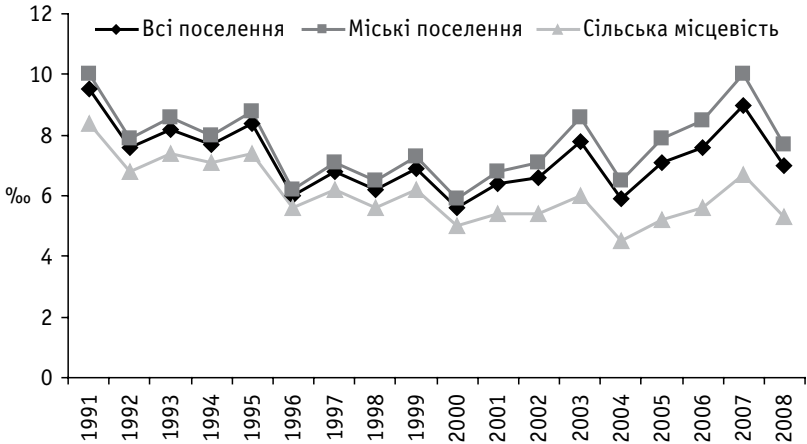

Рис. 1.3.3. Загальний коефіцієнт шлюбності населення України у 1991-2008 рр., %

Джерело: дані Держкомстату України

Для сучасної моделі шлюбної поведінки характерним є підвищення віку взяття шлюбу, «відкладання» останнього до завершення періоду соціалізації – здобуття освіти, професії, певного соціального статусу. У 2008 р. порівняно з 2001 р. середній вік реєстрації шлюбу збільшився у чоловіків з 29,6 до 30,2 років, у жінок – з 26,7 до 27,3 років, тобто на 0,6 року; а середній вік реєстрації першого шлюбу – у чоловіків з 25,4 до 26,3 років, у жінок – з 22,8 до 23,7 років, тобто на 0,9 року (табл. 1.3.4).

Таблиця 1.3.4. Середній вік взяття шлюбу в Україні у 2001-2008 рр., років

	Середній вік при реєстрації шлюбів (всі шлюби)		Середній вік при реєстрації перших шлюбів	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
2001	29,58	26,68	25,42	22,76
2002	29,54	26,57	25,54	22,81
2003	29,45	26,48	25,57	22,87
2004	30,06	27,08	25,80	23,10
2005	29,99	27,03	25,92	23,26
2006	29,75	26,82	25,91	23,33
2007	29,63	26,77	26,00	23,47
2008	30,18	27,31	26,27	23,69

Джерело: дані Держкомстату України та авторські розрахунки за ними

Підвищення віку взяття шлюбу є фактором, що певною мірою «гальмує» оновлення сімейної структури. Однак слід зазначити, що в Україні шлюб залишається «молодшим», ніж у більшості європейських країн, тобто укладається у більш ранньому віці: в 2007 р. у 16 % зареєстрованих в нашій країні шлюбів наречена була молодше 20 років, а у Італії, Іспанії, Норвегії, Швеції, Чехії – у 2% зареєстрованих шлюбів, у Польщі, Португалії, Латвії, Словаччині, Естонії – 4-6%.³⁷

Хоча орієнтованість на шлюб населення залишається високою, про що свідчать і коефіцієнти шлюбності, і шлюбна структура населення, і дані вибіркового соціально-демографічних обстежень³⁸, однак шлюби в Україні характеризуються нестабільністю, високою ймовірністю розлучення. Загальний коефіцієнт розлучуваності (кількість зареєстрованих розлучень у розрахунку на 1000 осіб) у 2006–2007 рр. дорівнював 3,8 ‰, у 2008 р. – 3,6‰. За рівнем цього показника Україна є одним із лідерів в Європі, де вона поступається лише Росії. Значно вищим є рівень розлучуваності населення у міських поселеннях (у 2008 р. – 4,1‰), ніж у сільській місцевості; однак традиції міцного шлюбу серед сільського населення поступово слабшають, і різниця за коефіцієнтами розлучуваності між містом і селом зменшується (рис. 1.3.4).

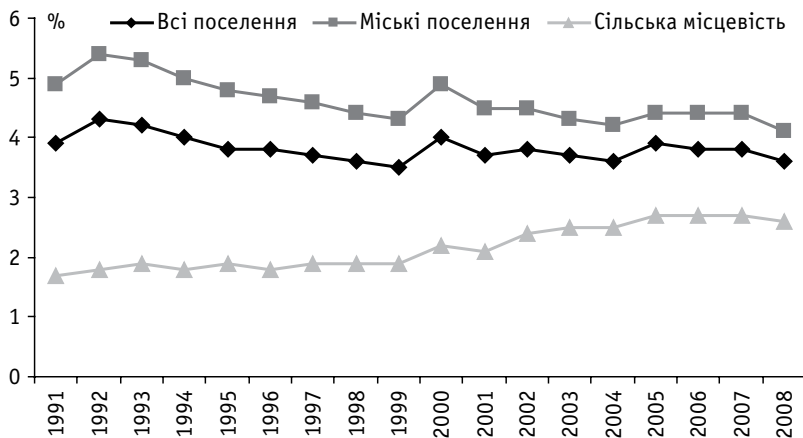

Рис. 1.3.4. Загальний коефіцієнт розлучуваності населення України у 1991-2008 рр., ‰

Джерело: дані Держкомстату України

³⁷ Розраховано за: Demographic Yearbook 2007, table 22. - <http://unstats.un.org/unsd/demographic/products/dyb/dyb2007.htm>

³⁸ Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. – Київ: АДЕФ-Україна, 2008. – С. 88-95.

Хоча кількість розлучень демонструє тенденцію до зменшення, однак кожен рік офіційно реєструється понад 170 тис. розлучень подружніх пар (лише у 2008 р. їх кількість була дещо меншою – 166,8 тис.), тобто відповідне число сімей припиняє своє існування (рис. 1.3.5).

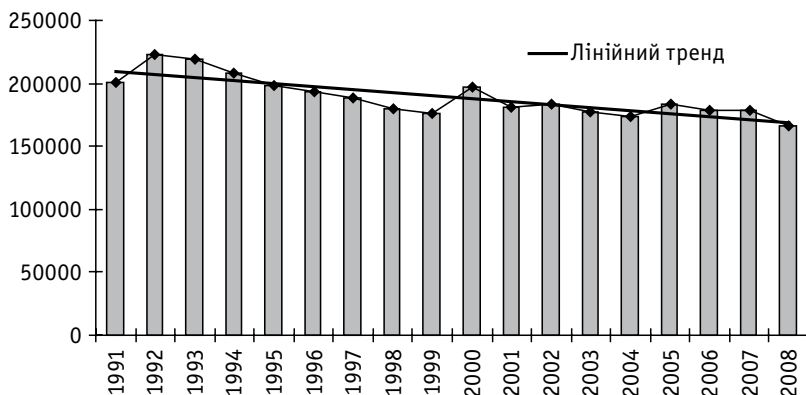

Рис. 1.3.5. Кількість розлучень в Україні у 1991-2008 рр. та тренд їх динаміки

Джерело: дані Держкомстату України

Коефіцієнт несталості шлюбу (співвідношення кількостей розлучень і шлюбів, зареєстрованих у певному році), що показує, яку частину річного приросту подружніх пар «руйнує» розлучуваність, у 2007 р. становив 42,8% (43,6% у містах і 40,2% у сільській місцевості), у 2008 р. – 51,8% (у містах і селах, відповідно, 52,7% і 49,2%). Його динаміка значною мірою є дзеркальним відображенням «хвиль» кривої шлюбності, оскільки у високосні роки коефіцієнт несталості шлюбу зростає внаслідок різкого зменшення кількості шлюбів, а у передвисокосні роки – знижується за рахунок його підвищення. Після 2001 р. у цілому простежується сприятлива тенденція до зниження цього коефіцієнта по Україні, але лише за рахунок міських поселень (рис. 1.3.6).

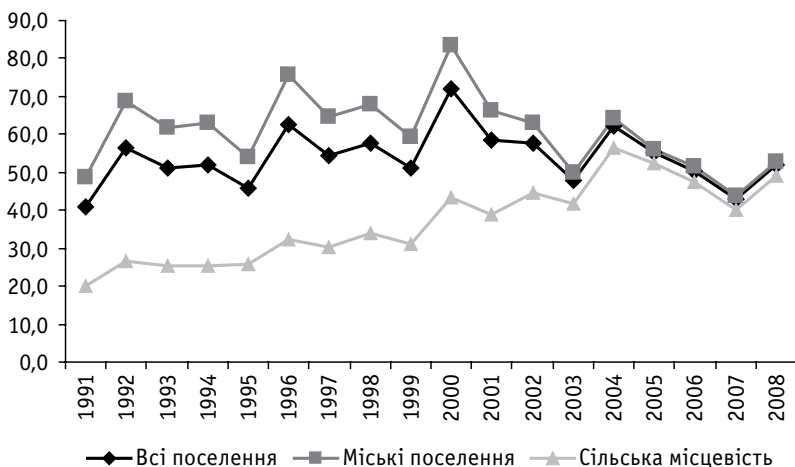

Рис. 1.3.6. Коефіцієнт несталості шлюбів (кількість розлучень/кількість шлюбів) в Україні у 1991-2008 рр., %

Джерело: Авторські розрахунки за даними Держкомстату України

Сім'ї, що руйнуються внаслідок розлучення подружжя, не зникають, а змінюють свою структуру і тип. Відбувається дроблення повної сім'ї з шлюбним ядром за різними сценаріями: на неповну сім'ю і домогосподарство, в якому проживає одна особа, або на дві неповні сім'ї тощо. Крім того, повернення чоловіка і жінки у стан безшлюбності означає можливість початку нового сімейного циклу, тобто взяття нового шлюбу і, відповідно, створення нового сімейного осередку. Ймовірність повторного шлюбу значно вища у чоловіків, ніж у жінок: за нашими розрахунками, спеціальний коефіцієнт шлюбності повторного одруження (кількість шлюбів на 1000 осіб у післяшлюбному стані, тобто овдовілих і розлучених, дані про чисельність яких є у матеріалах переписів населення) для чоловіків у 2001–2002 рр. дорівнював 46,3‰, для жінок – 12,5‰. Це пов'язано зі складністю для розлученої жінки, яка зазвичай залишається з дітьми, влаштувати своє особисте життя та статевими диспропорціями на шлюбному ринку, зумовленими надсмертністю чоловіків.

Ймовірність розлучення існує на різних етапах шлюбу, для шлюбів різної тривалості. За 2001–2008 рр. показники середньої та медіанної тривалості шлюбів, які розпалися, дещо знизились, що обумовлено поступовим зростанням абсолютної кількості та частки розлучень з невеликою тривалістю шлюбу – 0–4 роки, а серед них – насамперед, із тривалістю до 2 років, і їх зменшенням щодо шлюбів тривалістю 5–14 років (табл. 1.3.5).

Таблиця 1.3.5. Розподіл розлучень за тривалістю припинених шлюбів в Україні у 2001–2008 рр., %

	Частка серед всіх розлучень припинення шлюбів з тривалістю:					Середня тривалість розірваних шлюбів, років	Медіанна тривалість розірваних шлюбів, років
	0-4 роки	5-9 років	10-14 років	15-19 років	20 і більше років		
2001	25,7	26,6	18,4	11,8	17,4	11,87	9,56
2002	26,0	26,8	18,9	12,1	16,2	11,67	9,49
2003	25,9	26,1	19,0	12,2	16,7	11,79	9,61
2004	26,5	25,0	18,9	12,2	17,4	11,88	9,70
2005	27,0	24,8	18,9	12,5	16,7	11,76	9,63
2006	27,7	24,0	18,4	12,8	17,1	11,81	9,65
2007	28,8	23,6	17,2	12,6	17,7	11,80	9,48
2008	31,1	23,5	16,1	12,0	17,3	11,47	9,03

Джерело: дані Держкомстату України

У більшості подружніх пар, що розлучились, є спільні діти (у 2006 р. – у 58,6% цих шлюбних пар, 2007 р. – 57,3%, 2008 р. – 55,9%), отже, у цих випадках наслідком розлучення є утворення неповної сім'ї, в якій дітей виховує один з батьків (зазвичай мати), іноді – разом з бабусею чи дідусем. Кількість неповних сімей та їх питома вага серед сімей усіх типів у країні зростає, про що свідчать дані переписів населення (рис. 1.3.7; табл. 1.3.6). Значне поширення неповних сімей з дітьми підтверджують і результати вибіркового обстеження Держкомстату: у 2008 р. 19,4% домогосподарств, у складі яких є діти, було представлено такими, в яких діти не мали одного (у 99% випадків) чи обох батьків; у міських поселеннях ця частка становила 21,2% , у сільській місцевості – 15,2%.³⁹

³⁹ Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2008 році. Статистичний збірник. – К.: Держкомстат України, 2008. – С. 17.

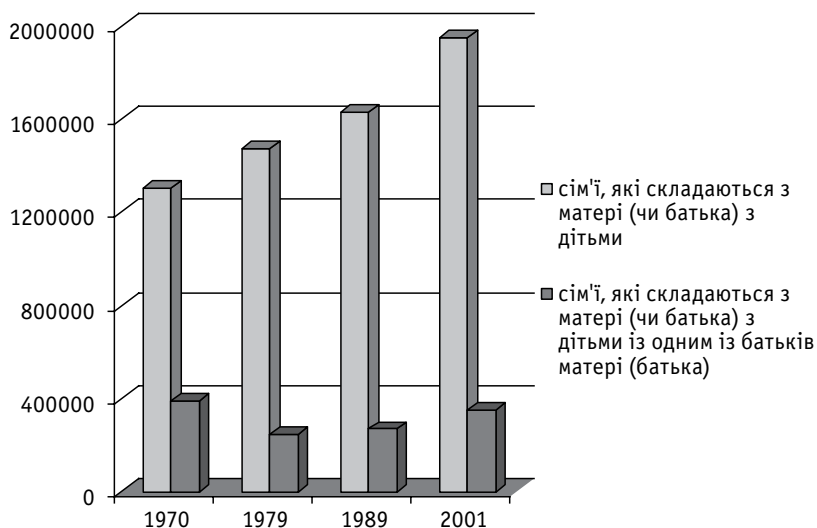

Рис. 1.3.7. Кількість неповних сімей в Україні за даними переписів населення 1970 р., 1979 р., 1989 р., 2001 р.*

* 1970, 1979, 1989 роки – сім'ї; 2001 рік – домогосподарства

Джерело: дані переписів населення

Таблиця 1.3.6. Частка неповних сімей у загальній кількості сімей (сімейних домогосподарств) в Україні у 1989 і 2001 рр., %*

	Усі поселення		Міські поселення		Сільська місцевість	
	1989 р.	2001 р.	1989 р.	2001 р.	1989 р.	2001 р.
Неповні сім'ї з дітьми	13,5	17,0	14,8	19,4	10,8	12,0
у тому числі:						
сім'ї, які складаються з матері (чи батька) з дітьми	11,6	14,4	12,7	16,4	9,2	10,2
сім'ї, які складаються з матері (чи батька) з дітьми із одним із батьків матері (батька)	1,9	2,6	2,1	3,0	1,6	1,8

Джерело: розраховано за даними переписів населення 1989 р. і 2001 р.

* 1989 рік – сім'ї; 2001 рік – домогосподарства, що складаються з двох і більше осіб

Зростання кількості неповних сімей є наслідком високого рівня розлучуваності, овдовіння, а також поширення позашлюбної народжуваності. У сучасній Україні кожна п'ята дитина народжується жінкою, яка не перебуває у зареєстрованому шлюбі (табл. 1.3.7).

Таблиця 1.3.7. Частка дітей, народжених матерями, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі, в Україні у 1989–2008 рр., %

Роки	Усі поселення	Міські поселення	Сільська місцевість
1989	10,8	10,1	12,4
1990	11,2	10,5	12,6
1991	11,9	11,6	12,5
1992	12,1	12,0	12,4
1993	13,0	13,1	12,8
1994	12,8	13,0	12,6
1995	13,2	13,4	12,8
1996	13,6	13,8	13,3
1997	15,2	15,4	14,8
1998	16,2	16,5	15,5
1999	17,4	17,9	16,7
2000	17,3	17,7	16,6
2001	18,0	18,3	17,5
2002	19,0	19,3	18,4
2003	19,9	20,0	19,6
2004	20,4	20,3	20,7
2005	21,4	21,2	21,8
2006	21,1	20,8	21,9
2007	21,4	20,9	22,3
2008	20,9	20,4	21,8

Джерело: дані Держкомстату України

Однак народження дитини «поза межами» офіційного шлюбу не обов'язково означає, що вона буде виховуватись у неповній сім'ї. Основним чинником зростання позашлюбної народжуваності у більшості країн Європи вважається поширення незареєстрованих шлюбних союзів (cohabitation)⁴⁰. Логічно припустити, що стрімке зростання кількості позашлюбних народжень в Україні теж значною мірою пов'язано з плюралізацією і «деформалізацією» шлюбних стосунків і частина цих народжень припадає на дітей тих батьків, які не зареєстрували свій фактичний шлюб. На момент Всеукра-

⁴⁰ The New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses. Edited by M. Macura, A.L. MacDonald, W. Haug. – UN, New York and Geneva, 2005. – P. 78.

їнського перепису населення 2001 р. у цілому по країні у незареєстрованому шлюбі перебувало 7,0% одружених чоловіків і 7,0% заміжніх жінок, тобто близько 7% шлюбних союзів були юридично не оформленими. За даними вибіркового соціально-демографічного обстеження «Сім'я і діти» (квітень 2008 р.), близько 10% осіб дітородного віку (15–49 років), які перебували у шлюбі, юридично не зареєстрували свої шлюбні стосунки, однак серед молоді ця частка вище: 31,4% одружених чоловіків віком 15–24 роки і 18,8% заміжніх жінок цього віку⁴¹. Отже, позашлюбна народжуваність є одним із чинників зростання кількості неповних сімей, тобто безпосередньо впливає на сімейну структуру населення, але її вплив не настільки значний, як це може здатися на перший погляд.

Як вже зазначалося, сім'я є складним соціальним організмом, для якого характерні свої закономірності функціонування, внутрішня логіка розвитку. Структурно-функціональна трансформація сім'ї як соціально-демографічного інституту знаходить безпосереднє відображення у змінах життєвого циклу сім'ї, тобто у послідовності та тривалості різних етапів її життєдіяльності. Життєвий цикл сім'ї (сімейний цикл) – це послідовність значущих у соціально-демографічному відношенні станів, через які проходить сім'я з моменту її утворення і до того, як вона завершить своє існування.⁴² Одним з перших запропонував це поняття і визначив фази (етапи) циклу сім'ї американський демограф П. Глік⁴³. Етапи життєвого циклу молодої сім'ї за матеріалами України досліджувала Л. Чуйко⁴⁴.

Сімейний цикл починається зі шлюбу, що є моментом утворення сім'ї. До народження першої дитини сім'я перебуває у стані передбатьківства, а з народженням первістка починається період її зростання, етап дітородної активності, що завершується з народженням останньої дитини. Наступний етап – період батьківства, протягом якого відбувається зростання і соціалізація дітей, а кількісний склад сім'ї не змінюється. Цей етап завершується відокремленням одного з дітей від сім'ї батьків, і з цього моменту сім'я починає зменшуватися за рахунок відокремлення дітей, а згодом і смерті одного з членів подружжя. Цей період характеризується як етап затухання сім'ї чи етап прабатьківства (діти вже мають своїх дітей і засновники сім'ї стають прабатьками), він завершується зі смертю обох членів подружжя (схема 1.3.1). Його можна розподілити на період відокремлення дітей, коли сім'я поступово зменшується, і період «порожнього гнізда», коли літні батьки залишаються удвох. Період затухання батьківської сім'ї збігається

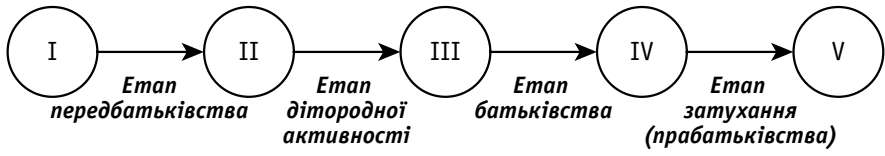
⁴¹ Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. – Київ: АДЕФ-Україна, 2008. – С. 96-100.

⁴² Волков А. Г. Семья – объект демографии. – М.: Мысль, 1986. – С. 226.

⁴³ Glick P.C. The Family Life Cycle // American Sociological Review, 1947. Vol. 12. – P. 164.

⁴⁴ Трудовая активность женщин. – Киев: Наукова думка, 1984. – С. 129-144.

у часі з періодом дітородної активності чи батьківства у сім'ях їхніх дітей. Сукупність сімей, що перебувають на різних етапах їх життєвого циклу, й утворює сімейну структуру населення.

-
- I. Утворення сім'ї (взяття шлюбу)*
 - II. Народження першої дитини*
 - III. Народження останньої дитини*
 - IV. Відокремлення першої дитини від батьківської сім'ї*
 - V. Кінець існування сім'ї*

Схема 1.3.1. Повний життєвий цикл сім'ї

Життєвий цикл сім'ї, послідовність і тривалість його етапів значною мірою залежать від існуючої моделі шлюбної та дітородної поведінки. Вік шлюбу, вік дітонародження визначають і час утворення сім'ї, і тривалість етапу передбатьківства. Від кількості дітей залежить тривалість етапу дітородної активності, і при цьому в умовах масової одностатевості це вже не етап, а лише межа між передбатьківством і етапом батьківства, протягом якого відбувається соціалізація єдиної у сім'ї дитини.

Сценарій етапу затухання сім'ї залежить від того, як у даній спільноті відбувається процедура «дроблення» родини на кінцевих етапах її життєвого циклу, коли діти стають дорослими. У певних випадках дорослі діти відокремлюються від батьківської сім'ї ще до шлюбу. Однак взявши шлюб і створивши власну сім'ю діти також можуть певний час проживати з батьками, і в цьому випадку змінюється тип сім'ї – з'являється складна сім'я, в якій об'єднані кілька шлюбних пар. Тривалість існування цієї сім'ї залежить від традицій, стереотипів поведінки, характерних для цього населення, а також економічних можливостей членів родини. У сучасній сім'ї період сумісного проживання батьків і сім'ї дітей є коротким, а часто і взагалі відсутній. Існує тенденція до відокремлення дітей від батьківської сім'ї у момент взяття шлюбу, що приводить до поширення простих (нуклеарних) сімей, тобто відбувається процес нуклеаризації. Складні сім'ї не є типовими для сучасного соціуму, у тому числі України, їх питома вага у сімейному складі населення є незначною (за переписом 2001 р. – 4,9% усіх сімей).

Сценарій кінцевого етапу життєвого циклу сім'ї також значною мірою залежить від специфіки взаємовідносин між поколіннями, сімейних традицій і суттєво різняться у країнах з різною історією та культурою. За даними

переписів населення раунду 2000 року, в Італії 56% молоді віком 25–29 років проживали у сім'ї батьків, у Великій Британії – 18%, Фінляндії – 11%, Данії – близько 0⁴⁵. Значним є вплив економічної ситуації та політики держави стосовно молоді. В останнє десятиліття в Європі простежується тенденція до збільшення тривалості проживання молоді, особливо чоловіків, з батьками, що дослідники пов'язують зі зростанням тривалості навчання, погіршенням ситуації на ринках праці, житла і кредитів, що значно ускладнює для молоді придбання власного помешкання. В Україні непоодинокими є випадки, коли сім'ї, які опинились у скрутній економічній ситуації, знову об'єднуються, тобто сім'ї батьків і дітей починають жити разом, а помешкання, що вивільнилось, здають в оренду (це явище було особливо поширене у кризові 1990-ті рр.). Ці процеси безпосередньо впливають на сімейну структуру населення: збільшення частки складних сімей у сільській місцевості України за 1989–2001 рр. з 6,1% до 7,2% пояснюється економічною неможливістю, а іноді й недоцільністю відокремлення шлюбних пар від складної сім'ї в умовах соціально-економічної кризи 1990-х.

Наведена вище схема життєвого циклу сім'ї є відображенням повного життєвого циклу, коли подружжя, яке утворило сім'ю, разом «проходить» усі фази її життєвого шляху і має кілька дітей. Можна приблизно оцінити середню тривалість повного життєвого циклу сім'ї, скориставшись логікою міркувань А. Антонова⁴⁶. Середня тривалість життя чоловіків і жінок в Україні, виходячи з середнього віку взяття першого шлюбу (близько 26 років у чоловіків і 24 років у жінок), дорівнює 39 і 55 років відповідно. Отже, тривалість повного циклу сім'ї буде приблизно 47 років, у тому числі перший етап (передбатьківство) – 1,5 року, другий етап (дітородної активності) – 3,5 роки, третій етап (батьківство, соціалізація дітей) – 21,5 року (до створення власної сім'ї першою дитиною) і, відповідно, четвертий (останній) етап – 20,5 року. Якщо здійснити відповідні оціночні розрахунки для чоловіка і дружини, то виявиться, що з моменту відокремлення (одруження) першої дитини чоловік проживе у середньому 12,5 років, а дружина – 28,5 років, тобто 16 років жінка буде вдовою і мешкатиме самотньо у своєму домогосподарстві або приєднається до сім'ї дітей.

Повний життєвий цикл проходить більшість сімей, однак значна кількість шлюбних пар розпадається внаслідок розлучення або ранньої смерті одного з членів подружжя. Розлучуваність і овдовіння безпосередньо впливають на сімейний цикл, і їх наслідком є неповний життєвий цикл сім'ї, про поширеність якого свідчить значна частка неповних сімей у сімейному складі населення. Отже, розгорнута схема життєвого циклу сучасної сім'ї

⁴⁵ Щербакова Е. Старение населения предьявляет свои вызовы обществу и семьям. - <http://demoscope.ru/weekly/2007/0307/barom02.php>

⁴⁶ Социология семьи. Под ред. А. И. Антонова. – Москва: ИНФРА-М, 2005.– С. 261.

має передбачати кілька сценаріїв розвитку сім'ї, кілька варіантів подій на кожному з основних етапів життєвого шляху. На першому етапі, до народження дітей, існує можливість розлучення і, як наслідок, повернення членів подружжя до сімей їх батьків або самотнього проживання в окремих домогосподарствах; надалі ж сімейний цикл знову може розпочатися для кожного з них з іншим партнером. На другому і третьому етапах (дітородна активність і батьківство) теж достатньо високою є ймовірність розлучення, а відповідно, утворення неповної сім'ї, в якій діти будуть жити з одним із батьків і, можливо, з представниками третього покоління (дідусем і/або бабусею), а інший член подружжя може або повернутись до батьківської сім'ї, або мешкати самотньо, або розпочати новий сімейний цикл, взявши повторний шлюб. Теоретично можливе й утворення двох неповних сімей, якщо діти будуть «поділені» між батьком і матір'ю, але практично цей варіант в Україні є малоймовірним. На етапі батьківства посилюється ймовірність овдовіння, оскільки саме на цей період розвитку сім'ї припадає «пік» надсмертності чоловіків. Щодо сценаріїв останнього етапу, коли сім'я зменшується внаслідок відокремлення дорослих дітей, то варіанти розвитку демографічних подій можуть бути різноманітними, а їх перебіг залежить не тільки від моделі поведінки, яку обирають члени родини, але і від економічних можливостей її реалізації, що вже зазначалося раніше.

Отже, кожному етапу еволюції суспільства відповідає певний тип сімейного складу населення. З розвитком людства сімейний склад населення змінюється, що є наслідком як закономірної еволюції інституту сім'ї, трансформації шлюбно-сімейних відносин, яка трансформує життєвий цикл сім'ї, так і змін у режимі відтворення населення. Соціально-економічне становище країни також впливає на сімейний склад населення у межах його дії на демографічні процеси (народжуваність, смертність, міграцію), а також на сценарії сімейного циклу.

Наразі відчувається гостра нестача інформації про життєвий цикл сучасної української сім'ї, про відносини між чоловіком і дружиною, між батьками і дітьми на різних етапах сімейного циклу, й одержати цю інформацію можна лише на основі проведення спеціальних соціально-демографічних обстежень. Тож унікальним для України можна вважати дослідження, здійснене на основі репрезентативного вибіркового опитування населення дітородного віку «Сім'я і сімейні відносини» (квітень 2009 р.), результати якого буде викладено у наступних розділах монографії.

II. МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ТА УМОВИ ПРОЖИВАННЯ РІЗНИХ КАТЕГОРІЙ СІМЕЙ В УКРАЇНІ

2.1. Доходи та витрати домогосподарств

За результатами обстеження умов життя домогосподарств України у 2008 р., середній розмір сукупних еквівалентних доходів домогосподарства становив 1279,5 грн. на місяць, а сукупних еквівалентних витрат – 1213,9 грн. на місяць¹. Як і в попередні роки, зберігається доволі відчутна диференціація доходів та витрат за місцем проживання й різними типами домогосподарств (табл. 2.1.1).

Таблиця 2.1.1. Сукупні еквівалентні доходи та витрати різних типів домогосподарств в Україні у 2008 р. (в розрахунку на місяць, грн.)

Тип домогосподарства	Сукупні еквівалентні доходи	Сукупні еквівалентні витрати	Співвідношення сукупних еквівалентних витрат та доходів
<i>За місцем проживання</i>			
Велике місто	1481,3	1415,1	0,955
Мале місто	1220,2	1153,1	0,945
Село	1065,8	1002,0	0,940
<i>За типом домогосподарства</i>			
Домогосподарства з дітьми, в т.ч.:	1140,3	1090,3	0,956
- з одною дитиною	1250,9	1186,8	0,949
- з двома дітьми	970,5	949,1	0,978
- з трьома та більше дітьми	777,6	736,2	0,947
- з дітьми до 3-х років	1097,6	1042,2	0,950
Домогосподарства без дітей, у т.ч.:	1443,7	1359,6	0,942
- в яких проживає хоча б один пенсіонер	1193,1	1122,9	0,941
- які складаються тільки з пенсіонерів	1178,3	1161,0	0,985
- в яких всі працюють	1836,0	1730,1	0,942
У цілому	1279,5	1213,9	0,949

Джерело: розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень за даними обстежень умов життя домогосподарств у 2008 р.

¹ Про шкалу еквівалентності див. Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України; За ред. Л.М. Черненко. – К.: ТОВ Видавництво „Консультант”, 2006. – С. 30.

У домогосподарствах великих міст розмір сукупних еквівалентних доходів та витрат наразі в 1,2 раза перевищує такий у домогосподарствах малих міст та у 1,4 раза вищий порівняно з сільською місцевістю. У домогосподарствах з дітьми середній розмір сукупних еквівалентних доходів на 21%, а витрат – на 20% менший, ніж у домогосподарствах без дітей. Спостерігається чітка залежність: збільшення кількості дітей у сім'ї призводить до відчутного зменшення розміру еквівалентних доходів та витрат. Так, сукупний еквівалентний доход у домогосподарстві з однією дитиною складає 87% від доходу у домогосподарстві без дітей, у домогосподарстві з двома дітьми – 78% від доходу у домогосподарстві з однією дитиною, а в домогосподарствах з трьома та більше дітьми – 80% від доходу домогосподарств з двома дітьми. Наявність дитини/дітей до трьох років доволі відчутно впливає на розмір еквівалентних доходів та витрат: у таких домогосподарствах вони на 12% нижчі порівняно із домогосподарствами з однією дитиною.

У бездітних домогосподарствах найвищий рівень еквівалентних доходів та витрат має місце у тих випадках, коли усі члени сім'ї працюють. Наявність хоча б одного пенсіонера призводить до зменшення розмірів еквівалентних доходів та витрат на третину. Домогосподарства, які складаються тільки з пенсіонерів, мають лише дещо нижчий розмір доходів, а витрат – навіть незначно вищий (див. табл. 2.1.1). Відповідно, у таких домогосподарствах співвідношення сукупних еквівалентних витрат та доходів є найбільшим – 0,985, тобто у середньому еквівалентні витрати менші від доходів лише на 1,5%. Майже в усіх інших типах домогосподарств спостерігається перевищення еквівалентних доходів над витратами приблизно на 5%.

Існує суттєва різниця у структурі загальних доходів між домогосподарствами з дітьми та без дітей (табл. 2.1.2). В перших значно вища частка доходів від оплати праці (60,6% проти 45,5%), а також від підприємницької та індивідуальної діяльності (7,5% проти 3,9%), що пояснюється більш високою економічною активністю людей, які мають забезпечувати нормальні умови життя для своїх дітей, а також більш високою питомою вагою пенсіонерів у бездітних домогосподарствах. Це підтверджується тим фактом, що в останніх частка пенсій у структурі загальних доходів складає 32,6%, в той час як у домогосподарствах з дітьми – лише 9,8%. Також в домогосподарствах з дітьми вища частка інших соціальних трансфертів (4,1% проти 1,5%) за рахунок отримання ними різних видів допомог на дітей.

Варто зазначити, що кількість дітей у домогосподарстві також впливає на **структуру доходів** – їх збільшення корелює зі скороченням частки доходу від оплати праці (вона становить 63,5% у домогосподарствах з однією дитиною, 54,9% – з двома та 42,7% – з трьома та більше дітьми) та зі зростанням частки доходу від продажу продукції з ОПГ (відповідно 3,1%, 5,1%

Таблиця 2.1.2. Структура загальних доходів за типом домогосподарства в Україні у 2008 р., %

Вид доходу	Домогоспо- дарства з дітьми	У.т.ч.:				У.т.ч.:			
		одна дитина	дві дитини	три та більше дітей	домогоспо- дарства з дітьми до 3-х років	Домогосподар- ства без дітей	в яких проживає хоча б один пенсіонер	складаються тілжки з пенсіонерів	в яких всі працюють
Оплата праці	60,6	63,5	54,9	42,7	54,5	45,5	28,5	2,6	72,7
Доходи від підприємницької та індивідуальної діяльності	7,5	7,6	7,7	4,5	7,4	3,9	2,5	0,2	5,8
Доходи від власності	0,5	0,4	0,6	0,8	0,4	0,7	0,8	1,2	0,5
Доходи від продажу продукції з особистого підсобного господарства	3,7	3,1	5,1	6,2	3,3	3,2	4,2	3,9	1,3
Вартість спожитої продукції, отри- маной з особистого підсобного господарства та від самозаготівель	4,3	3,4	5,9	10,9	4,2	4,2	6,1	6,8	2,1
Пенсії	9,4	9,8	8,4	8,7	7,4	32,6	47,6	73,0	9,9
Субсидії	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,3	0,0
Пільги	0,8	0,8	0,8	0,7	0,4	1,3	1,8	2,6	0,6
Інші соціальні трансферти	4,1	3,0	5,7	14,7	11,9	1,5	2,1	0,9	0,8
Грошова допомога від родичів та знайомих	5,2	4,8	6,1	5,6	5,9	4,4	3,9	5,0	4,3
Надходження від продажу власного майна	1,1	0,7	2,0	2,0	2,1	0,6	0,1	0,2	0,2
Інші надходження	2,8	2,8	2,7	3,0	2,4	2,2	2,3	3,2	1,9
Загальний дохід	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

49 Джерело: розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень за даними обстежень умов життя домогосподарств у 2008 р.

і 6,2%) і вартості спожитої продукції, отриманої з ОПГ та від самозаготівель (відповідно 3,4%, 5,9% та 10,9%). У структурі доходів сімей з кількома дітьми зростає також частка соціальних трансфертів без пенсій (за рахунок допомог на дітей) – відповідно 3,0%, 5,7% та 14,7%. Тож у багатодітних сім'ях допомоги на дітей є другим за важливістю (після оплати праці) джерелом доходу, а натуральні доходи від ОПГ – третім.

У сім'ях, які мають дітей віком до трьох років, частка інших соціальних трансфертів у структурі доходів також дуже висока – 11,9%. Отже, і в таких домогосподарствах допомоги на дітей є другим за обсягом різновидом доходу (після оплати праці, частка якої дещо перевищує половину загального доходу).

Серед бездітних домогосподарств, що складаються лише з працюючих осіб, 72,7% загального доходу формується за рахунок оплати праці. Частка пенсій незначна (9,9%), а частка доходів від підприємницької діяльності нижча, ніж у домогосподарствах з дітьми, і становить 5,8%. Незначною, порівняно з іншими домогосподарствами, є частка надходжень від ОПГ – як у грошовому, так і в натуральному вигляді (відповідно 1,3% та 2,1%). Такі домогосподарства характеризуються найвищим рівнем трудових доходів та найнижчою часткою різного роду соціальних виплат.

Іншою є структура доходів у домогосподарствах, що складаються тільки з пенсіонерів. Основним джерелом доходу тут є пенсії, що формують 3/4 загального доходу. Досить висока частка натуральних надходжень від ОПГ (6,8%), в той час як грошові надходження знаходяться на середньому рівні (3,9%). Більш високою, ніж в інших домогосподарствах, є частка отримуваних пільг (2,6%) та субсидій (0,3%) у структурі доходів (а, наприклад, у домогосподарствах з дітьми їх частка менша 1,0%). Доходи від оплати праці та від підприємницької діяльності практично не впливають на формування доходів таких домогосподарств.

Наявність у бездітному домогосподарстві хоча б одного пенсіонера доволі суттєво впливає на структуру доходів у бік підвищення ролі пенсій, частка яких у цих домогосподарствах складає майже половину загального доходу (47,6%), а частка оплати праці – лише 28,5%. Отже, в таких домогосподарствах у середньому кількість пенсіонерів перевищує кількість працюючих або сумарний обсяг отримуваних пенсій перевищує обсяг отримуваних доходів від найманої праці.

Аналіз складу доходів основних типів домогосподарств за типом поселення свідчить про збереження загальної тенденції у структурі доходів – висока частка оплати праці у містах та низька – у селах, низька частка пенсій у містах (особливо великих) та висока – у селах (табл. 2.1.3). При цьому наявність дітей у домогосподарстві супроводжується збільшенням частки оплати праці та зменшенням частки пенсій в усіх типах поселень.

Зауважимо, що сільські домогосподарства без дітей є єдиним їх типом, в якому основним джерелом доходу виступають пенсії – 37,5%, в той час як оплата праці формує лише 25,9% загального доходу.

Варто відмітити, що найвища частка доходів від підприємницької та індивідуальної діяльності притаманна домогосподарствам з дітьми, які проживають у великих містах – це 8,4% від їх загальних доходів. У малих містах ця частка дещо нижча. Найменш впливовий цей вид доходу у бездітних домогосподарствах, які проживають у сільській місцевості – 2,8%.

Характерно також, що у домогосподарствах з дітьми частка інших соціальних трансфертів (яка формується насамперед за рахунок допомог на дітей) підвищується зі зменшення розміру населеного пункту – від 3,1% у великих містах до 5,6% у селах.

Сумарна частка грошових та натуральних надходжень від ОПГ однаково висока як у сільських домогосподарствах з дітьми (24,3%), так і у бездітних (23,0%).

Свої особливості притаманні й структурі **сукупних витрат** домогосподарств, які мешкають у різних типах поселень. Зі збільшенням розміру населеного пункту скорочується частка витрат на харчування та збільшується частка витрат на послуги (рис. 2.1.1). Якщо у великих містах послуги становлять у середньому шосту частину усіх витрат, то у малих містах – дев'яту, а у селах – лише шістнадцяту. Крім того, у сільській місцевості дещо вищі порівняно з містами витрати на заощадження та придбання нерухомості – 8,0% проти 5,4% у малих містах та 5,8% – у великих.

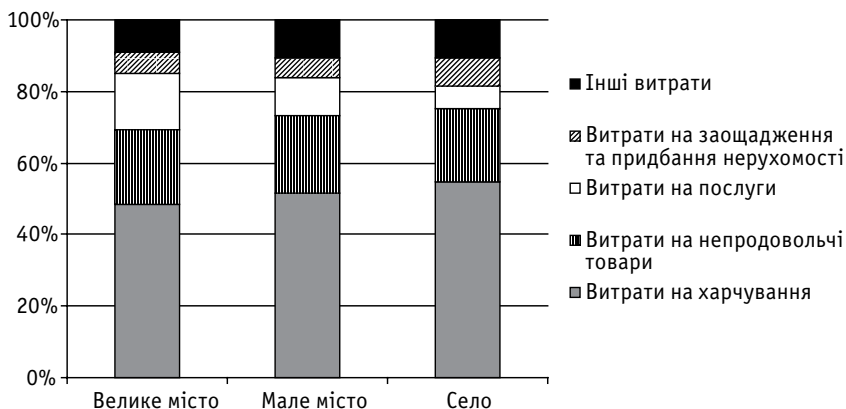

Рис. 2.1.1. Структура загальних (сукупних) витрат домогосподарств в Україні за типом поселення у 2008 р., %

Джерело: розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень за даними обстежень умов життя домогосподарств у 2008 р.

Таблиця 2.1.3. Структура загальних доходів за типом домогосподарства залежно від місця проживання в Україні у 2008 р., %

Вид доходу	Домогосподарства з дітьми			Домогосподарства без дітей		
	Велике місто	Мале місто	Село	Велике місто	Мале місто	Село
Оплата праці	68,8	64,8	43,6	55,0	46,3	25,9
Доходи від підприємницької та індивідуальної діяльності	8,4	8,1	5,5	4,4	4,1	2,8
Доходи від власності	0,2	0,1	1,2	0,4	0,1	2,0
Доходи від продажу продукції з особистого підсобного господарства	0,0	1,0	12,2	0,0	1,1	11,2
Вартість спожитої продукції, отриманої з ОПГ та від самозаготівель	0,5	2,6	12,1	0,6	3,5	11,8
Пенсії	8,9	8,5	11,1	29,2	35,2	37,1
Субсидії	0,1	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1
Пільги	0,9	0,9	0,5	1,5	1,3	0,8
Інші соціальні трансферти	3,1	4,4	5,6	1,3	1,2	2,1
Грошова допомога від родичів та знайомих	4,6	5,6	5,6	4,8	4,5	3,3
Надходження від продажу власного майна	1,7	0,9	0,2	0,9	0,1	0,3
Інші надходження	2,9	3,2	2,2	1,8	2,5	2,7
Загальний дохід	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень за даними обстежень умов життя домогосподарств у 2008 р.

У домогосподарствах з дітьми частка витрат на харчування у середньому менша, ніж у домогосподарствах без дітей – 49,4% проти 52,0% (табл. 2.1.4). Суттєво вирізняються лише багатодітні сім'ї, в яких на харчування припадає 60,3% усіх сукупних витрат. Відповідно меншою у цих домогосподарствах є частка решти статей витрат, особливо це стосується витрат на послуги: якщо у середньому в домогосподарствах з дітьми на послуги витрачається 12,6% сукупних витрат, то у багатодітних сім'ях – лише 7%.

Серед бездітних домогосподарств найбільш наближена до раціональної структура витрат домогосподарств, усі члени яких працюють. Наявність хоча б одного пенсіонера зміщує структуру в бік збільшення частки витрат на харчування та зменшення витрат на непродовольчі товари й послуги. Такі зрушення у структурі ще більш посилюються у домогосподарствах, які складаються тільки з пенсіонерів.

Порівняння структури витрат основних типів домогосподарств, які проживають у різних типах населених пунктів, показує, що домогосподарства з дітьми завжди характеризуються нижчою часткою витрат на харчування та більшою – на непродовольчі товари й послуги (табл. 2.1.5). Для обох типів домогосподарств (як бездітних, так і з дітьми), які проживають у сільській місцевості, характерним є те, що на харчування витрачається більше половини сукупних витрат, а для тих, які проживають у великих містах – менше половини.

У бездітних домогосподарствах, що проживають у різних типах населених пунктів, відмінності у частці витрат на харчування дещо більші, а щодо інших витрат зберігається майже така сама залежність, як і в домогосподарствах з дітьми – незначні відмінності у витратах на непродовольчі товари та досить суттєві у витратах на послуги.

Таким чином, з погляду отримуваних доходів та можливостей споживання найбільш вразливими категоріями сімей в Україні наразі є багатодітні сім'ї, а також домогосподарства, які проживають у сільській місцевості.

2.2. Споживання та забезпеченість товарами тривалого користування

Особливості споживання різних типів домогосподарств. Рівень життя населення певної країни, який залежить від процесів економічного зростання чи занепаду, безпосередньо впливає на споживчі можливості різних груп населення та зумовлює формування структури їх витрат. Найбільш яскравим свідченням змін у можливостях населення щодо споживання є зміни у структурі доходів та витрат. За роки, що минули у поточному десятиріччі, споживчі можливості українських домогосподарств

Таблиця 2.1.4. Структура загальних (сукупних) витрат за типом домогосподарства в Україні у 2008 р., %

Стаття витрат	Домогоспо- дарства з дтьми		У т.ч.:			Домогоспо- дарства без дтей		У т.ч.:		
	одна дитина	дві дитини	три та більше дтей	домогоспо- дарства з дтьми до 3 років	в яких проживає хоча б один пенсіонер	складаються тільки з пенсіонерів	в яких всі працюють			
Витрати на харчування	49,4	49,4	60,3	47,5	52,0	54,7	60,4	47,6		
Витрати на непродовольчі товари	22,1	22,0	19,1	22,1	19,8	18,9	16,7	21,6		
Витрати на послуги	12,6	13,3	7,0	11,4	11,8	10,2	8,8	13,3		
Витрати на заощадження та придбання нерухомості	6,7	7,4	6,4	10,3	6,0	6,5	4,3	6,4		
Інші витрати	9,2	9,5	7,3	8,7	10,4	9,7	9,9	11,1		
Загальні (сукупні) витрати	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0		

Джерело: розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень за даними обстежень умов життя домогосподарств у 2008 р.

Таблиця 2.1.5. Структура загальних (сукупних) витрат за типом домогосподарства залежно від місця проживання в Україні у 2008 р., %

Стаття витрат	Домогосподарства з дтьми			Домогосподарства без дтей		
	Велике місто	Мале місто	Село	Велике місто	Мале місто	Село
Витрати на харчування	47,4	49,2	53,0	49,2	53,6	56,3
Витрати на непродовольчі товари	21,5	23,1	22,1	20,2	20,2	18,7
Витрати на послуги	16,8	11,4	6,9	15,4	10,3	5,8
Витрати на заощадження та придбання нерухомості	5,7	5,8	9,0	5,9	5,1	7,1
Інші витрати	8,7	10,5	9,0	9,4	10,9	12,2
Загальні (сукупні) витрати	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень за даними обстежень умов життя домогосподарств у 2008 р.

характеризувалися позитивними змінами у зв'язку з підвищенням рівня доходів громадян в умовах економічного зростання в Україні. Про це свідчить насамперед підвищення показників витрат на непродовольчі товари та послуги, покращання кількісних і якісних показників харчування.

У 2008 р. у структурі сукупних витрат домогосподарств України порівняно з попереднім роком відбулося незначне зменшення (на 0,4%) питомої ваги витрат на харчування (до 50,8% або 506,5 грн. на особу на місяць), тоді як у 1999 р. значення цього показника перевищувало 63%. Крім того, починаючи з 1999 р., відбувалося незначне, але стабільне зростання частки витрат на непродовольчі товари та послуги, питома вага яких у структурі сукупних витрат населення у 2008 р. становила, відповідно, 20,8% та 12,2%.

Хоча частка витрат на харчування, як і в попередні роки, була переважаючою серед інших статей витрат в усіх без винятку типах домогосподарств, та все ж найбільшого рівня вона досягла у 2008 р. у пенсіонерських домогосподарствах – 58,8%, зокрема, у домогосподарствах, що складаються лише з осіб віком 75 років та старші – 63,0%. Загальноукраїнський показник частки витрат на харчування у 2008 р. було перевищено також багатодітними домогосподарствами (на 9,5 в. п.) та домогосподарствами з подвійним демо економічним навантаженням на працюючих (тобто з дітьми та пенсіонерами) (на 0,7 в. п.) (рис. 2.2.1).

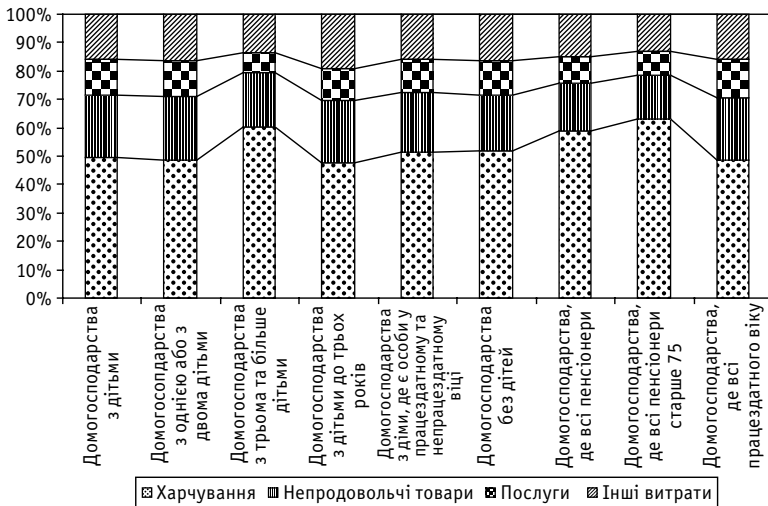

Рис. 2.2.1. Структура сукупних витрат залежно від типу домогосподарства в Україні, 2008 р., %

Джерело: розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень за даними обстежень умов життя домогосподарств у 2008 р.

Найнижчі сукупні витрати в розрахунку на умовного дорослого серед бідного населення в Україні протягом 2008 р. спостерігалися у сільській місцевості та становили 508,9 грн. (проти 601,2 грн. у містах). Разом з тим, сільські домогосподарства витратили 54,6% на забезпечення себе продовольчими товарами і лише 6,3% — на послуги, проти 49,4% та 14,3% відповідно для міських жителів, що також свідчить про низький рівень споживання жителів українських сіл.

Найменший абсолютний розмір сукупних витрат на продовольчі товари характерний для багатодітних родин, де вони становлять 334,7 грн. у розрахунку на одну особу на місяць, а найвищі – 773,0 грн. – для бездітних домогосподарств, усі члени яких працюють.

У разі появи в складі домогосподарства дитини його споживчі можливості погіршуються за усіма без винятку групами продуктів. Особливе занепокоєння викликає дефіцит у раціоні домогосподарств з дітьми м'ясних і молочних продуктів, фруктів та овочів, що є основними постачальниками до дитячого організму білків та інших важливих макро- й мікроелементів. Так, протягом 2008 р. домогосподарствами, до складу яких входять діти, у середньому на місяць споживалося лише 4,2 кг м'яса та м'ясопродуктів на одну особу (що менше від загальноукраїнського показника на 0,9 кг), тим часом як у бездітних сім'ях споживання цих продуктів було на рівні 6,3 кг. Найбільш разюча різниця щодо споживчих можливостей бездітних домогосподарств та домогосподарств з дітьми спостерігається за молочними продуктами, хлібопродуктами і овочами. Навіть споживання молока та молочних продуктів у домогосподарствах з дітьми все ще залишається в 1,5 раза меншим, ніж у бездітних сім'ях (у 2004 р. це перевищення становило 1,6 раза).

Рівень споживання риби та рибопродуктів упродовж 2008 р. у сім'ях з дітьми був меншим, ніж у сім'ях, що складаються тільки з дорослих, в 1,7 раза, проте слід підкреслити, що за цією групою продуктів спостерігаються позитивні тенденції і відповідний розрив у період 2002-2007 рр. незначно, але стабільно скорочувався.

Найгірша ситуація щодо споживання продуктів харчування серед домогосподарств з дітьми спостерігається з року в рік у багатодітних родин та сім'ях з дітьми до 3-х років, де раціон переважно складається з картоплі й картоплепродуктів і хліба, а вживання м'яса, риби, молока, яєць, овочів та фруктів є найменшим на тлі загальноукраїнських показників, що свідчить про вкрай низький рівень і якість життя (попри всі намагання держави підтримати зазначені сім'ї, бідність серед них майже вдвічі перевищує загальноукраїнський показник). За 2008 р. бідність серед багатодітних домогосподарств порівняно з попереднім роком скоротилася на 2,2% до 62,4%, серед домогосподарств з дітьми до 3-х років – на 1,9% до

37,6% завдяки підвищенню розміру соціальних гарантій, однак їх становище покращилося не суттєво порівняно з іншими типами домогосподарств та загальноукраїнським рівнем.

У домогосподарствах без дітей, зокрема тих, що складаються тільки з пенсіонерів та пенсіонерів старше 75 років, споживання перевищує загальноукраїнські показники за всіма групами продуктів харчування, навіть такими як м'ясо, риба, овочі, фрукти, цукор та мед. Разом з підвищенням розміру пенсій спостерігалось покращання структури споживання. Хоча раціон пенсіонерів лишається все ще дуже насиченим хлібом, картоплею, молоком, тваринними та рослинними жирами, однак все ж відбувається поступова заміна їх на більш корисні для організму продукти.

На фоні загального покращання кількісних показників харчування якісні показники лишаються доволі низькими. Українським домогосподарствам притаманна дуже висока калорійність харчування (понад 3000 ккал на добу), але це не є свідченням того, що організм людини отримує необхідну кількість поживних речовин, до того ж головною проблемою залишається незбалансованість харчування населення України.

Протягом 1995–2008 рр. за всіма показниками середньодобове споживання населенням України макро- та мікроелементів, що входять до складу продуктів харчування, залишається майже незмінним і коливається у межах встановлених норм. Однак слід підкреслити, що оскільки українські домогосподарства постійно відчують дефіцит споживання фруктів, ягід, винограду, овочів, м'яса та риби, в організмі виникає дисбаланс (нестача, відсутність або надлишок) вітамінів та мінеральних речовин, що може нанести шкоду здоров'ю. Енергетична цінність харчових продуктів, що споживалися в українських домогосподарствах у 2008 р. у середньому сягала 3534 ккал на добу, при цьому вона здебільшого набиралася за рахунок вживання продуктів, які містять багато жирів, але мало білків і вуглеводів. Найвищий показник середньодобової енергетичної цінності харчування – 3740 ккал. – характерний для жителів сільської місцевості, тим часом як найменший – 3370 ккал. – для населення, яке проживає у великих містах. При цьому більш раціональним є харчування у сільських домогосподарствах, де вміст білків та вуглеводів навіть перевищує загальноукраїнський рівень, а кількість жирів є дещо нижчою. На противагу цьому жителям як малих, так і великих міст притаманне споживання продуктів, що містять надмірну кількість жирів та недостатню – білків і вуглеводів.

Оскільки наявність у домогосподарстві дітей суттєво впливає на кількісні показники харчування, від яких залежать і якісні, то найгіршою серед українських домогосподарств ситуація щодо енергетичної цінності та вмісту поживних речовин у продуктах харчування є саме у багатодітних сім'ях: 76 г білків, 115 г жирів та 389,4 г вуглеводів, забезпечують 2856 ккал

добового раціону кожної особи. Значно кращим є становище бездітних домогосподарств, особливо тих, які складаються тільки з осіб пенсійного віку: енергетична цінність їх добового раціону становить 4961,4 ккал і набирається з 129 г білків, 223 г жирів та 621,7 г вуглеводів.

Позитивні зміни, що відбулися за 1999-2008 рр. у кількісних показниках споживання харчових продуктів, дещо покращили якісні характеристики раціону українських сімей за рахунок збільшення вживання м'яса (без сала або більш пісних м'ясопродуктів), фруктів, ягід, молока та риби, що зумовило підвищення частки білків і вуглеводів та зменшення частки жирів. Як вже зазначалося, як у цілому по Україні, так і за окремими типами сімей особливістю споживання лишається недостатній вміст у раціоні білків і вуглеводів й істотне перевищення жирів за високої загалом калорійності харчування. Так, сім'ї з дітьми як у 1999 р., так і в 2008 р. реально споживали жирів на 80% більше, ніж це передбачено нормами. І навпаки, у них спостерігається помітний дефіцит споживання білків – на 30-35% менше норми, вуглеводів – на 15 – 20% менше, ніж це передбачено нормами за такої калорійності харчування (табл. 2.2.1).

Таблиця 2.2.1. Співвідношення реального та нормативного показника енергетичної цінності харчування в Україні за типами домогосподарств, 1999 та 2008 рр.

Тип домогосподарств	1999			2008		
	Білки	Жири	Вуглеводи	Білки	Жири	Вуглеводи
Домогосподарства з дітьми	0,665	1,705	0,842	0,667	1,786	0,800
Домогосподарство з однією дитиною або двома дітьми	0,665	1,719	0,836	0,669	1,792	0,797
Домогосподарство з трьома та більше дітьми	0,668	1,538	0,918	0,649	1,604	0,887
Домогосподарство з дітьми, де є працюючі та пенсіонери	0,640	1,503	0,932	0,668	1,737	0,816
Домогосподарство без дітей	0,660	1,668	0,818	0,657	1,716	0,788
Домогосподарство з пенсіонерів	0,658	1,603	0,832	0,641	1,653	0,801
Домогосподарство з осіб працездатного віку	0,664	1,749	0,797	0,669	1,786	0,766
Україна	0,663	1,687	0,831	0,661	1,746	0,793

Джерело: розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень на базі обстеження умов життя домогосподарств за даними 1999 та 2008 рр.

Вуглеводів як бездітні сім'ї, так і сім'ї з дітьми (незалежно від кількості дітей) споживають у середньому на 15% менше від норм здорового харчування. До того ж раціон цих сімей складається переважно з картоплі та хлібопродуктів, тоді як фрукти та овочі споживаються ними найменше. Так, за вдвічі більшої калорійності харчування бездітних сімей порівняно з сім'ями з дітьми, майже однаковою є значне перевищення норм споживання жирів, тоді як білків та вуглеводів не вистачає.

Хоча домогосподарства без дітей і виграють на фоні сімей з дітьми щодо кількості спожитих продуктів харчування та їх енергетичної цінності, вони все одно поступаються щодо збалансованості та різноманітності раціону. Особливо це стосується домогосподарств, які складаються тільки з пенсіонерів, та домогосподарств з осіб працездатного віку, котрі забезпечують добову калорійність харчування, в основному, за рахунок споживання продуктів, що характеризуються значним вмістом жирів та вуглеводів, і водночас постійно відчувують дефіцит білків.

Однак, при досить високій калорійності харчування серед населення України з 1999 р. ще й досі зустрічаються такі домогосподарства, які не можуть забезпечити достатній рівень калорійності харчування, їх добовий раціон становить менше 2100 ккал. Зауважимо, що калорійність спожитих харчових продуктів є ще одним критерієм, який дозволяє визначити рівень життя (бідності) населення. Для України за відносну межу бідності було взято 2100 ккал, тобто якщо енергетична цінність добового раціону менше зазначеної норми, то людина вважається бідною.

Протягом зазначеного періоду відбулося зменшення частки бідних домогосподарств за цим критерієм з 22,8% до 13,2%, що свідчить про збільшення можливостей забезпечення себе необхідною кількістю продуктів харчування (однак, слід підкреслити, не завжди якісних). Найбільша частка домогосподарств, які потрапляють за межу бідності за вказаним критерієм, спостерігається знову-таки у сім'ях з трьома та більше дітьми. Так, у 2008 р. майже кожне п'яте багатодітне домогосподарство вважалось бідним, оскільки добовий раціон одного члена такого домогосподарства не перевищував 2100 ккал.

Як уже зазначалося раніше, поряд зі зменшенням частки витрат на харчування у загальних витратах, протягом 1999 – 2008 рр. збільшувалася частка витрат на послуги та непродовольчі товари паралельно із зростанням майже вдвічі частки витрат на інші товари та інші послуги (особистий догляд, соціальна допомога, страхування тощо), які у 2008 р. склали 16,2% загальних сукупних витрат (проти 6,2% у 1999 р.).

Витрати українських домогосподарств на непродовольчі товари протягом 2008 р. становили 20,8% загальних сукупних витрат (або 221 грн. на особу на місяць), при цьому частка відповідних витрат у домогосподарствах з дітьми становила 22,1% проти 19,8% у бездітних домогосподарств, а у грошовому виразі вони склали відповідно 195,9 грн. та 236,4 грн. на особу на місяць (табл. 2.2.2).

Таблиця 2.2.2. Структура сукупних витрат за типами домогосподарств України, 2008р., на одну особу на місяць

Тип домогосподарства	Непродовольчі товари	Послуги	Непродовольчі товари	Послуги
	Грн.		%	
Домогосподарства з дітьми	195,9	114,9	22,1	12,6
Домогосподарство з однією дитиною або двома дітьми	197,3	114,1	22,2	12,7
Домогосподарство з трьома та більше дітьми	107,1	39,6	19,1	7,0
Домогосподарство з дітьми, де є працюючі та пенсіонери	168,0	96,6	20,8	11,6
Домогосподарство без дітей	236,4	142,5	19,8	11,8
Домогосподарство з пенсіонерів	200,5	109,7	17,2	9,3
Домогосподарство з пенсіонерів віком 75 років і старше	159,8	84,5	15,7	8,4
Домогосподарство з осіб працездатного віку	292,4	193,0	21,8	13,9
Україна	221,1	132,1	20,8	12,2

Джерело: розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень на базі обстеження умов життя домогосподарств за даними 2008 р.

Домогосподарства з дітьми у 2008 р. мали можливість витратити на придбання одягу та взуття 6,7% свого бюджету, тим часом як бездітні домогосподарства витратили 5,2%. Серед останніх найменшу частку на придбання одягу та взуття витрачали домогосподарства. Які складаються тільки з пенсіонерів – 2,7% своїх загальних витрат. Ще меншою ця частка є у домогосподарствах пенсіонерів, що складаються з осіб віком 75 років і старші, – 1,7%. Водночас серед домогосподарств з дітьми у найгіршій ситуації знаходяться багатодітні сім'ї, які витратили на придбання одягу та взуття у 2008 р. 6,1% загальних сукупних витрат. У сім'ях з 1-2 дітьми загальноукраїнську частку витрат на придбання одягу та взуття перевищено на 0,8 в. п., у бездітних домогосподарствах та у домогосподарствах з дітьми, де всі дорослі працездатного віку, на 1,1 в.п.

В Україні у 2008 р. лише близько 1% загальних сукупних витрат населення було спрямовано на придбання товарів особистого догляду (що дорівнювало 9,7 грн. на особу на місяць). Незалежно від типу домогосподарства частка витрат за цією статтею була незмінною. Водночас рівень доходів, притаманний домогосподарству певного типу, суттєво

впливає на розмір витрат, що спрямовуються на купівлю товарів особистого догляду. Так, якщо домогосподарства з дітьми мали змогу витратити на товари особистого догляду 8,9 грн. на особу на місяць, то витрати бездітних родин були більшими майже на 2 грн. Найменше було витрачено на особистий догляд, знову-таки, домогосподарствами з пенсіонерів – близько 8,2 грн. на особу на місяць та особливо багатодітними – 5,4 грн. Найбільші витрати на товари особистого догляду мають місце у домогосподарствах, у складі яких є діти віком до трьох років – 11,4 грн. на особу на місяць, а серед домогосподарств без дітей – у тих, де усі дорослі працюють (16,6 грн.) та де усі дорослі працездатного віку (13,7 грн.).

Оскільки основні статті витрат домогосподарств спрямовані саме на забезпечення харчування та оплату житлово-комунальних послуг, доволі мала частка – 41,9% (що становило в середньому майже 418 грн. на особу на місяць у 2008 р.) – залишалася домогосподарству на охорону здоров'я, освіту, відпочинок і культуру тощо. Питома вага витрат домогосподарств з дітьми на усі зазначені статті становить 43,9% (374,4 грн. на особу на місяць), тоді як бездітні родини щомісячно впродовж року витрачали близько 40% (що становило 469 грн. на особу на місяць) від загальних сукупних витрат на освіту, відпочинок, культурне дозвілля, охорону здоров'я тощо.

Серед домогосподарств з дітьми найменше на задоволення своїх потреб щодо послуг освіти, охорони здоров'я, культури, спорту тощо спроможні витратити багатодітні сім'ї – лише 187,7 грн. на особу на місяць, або ж третину (33,8%) від загальних сукупних витрат. Найбільші витрати за цими статтями притаманні сім'ям з однією дитиною – 414,5 грн., або 44,2% загальних сукупних витрат. Водночас серед бездітних домогосподарств найбільша частка витрат за вказаними статтями належить домогосподарствам, де усі дорослі працюють, – 44,6%, або майже 680 грн. на особу на місяць, а, найменше – 32,0%, або 365 грн. – витрачають на ці потреби домогосподарства пенсіонерів.

Таким чином, рівень споживання населення України у 2008 р. все ще залишався низьким, а структура – незбалансованою. Однак слід відмітити, що протягом 1999 – 2008 рр. навіть за наявності певних негативних рис намітилися позитивні зрушення. Упродовж зазначеного періоду відбувалося поступове покращання структури витрат населення України (навіть при загальному досить низькому рівні споживання) за рахунок збільшення частки загальних сукупних витрат на непродовольчі товари та послуги за одночасного зменшення витрат на харчування.

Забезпеченість сімей товарами тривалого користування. Життя сучасної людини неможливо уявити без рухомого майна у вигляді товарів тривалого користування, відносять до яких належить велика та дрібна побутова техніка, аудіо-відео техніка, транспортні засоби, оргтехнік, засоби

зв'язку тощо. Такі товари забезпечують комфортні умови життєдіяльності та виконує допоміжні функції при веденні домогосподарства, а їх поява свідчить про достатній рівень матеріального добробуту сімей та домогосподарств країни.

У середньому в Україні протягом досліджуваного періоду (2000-2008р.) загальний рівень забезпеченості домогосподарств товарами тривалого користування підвищився (рис. 2.2.2). Це стосується як традиційних товарів тривалого вжитку (холодильник, пральна машина, кольоровий телевізор тощо), так і рідковживаних товарів (як-от відеокамера, комп'ютер) та засобів зв'язку. Суттєво зросла питома вага домогосподарств, які мають: кольоровий телевізор – майже у 1,4 раза; відеомагнітофон – в 1,7 раза; музичний центр – в чотири рази, а комп'ютер – у вісім разів. Близько 77% домогосподарств України мають мобільний телефон², комп'ютер же є у 21% домогосподарств країни (проти 1,4% у 2000 р.). Подібне зростання можна пояснити насамперед тим, що впродовж останніх років сучасний український ринок побутової техніки стрімко розвивався завдяки розширенню асортименту товарів тривалого користування, розрахованих на домогосподарства з різним рівнем добробуту.

Одним з факторів, від якого залежить рівень забезпеченості товарами тривалого користування, є тип домогосподарства. У середньому по Україні домогосподарства з дітьми краще забезпечені товарами тривалого користування (як традиційними, так і високо вартісними), ніж домогосподарства без дітей. Це можна пояснити тим, що сім'ї з дітьми більш зацікавлені у придбанні сучасних товарів тривалого користування, які не тільки полегшують ведення домашнього господарства, але й допомагають у розвитку та навчанню дитини. Особливо це стосується комп'ютерів, без яких сьогодні неможливо уявити сучасну людину. Тож у 2008 році рівень забезпеченості традиційними товарами тривалого користування (холодильник, пральна машина, кольоровий телевізор тощо) у домогосподарствах з дітьми у 1,2–2 рази перевищує відповідні показники для домогосподарств без дітей. Так, 91,3% домогосподарств з дітьми (проти 78,5% домогосподарств без дітей) мають пральну машину, майже 83,4% (проти 67,2%) – пилосос.

Рівень забезпеченості домогосподарств з дітьми високовартісними товарами тривалого користування (комп'ютер, автомобіль тощо) також є вищим, ніж у домогосподарствах без дітей. Так, більш ніж чверть домогосподарств з дітьми мають власний автомобіль, тоді як серед домогосподарств без дітей цей показник становить близько 15%, рівень забезпеченості домогосподарств з дітьми комп'ютерами вищий у 2,2 раза тощо.

² Стосовно мобільних телефонів та посудомийних машин слід сказати, що у 2000 році їх ще не було в переліку товарів тривалого користування, які було включено в обстеження умов життя домогосподарств.

Однак не в усіх домогосподарствах з дітьми рівень забезпеченості товарами тривалого користування високий. Серед цих домогосподарств найнижчий рівень забезпеченості товарами тривалого користування дотепер мають сім'ї з трьома дітьми. (табл. 2.2.3). Так, близько 5% таких домогосподарств взагалі не мають холодильника (проти 2% – у середньому по домогосподарствах з дітьми); 11,2% не має пральної машини (проти 8,7% у середньому по домогосподарствах з дітьми); 3% не мають кольорового телевізора (проти 2,5% в середньому по домогосподарствах з дітьми) тощо.

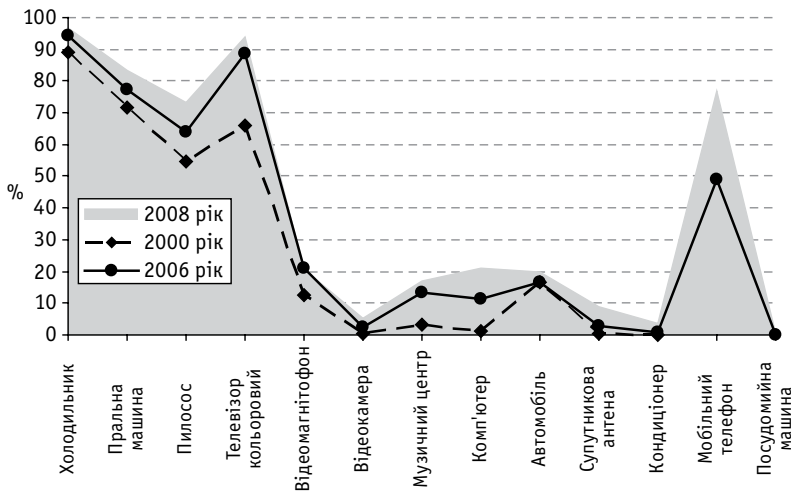

Рис. 2.2.2. Рівень забезпеченості домогосподарств країни товарами тривалого користування у 2000 – 2008 рр., %

Джерело: розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень за даними обстежень умов життя домогосподарств

Серед домогосподарств без дітей гірше за всіх забезпечені побутовими товарами домогосподарства пенсіонерів–одинаків (табл. 2.2.4). Так, якщо у середньому 95,7% домогосподарств без дітей мають холодильник, то у пенсіонерів-одинаків цей показник зменшується до 89,9%. Кольоровий телевізор мають 84% пенсіонерів-одинаків, тоді як у домогосподарствах з двох та більше пенсіонерів рівень забезпеченості кольоровими телевізорами становить 93,7%. Суттєвою є й різниця щодо рівня забезпеченості пенсіонерів-одинаків та інших домогосподарств без дітей автомобілями. Лише 1,4% пенсіонерів-одинаків мають власне авто, що у 10,6 рази менше, ніж у середньому по домогосподарствах без дітей, та у 16 разів – порівняно з домогосподарствами, які складаються з дорослих осіб працездатного

та пенсійного віку. Низький рівень забезпеченості товарами тривалого користування домогосподарств з осіб пенсійного віку, особливо однаків, пояснюється перш за все недостатнім рівнем їх матеріального добробуту.

Таблиця 2.2.3. Рівень забезпеченості певними товарами тривалого користування домогосподарств з дітьми 2008 рік, %

	Домогосподарства з однією дитиною	Домогосподарства з двома дітьми	Домогосподарства з трьома дітьми	Середнє по домогосподарствах з дітьми
холодильник	98,0	98,6	95,6	98,1
пральна машина	91,2	91,8	88,8	91,3
пилосос	84,8	82,3	70,9	83,4
кольоровий телевізор	97,6	97,3	96,9	97,5
комп'ютер	33,7	29,7	24,7	32,3
автомобіль	27,2	30,3	27,5	27,9
мобільний телефон	95,2	94,8	93,8	95,0

Джерело: Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування. – К.: Держкомстат України, 2009 р.

Отже, можна констатувати, що низький рівень матеріального добробуту певних верств населення не дозволяє їм забезпечувати свій побут високоартісними та рідковживаними товарами тривалого користування, але при цьому вони мають доволі високий рівень забезпеченості традиційними товарами тривалого користування.

Таблиця 2.2.4. Рівень забезпеченості домогосподарств без дітей товарами тривалого користування в Україні у 2008 р., %

	Одинаки пенсійного віку	Домогосподарства з осіб пенсійного віку	Домогосподарства з осіб пенсійного та працездатного віку	Середнє по домогосподарствах без дітей
Холодильник	93,0	98,4	97,7	95,7
Пральна машина	65,3	83,5	88,2	78,5
Пилосос	47,8	66,8	76,5	67,2
Кольоровий телевізор	83,8	93,7	96,9	91,8
Комп'ютер	0,8	2,4	19,3	14,5
Автомобіль	1,4	13,0	22,4	14,9
Мобільний телефон	30,1	51,1	81,2	65,7

Джерело: Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування. – К.: Держкомстат України, 2009 р.

2.3. Бідність різних категорій сімей

У 2008 р. відбулося загальне покращення ситуації з бідністю в Україні, про що свідчить зниження основних показників рівня та глибини поширення явища. Межа бідності, визначена за відносним критерієм³, досягла рівня 778 грн. у середньому на одну особу на місяць і збільшилася у порівняно з попереднім роком на 252 грн., або на 48%.

Як і у попередньому періоді, у 2008 році вартісне значення національної межі бідності перевищило рівень прожиткового мінімуму відповідного року (607,5 грн. у середньому на одну особу на місяць). При цьому 27,0% населення країни перебували у стані бідності, що є найнижчим значенням за період 2004 – 2008 рр. При цьому близько половини бідного населення (50,6%) перебувало у стані крайньої бідності, тобто мало сукупні еквівалентні витрати нижче 622 грн. на одну особу на місяць⁴ (рис.2.3.1).

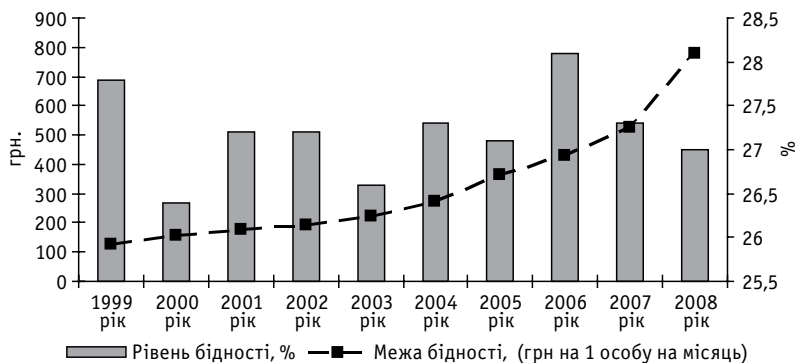

Рис. 2.3.1. Динаміка рівня та межі бідності в Україні, 1999–2008 рр.

Джерело: розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень на базі обстеження умов життя домогосподарств

Масштаби бідності, ризик зuboжіння істотно варіюють за різними соціально-демографічними групами населення, найбільш вразливі з яких мають особливо високі ризики бідності⁵. Безперечно, вразливими є особи похилого віку, насамперед внаслідок зниження купівельної спроможності пенсій та знецінення заощаджень. Упродовж трансформацій соціально-економічних

³ 75% медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат.

⁴ Межа крайньої бідності, визначена як 60% медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат, становила у 2007 р. 420 грн. на особу на місяць.

⁵ Обратить реформы на благо всех и каждого. Бедность и неравенство в странах Европы и Центральной Азии. – Вашингтон, О.К. – 2001. – С. 59-94.

систем особливо вразливою групою населення стали діти. В окремих країнах спостерігаються високі ризики бідності серед одиноких матерів та одиноких жінок похилого віку. Специфічною проблемою є бідність сільського населення.

За результатами досліджень бідності населення України в 1999-2008 рр., визначальними факторами ризику бідності є наявність в складі домогосподарства:

- двох та більше дітей будь-якого віку;
- хоча б однієї дитини віком до 3-х років;
- хоча б одного безробітного;
- хоча б однієї особи старше 75 років;
- одночасно хоча б однієї дитини та дорослих осіб пенсійного віку (однієї чи більше).

Отже, аналіз у розрізі типів домогосподарств свідчить, що покращення ситуації з бідністю в країні за 2008 р. відбулося за рахунок сімей з дітьми – при практично незмінному показнику для бездітних домогосподарств рівень бідності серед домогосподарств з дітьми поступово знижується, що переломило невтішну тенденцію попередніх років. Причому у 2008 р. ситуація покращилася практично за всіма типами домогосподарств, де проживають діти. Рівень бідності багатодітних домогосподарствах (з 3-ма та більше дітьми) зменшився на 7 в.п. порівняно з 2004 р. Оптимістичним – на 1,5 в.п. – є зниження значення показника в сім'ях з дітьми, де всі дорослі працюють (рис. 2.3.2).

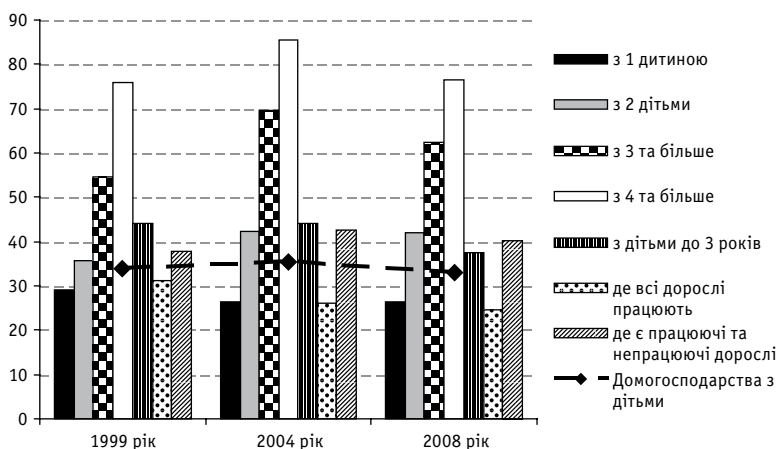

Рис. 2.3.2. Рівень бідності за різними типами домогосподарств з дітьми в Україні у 1999, 2004 та 2008 рр.; %

Джерело: розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень на базі обстеження умов життя домогосподарств

Натомість, серед домогосподарств без дітей упродовж 2008 р. зафіксоване подальше незначне зростання показників бідності (рис. 2.3.3). Найвищий рівень бідності серед них спостерігається в домогосподарствах, де є хоча б один безробітний – 35,9%, що майже на 4 в.п. більше, ніж у 2008 р. Також високий рівень бідності в домогосподарствах, що складаються з осіб старше 75 років – 29%, що на 8,3 в.п. більше, ніж у середньому по домогосподарствах пенсіонерів.

Діюча система пенсійного забезпечення гарантує підтримання мінімальної пенсії за віком на рівні прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність. За таких умов забезпечується запобігання абсолютної бідності серед осіб пенсійного віку. Проте це стосується лише тих категорій пенсіонерів, які мешкають окремими домогосподарствами. Рівень бідності серед пенсіонерів, які проживають разом з іншими особами, значною мірою залежить від рівня доходів усіх членів домогосподарства, тобто від складу домогосподарства.

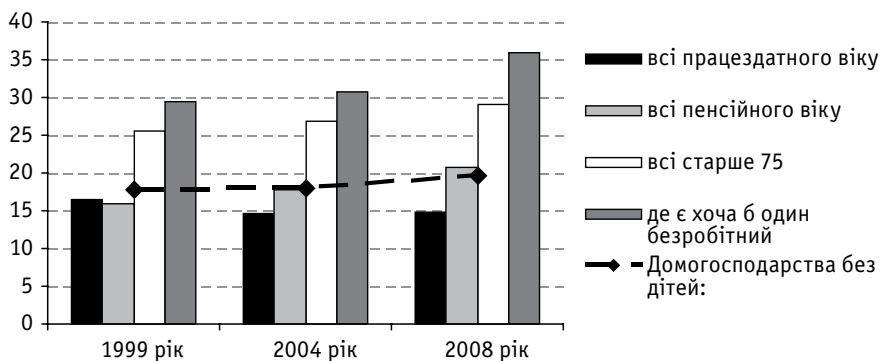

Рис. 2.3.3. Рівень бідності за різними типами домогосподарств без дітей, Україна; 1999, 2004 та 2008 рр.; %

Джерело: розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень на базі обстеження умов життя домогосподарств

Домогосподарства пенсіонерів можна умовно розбити на три групи:

- 1) пенсіонери-одиначки;
- 2) домогосподарства, які складаються з двох та більше пенсіонерів;
- 3) домогосподарства, де крім пенсіонерів мешкають особи інших вікових груп.

За останній рік показники відносної бідності за всіма типами домогосподарств пенсіонерів практично не зазнали змін: відбулося незначне підвищення рівня бідності серед пенсіонерів-одиначків та менш

помітне зниження значення показника по інших двох групах домогосподарств.

Проте, сьогодні рівень відносної бідності серед домогосподарств пенсіонерів першої та другої груп є значно нижчим від середнього по країні (відповідно 20,7% та 20,6% проти 27,0%). Лише домогосподарства третьої групи негативно виділяються на загальноукраїнському фоні (28%). Слід зазначити, що ця група домогосподарств є доволі представницькою (практично 25% населення країни мешкає в домогосподарствах такого типу) і неоднорідною за складом. У складних домогосподарствах з подвійним демоекономічним навантаженням (особами пенсійного віку та дітьми) рівень бідності є найвищим як по країні в цілому, так і по відношенню до інших домогосподарств пенсіонерів.

У складних домогосподарствах з однією дитиною на рівень бідності переважно впливає кількість пенсіонерів. Так, при наявності одного пенсіонера та однієї дитини у складному домогосподарстві рівень бідності за національною межею піднімається до 28,1%. З наявності двох пенсіонерів у домогосподарстві з однією дитиною рівень бідності зростає до 34,4%.

У домогосподарствах, які складаються лише з осіб пенсійного віку (перша та друга групи), на рівень бідності значно впливає вік пенсіонерів. Підвищення мінімальної пенсії за віком вплив дещо вплинуло не тільки на загальні показники бідності, але і на профілі бідності домогосподарств пенсіонерів.

Бідність працюючого населення є специфічною ознакою перехідного періоду в Україні. Нині 15% працюючих отримують менше за офіційно встановлену мінімальну заробітну плату, яка, в свою чергу, є нижчою за прожитковий мінімум. Так, у 2008 р. у домогосподарствах, де є хоча б одна працююча особа, рівень бідності становив 26,2% і практично дорівнював аналогічному показникові в домогосподарствах без працюючих. Зі збільшенням числа працюючих осіб у домогосподарстві рівень бідності знижується, проте наразі в Україні зайнятість не захищає родину від бідності. Близько 80% бідних – це домогосподарства, в яких проживає хоча б одна працююча особа. Така ситуація є прямим свідченням низьких стандартів оплати праці в країні. І хоча протягом останніх років, що минули, реальна заробітна плата доволі швидко зростала, загальна картина бідності залишається незмінною.

Поряд з проблемою бідності працюючого населення, серйозну групу ризику сьогодні становлять безробітні. Навіть у домогосподарствах без дітей, що мають показники бідності, значно нижчі за українські, наявність безробітного призводить до збільшення рівня бідності до 35,9% у порівнянні з 27,0% по країні в цілому.

Впродовж усього досліджуваного періоду (1999-2008 рр.) спостерігається позитивна дія такого фактора запобігання бідності домогосподарств, як наявність у домогосподарстві бодай однієї особи з вищою освітою. Так, наявність вищої освіти хоча б у одного з членів домогосподарства у 2,5 рази зменшує ймовірність того, що домогосподарство потрапить до бідних верств населення. З 1999 р. до 2008 р. у домогосподарствах, де проживають особи з вищою освітою, спостерігається підвищення рівня добробуту, а відповідно – і зниження рівня бідності та ризику потрапити за межу бідності. Так, лише з 2004 р. питома вага бідних серед домогосподарств, де хоча б одна особа має вищу освіту, зменшилася на 8 відсоткових пунктів.

2.4. Основні характеристики житлових умов сімей

Переважна більшість населення України (93,5%) проживає в окремих квартирах або в індивідуальних будинках. При цьому розподіл домогосподарств із різних населених пунктів за типом житла, в якому вони проживають, помітно відрізняється: у великих містах переважають окремі квартири (76,7%), у селах – індивідуальні будинки (94,4%), у малих містах домогосподарства розподілені між цими типами житла майже порівну (47,5 та 44,6% відповідно). Тим не менше, досі кожне п'ятнадцяте домогосподарство не має окремого житла і мешкає у комунальних квартирах (0,6%), гуртожитках (2,5%) або проживає у будинку спільно з іншим домогосподарством (3,4%). Така ситуація стосується насамперед міст, особливо великих, де 8,6% домогосподарств не мають окремого приміщення для проживання. Водночас, хоча більшість домогосподарств проживає в окремому житлі, його розмір у багатьох випадках не відповідає навіть тим незначним нормам, які діють в Україні (норма житлової площі у розмірі 13,65 квадратного метра на особу встановлена ще Житловим кодексом УРСР у 1983 р.).

Склад домогосподарства є одним з важливих чинників диференціації населення за житловими умовами. Для міських домогосподарств усіх відібраних для аналізу типів переважаючим типом житла є окрема квартира (табл. 2.4.1). Із широкого загалу вирізняються домогосподарства, що складаються з пенсіонерів, а також сім'ї з чотирма та більше дітьми, понад 1/3 яких мешкає в окремих будинках. Крім того, доволі значна частка таких домогосподарств ділять будинок з іншими домогосподарствами – відповідно 5,3 та 6,9%. Викликає занепокоєння, що п'ята частина домогосподарств, в яких є діти, а дорослі не працюють, мешкають у гуртожитках, оскільки це у майбутньому може призвести до формування осередків проживання маргінальних верств населення, а це, у свою чергу, негативно впливатиме на криміногенну ситуацію у містах.

Таблиця 2.4.1. Розподіл домогосподарств за типом житла в Україні у 2008 р., %

Тип домогосподарства	Окрема квартира	Комунальна квартира	Індивідуальний будинок	Частина індивідуального будинку	Гуртожиток
Міська місцевість					
Домогосподарства без дітей, де всі пенсіонери	59,0	0,7	34,6	5,3	0,5
Домогосподарства без дітей, де є особи і працездатного, і непрацездатного віку	67,0	0,5	29,3	2,5	0,7
Домогосподарства з дітьми, де всі дорослі не працюють	55,4	2,1	20,9	1,1	20,4
Домогосподарства з дітьми до 3-х років	69,9	0,3	24,2	3,8	1,8
Домогосподарства з 4-ма та більше дітьми	56,1	0,0	37,0	6,9	0,0
Сільська місцевість					
Домогосподарства без дітей, де всі пенсіонери	1,3	0,0	96,9	1,8	0,0
Домогосподарства без дітей, де є особи і працездатного, і непрацездатного віку	2,4	0,1	96,1	1,4	0,0
Домогосподарства з дітьми, де всі дорослі не працюють	2,5	0,0	94,5	3,0	0,0
Домогосподарства з дітьми до 3-х років	4,0	0,0	92,7	3,3	0,0
Домогосподарства з 4-ма та більше дітьми	0,0	0,0	99,1	0,9	0,0

Джерело: розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень за даними обстежень умов життя домогосподарств у 2008 р.

У сільській місцевості усі типи домогосподарств забезпечені окремим житлом, переважно – індивідуальними будинками. Незначна частка сільських сімей проживає в одному будинку з іншими сім'ями (від 0,9% до 3,3%).

Незважаючи на високий рівень забезпеченості окремим житлом, розмір цього житла та його якісне обладнання не завжди відповідають чинним нормам. Серед домогосподарств з дітьми саме багатодітні сім'ї мають недостатній рівень забезпеченості житловою площею – на одну особу припадає лише дещо більше 6 кв. м. житлової площі у містах та 8 кв. м. – у сільській місцевості.

Характеризуючи умови проживання населення, окремо слід зупинитися на обладнанні сучасного житлового фонду комунальними зручностями (наявності центрального опалення, водопроводу, каналізації, тощо).

Наявність дітей у родині в цілому корелює з підвищенням рівня облаштування житла зручностями, незалежно від типу поселення. Усі міські домогосподарства, в яких проживають діти, забезпечені основними зручностями краще, ніж домогосподарства, що складаються з пенсіонерів. Так, серед багатодітних сімей вищим є рівень забезпечення гарячим водопостачанням, однак, з іншого боку, менша їх частка має ванну або душ та домашній телефон (табл. 2.4.2).

Таблиця 2.4.2. Обладнання житла міських домогосподарств України окремими зручностями, 2008 р., %

Тип домогосподарства	Гаряче водо-постачання	Ванна або душ	Домашній телефон
Домогосподарства без дітей, де всі пенсіонери	30,7	70,9	62,7
Домогосподарства без дітей, де є особи і працездатного, і непрацездатного віку	42,9	81,4	73,9
Домогосподарства з дітьми, де всі дорослі не працюють	48,9	81,3	45,6
Домогосподарства з дітьми до 3-х років	41,3	83,9	56,1
Домогосподарства з 4-ма та більше дітьми	59,8	75,9	30,0

Джерело: розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень за даними обстежень умов життя домогосподарств у 2008 р.

Серед сільських сімей найнижчий рівень охоплення централізованим газопостачанням спостерігається саме у багатодітних сім'ях (табл. 2.4.3) – майже 3/4 таких сімей не мають можливості користуватись цим видом комунальних зручностей. Рівень забезпечення сільських помешкань водопроводом та каналізацією ще нижчий і слабо корелює з наявністю чи відсутністю дітей. Так, найнижчий рівень забезпечення цими зручностями характерний для домогосподарств пенсіонерів (близько 9,0%) і для багатодітних сімей (15,4%).

Таблиця 2.4.3. Обладнання житла сільських домогосподарств України окремими зручностями у 2008 р., %

Тип домогосподарства	Централізоване газопостачання	Водопровід	Каналізація
Домогосподарства без дітей, де всі пенсіонери	36,4	9,7	9,0
Домогосподарства без дітей, де є особи і працездатного, і непрацездатного віку	46,4	22,0	20,8
Домогосподарства з дітьми, де всі дорослі не працюють	42,2	17,2	15,9
Домогосподарства з дітьми до 3-х років	45,0	24,1	22,2
Домогосподарства з 4-ма та більше дітьми	27,0	15,4	15,4

Джерело: розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень на базі обстеження умов життя домогосподарств України у 2008 р.

Показники обладнання житла зручностями можна вважати своєрідним індикатором достатнього матеріального становища домогосподарства. Тому відсутність хоча б елементарних складових комфортності житла для кожного окремого населеного пункту можна кваліфікувати як позбавлення житла комфорту або недостатню комфортність житлових умов.

До елементарного набору зручностей у містах можна віднести наявність гарячого водопостачання, ванної або душі та домашнього телефону. Для сільської місцевості відповідно – одночасна наявність централізованого газопостачання, водопроводу та каналізації (табл. 2.4.4).

Таблиця 2.4.4. Рівень комфортності житла в Україні у залежності від типу домогосподарства та типу поселення, 2008 р., %

Тип домогосподарства	Міська місцевість	Сільська місцевість
Домогосподарства без дітей, де всі пенсіонери	25,5	6,9
Домогосподарства без дітей, де є особи і працездатного, і непрацездатного віку	39,4	16,3
Домогосподарства з дітьми, де всі дорослі не працюють	22,3	12,9
Домогосподарства з дітьми до 3-х років	29,0	14,0
Домогосподарства з 4-ма та більше дітьми	18,7	5,4

Джерело: розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень на базі обстеження умов життя домогосподарств України

Аналіз комфортності житла демонструє невтішну картину: у міській місцевості найбільша частка домогосподарств, які мешкають у комфортному житлі, становить 39,4% – це сім'ї без дітей, що складаються з осіб працездатного та старше працездатного віку. Найнижчий рівень комфортності житла – у багатодітних сімей: серед них лише 18,7% проживають у належних умовах.

У сільській місцевості також саме ці два типи домогосподарств посідають крайні позиції у розподілі за рівнем комфортності. Однак порівняно з міськими поселеннями їх частка у 2–3 рази менше. Так, лише 5,4% сільських багатодітних сімей проживає у житлі з достатнім рівнем комфортності.

Таким чином, значна більшість сільських мешканців проживає у некомфортному житлі, причому склад домогосподарств доволі несуттєво впливає на рівень комфортності проживання. У цілому ж існуючі умови проживання усіх типів домогосподарств можна вважати незадовільними саме внаслідок низького рівня комфортності житлових приміщень.

III. ЖІНКИ ТА ЧОЛОВІКИ У СУЧАСНІЙ СІМ'І (за підсумками вибіркового соціально-демографічного обстеження «Сім'я і сімейні відносини»)

3.1. Сімейний склад респондентів та соціально-демографічні характеристики їх сімей

Сім'я є одним із основних осередків відтворення населення, без якого неможливе існування суспільства в його сучасному розумінні. Проведене соціально-демографічне дослідження «Сім'я і сімейні відносини» (квітень 2009 р.) дало можливість вперше одержати у міжпереписний період унікальну інформацію про сімейну структуру населення України, типи і структуру сімейних об'єднань. Цю інформацію раніше надавали лише матеріали переписів населення (1970 – 1979 – 1989 – 2001 рр.), тобто ми мали змогу отримувати її раз на десять років.

Сімейний склад респондентів. Розмір і тип сімейних об'єднань. Найбільш загальною характеристикою сімейного складу населення вважається співвідношення кількостей осіб, які живуть у сім'ї та поза сім'єю¹. Проведене дослідження підтвердило, що більшість населення України проживає у складі сім'ї. Майже 95% респондентів зазначили, що проживають у сім'ї, і лише 5% – самотньо. Тобто з-понад двох тисяч членів домогосподарств, які були опитані у ході дослідження, лише у 5% проживала одна особа. Більшість респондентів проживає у домогосподарствах, що складаються з трьох осіб (майже 35% опитаних) або чотирьох осіб (29% опитаних) (рис. 3.1.1).

Традиційно домогосподарства у сільській місцевості є більшими за розміром, ніж у містах: якщо у містах найбільша кількість респондентів проживає у домогосподарствах із 3-х осіб, то у селах – у домогосподарствах, де мешкає 4 особи. Ці відмінності між розподілами осіб за розміром домогосподарства у поселеннях різних типів спостерігаються як у чоловіків, так і у жінок (рис. 3.1.2).

¹ Волков А. Г. Семья – объект демографии. – М.: Мысль, 1986. – С. 47.

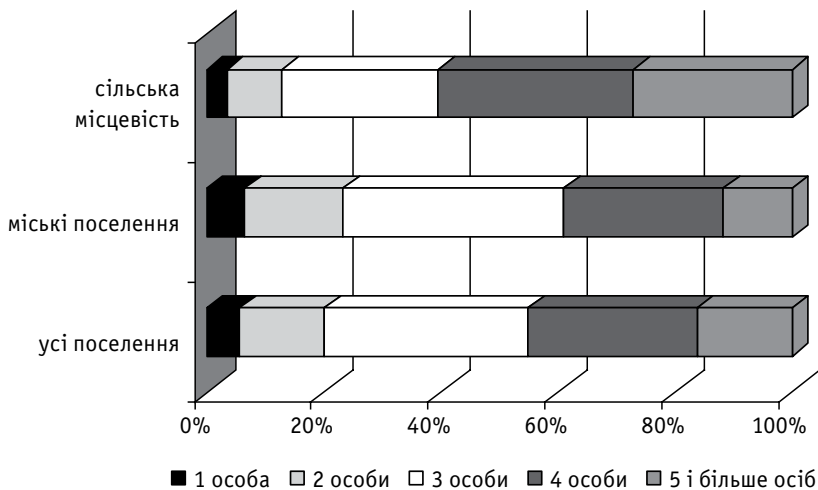

Рис. 3.1.1. Розподіл респондентів за розміром домогосподарств, в яких вони проживають, % (квітень 2009 р.)

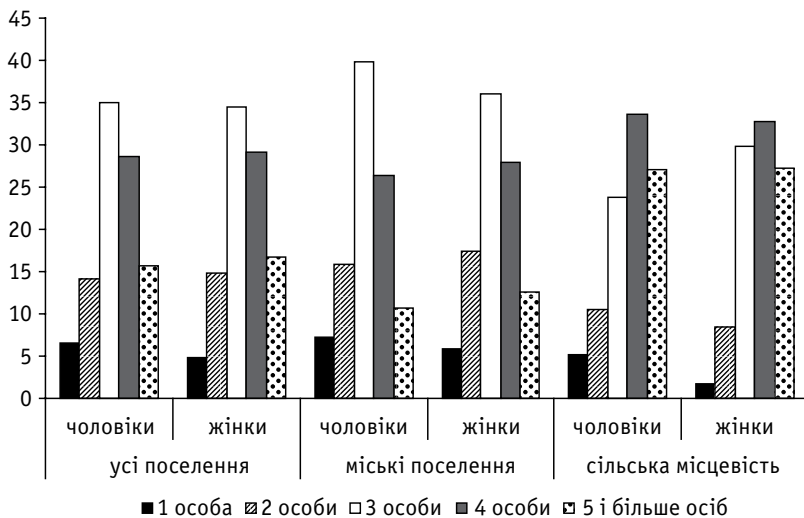

Рис. 3.1.2. Розподіл респондентів різної статі за розміром домогосподарств, в яких вони проживають, % (квітень 2009 р.)

Середній розмір домогосподарств респондентів у містах дорівнює 3,3 особи, у селах – 3,8. Ці значення вищі, ніж за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, яке проводить Держкомстат (2,5 і 2,7)², що зумовлено віковим складом опитаних (особи віком 15–49 років). Як відомо, більшість осіб, які проживають самотньо, в Україні – люди похилого віку (70,3% тих, хто мешкає у домогосподарствах, що складаються з однієї особи, старше працездатного віку)³.

У ході соціально-демографічного обстеження респондентам було задано запитання: **«В якому з наведених нижче типів домогосподарств (сімей) Ви проживаєте»**. За варіанти відповіді було запропоновано перелік типів сімей відповідно до типології сімей (домогосподарств), що використовувалась під час проведення кількох останніх переписів населення, у тому числі Всеукраїнського перепису 2001 р.:

1. *Самотні (проживає один/одна.)*
2. *Шлюбна пара (з дітьми чи без дітей.)*
3. *Шлюбна пара з одним із батьків подружжя або(і) іншими родичами.*
4. *Дві або більше шлюбні пари.*
5. *Неповна сім'я (мати або батько з дітьми) з іншими родичами чи без них.*
6. *Інші.*

Отримані відповіді дали можливість зробити висновки про сімейний склад населення України репродуктивного віку. Більшість респондентів проживають у складі нуклеарної сім'ї (шлюбна пара з дітьми чи без дітей) – майже 60% опитаних та розширеної нуклеарної сім'ї (шлюбна пара з одним із батьків подружжя або іншим родичем) – близько 12% опитаних. Складні сім'ї, де разом проживають кілька шлюбних пар, не є поширеними, в них проживає менше 6% респондентів. Водночас набули значного поширення неповні сім'ї, тобто сім'ї без шлюбного ядра; у них проживає майже 13% опитаних (рис. 3.1.3).

Сімейний склад населення міських поселень і сільської місцевості має певні особливості. У селах більш поширені великі складні сім'ї, де разом проживають 2–3 шлюбні пари (у них проживає майже вдвічі більше респондентів, ніж у містах), частіше разом із шлюбною парою проживає один із батьків подружжя або інший родич. У міських поселеннях більшою є питома вага неповних сімей, а також осіб дітородного віку, які проживають самотньо (рис. 3.1.4).

² Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2008 році. Статистичний збірник. – К.: Держкомстат України, 2008. – С. 11.

³ Там само, С. 20.

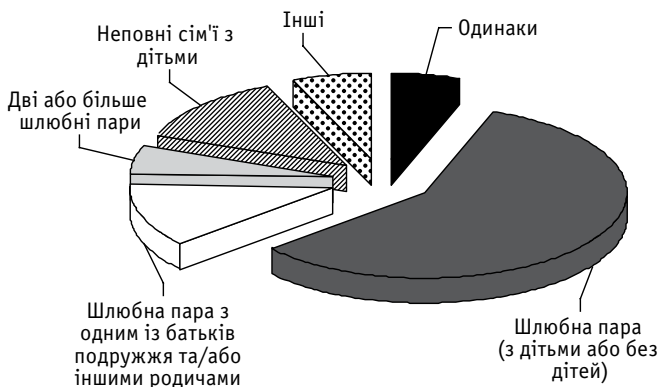

Рис. 3.1.3. Розподіл респондентів за типами сімейних об'єднань, в яких вони проживають, % (квітень 2009 р.)

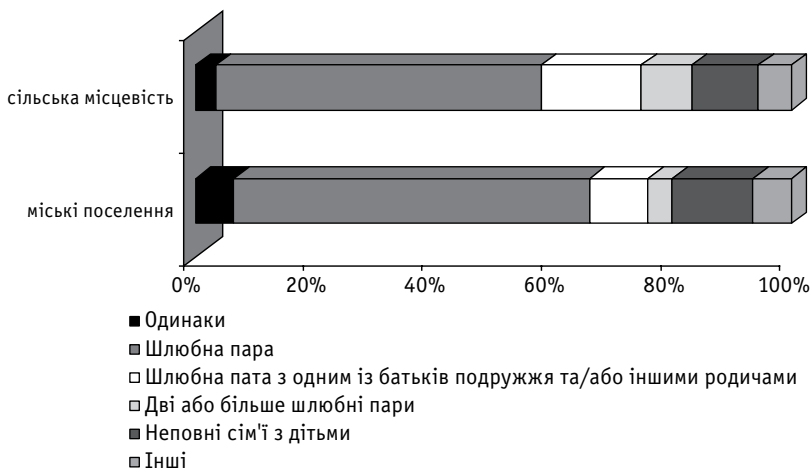

Рис. 3.1.4. Розподіл респондентів, які проживають у міських поселеннях і сільській місцевості, за типами сімейних об'єднань, % (квітень 2009 р.)

За результатами опитування було одержано додаткову інформацію щодо структури сімей певного типу. Більше ніж у половині розширених нуклеарних сімей (шлюбна пара з одним із батьків подружжя та/або іншими родичами) разом з подружжям проживає тільки один з батьків (56%), в інших випадках (44%) – хтось із родичів. Подібне співвідношення спостерігається як у міських поселеннях, так і в селах. Щодо складних сімей (дві або більше

подружні пари, які мешкають разом), то у трьох із кожних чотирьох таких сімей одружені діти проживають разом з батьками, тобто сім'ї об'єднують кілька поколінь. Понад дві третини неповних сімей (67%) складається тільки з одного з батьків з дітьми, у кожній четвертій з цих сімей з ними проживає дідусь чи бабуся або інший родич, і лише у кожній десятій – подружжя прабатьків. У містах неповна сім'я значно частіше мешкає окремо від своїх батьків та інших родичів, ніж у селах (табл. 3.1.1).

Таблиця 3.1.1. Розподіл неповних сімей, в яких проживають респонденти, за їх структурними особливостями (квітень 2009 р.)

	неповні сім'ї, усього	у тому числі сім'ї, в яких проживають:		
		мати або батько з дітьми	мати або батько з дітьми та з одним зі своїх батьків або іншим родичем	мати або батько з дітьми зі своїми батьками (обома)
Всі поселення	100,0	66,8	23,1	10,1
Міські поселення	100,0	70,5	20,0	9,5
Сільська місцевість	100,0	54,9	33,8	11,3

На окрему увагу заслуговує група осіб, які проживають самотньо, поза сім'єю. Певною мірою ця група знаходиться поза межами сімейної структури населення, і, як правило, у матеріалах переписів населення інформація щодо неї надається окремо⁴. Як вже зазначалося, серед опитаних осіб дитородного віку самотньо проживає 5%. Переважна більшість із них мешкає у містах (82%), більше половини усіх одинаків – це чоловіки (58%). За шлюбним станом 65% самотніх – це особи, які ніколи не перебували у шлюбі, 30% є розлученими, а 5% – овдовілі.

Сімейний склад населення різної статі, віку, соціально-професійного стану. Дані обстеження уможливили проведення порівняльного аналізу сімейного складу населення різної статі та віку. Хоча сімейний склад чоловіків і жінок є однотипним, щодо жінок існує одна значна особливість – це істотна питома вага серед них тих, хто проживає у неповній сім'ї (17%), що у два рази вище за відповідний показник у чоловіків. Зазначене є ще одним свідченням того, що у більшості неповних сімей діти проживають з матір'ю і лише в окремих випадках – з батьком (рис. 3.1.5).

⁴ Домогосподарства України. Домогосподарства за типами та кількістю дітей за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – Київ: Держкомстат України, 2004. – С. 338-358.

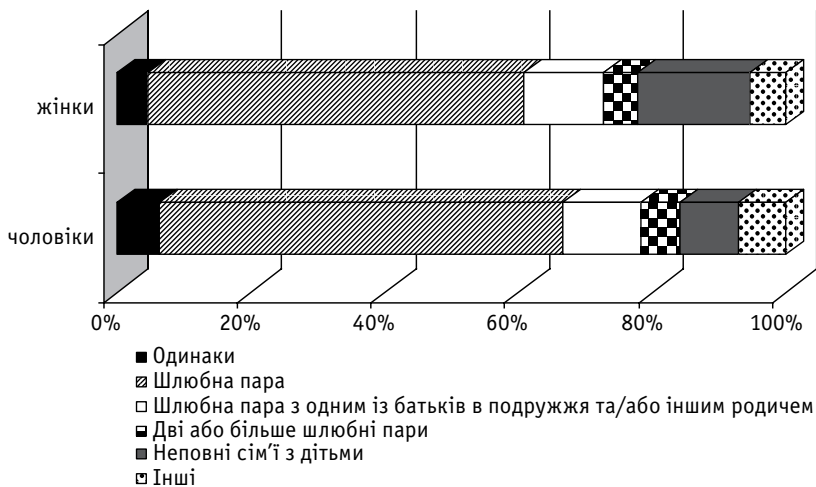

Рис. 3.1.5. Розподіл респондентів чоловіків і жінок за типами сімейних об'єднань, % (квітень 2009 р.)

Щодо особливостей сімейного складу населення різних вікових груп, то можна зазначити, що молодь віком до 25 років вирізняється більшою часткою осіб, які проживають у неповних сім'ях (90% з них – це підлітки та молодь, які проживають з одним із батьків, інші – молоді жінки, які вже мають власних дітей), а також осіб, які проживають у так званих «інших типах домогосподарств» (це учні та студенти, а також працюючі молоді люди, які мешкають разом із друзями чи кимось зі своїх родичів, але не з батьками). Серед осіб середнього і старшого дітородного віку (25–49 років) більшою є частка тих, хто проживає у сім'ї, що має шлюбне ядро (нуклеарні сім'ї, розширені нуклеарні сім'ї, складні сім'ї). Детальніше вивчення сімейного складу населення різного віку з окремим аналізом ситуації за статтю дозволяє констатувати, що молодь віком до 25 років відрізняється більшою питомою вагою осіб, які проживають у неповних сім'ях, за рахунок відповідної ситуації у чоловіків цього віку. Що ж до жінок, то серед них частка осіб із неповних сімей скорочується з підвищенням віку до 30 років, але у жінок більш старшого віку вона знову зростає та становить 24% у 30–35-річних і 18% у 40–44-річних жінок (у містах, відповідно, 26% і 19%, у селах – 20% і 19%). Отже, майже кожна четверта жінка віком 30–35 років і кожна п'ята віком 40–44 роки проживає у неповній сім'ї (рис.3.1.6).

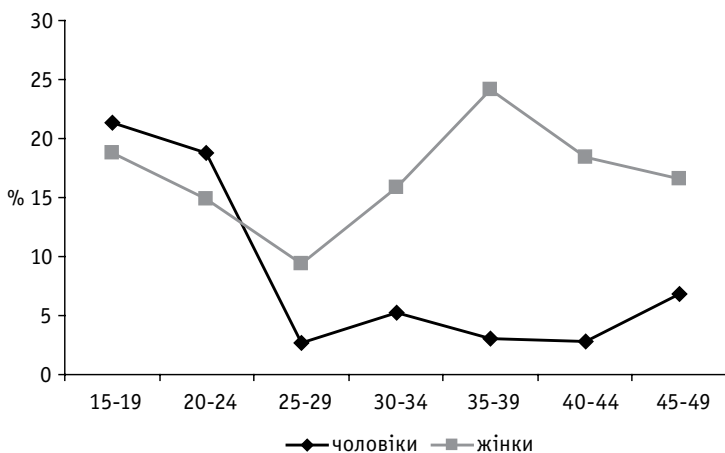
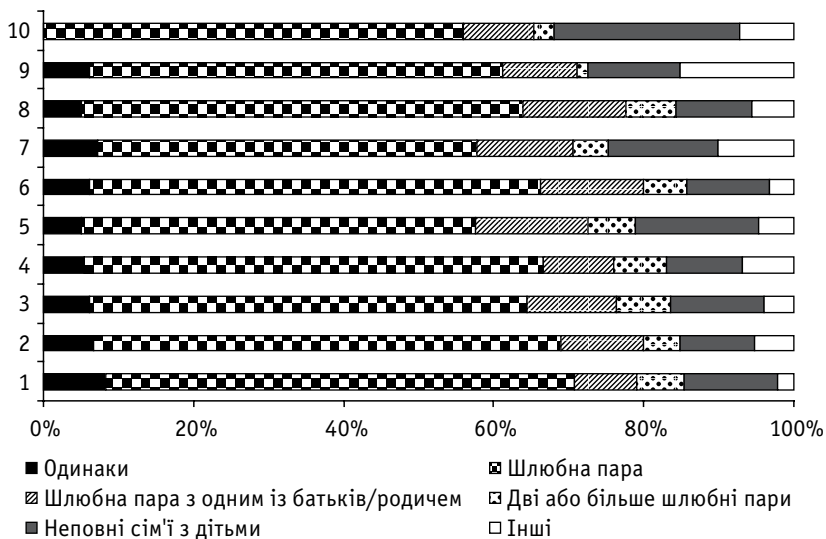

Рис. 3.1.6. Частка респондентів різної статі, які проживають у неповних сім'ях, у складі осіб певного віку, % (квітень 2009 р.)

В обстеженні доволі широко були представлені різні соціально-професійні групи населення: топ-менеджери, власники великих або середніх підприємств та фірм; власники й менеджери дрібних підприємств, фермери, само зайняті; державні службовці вищого рівня; державні службовці, керівники та управлінці середньої ланки; професіонали, зайняті висококваліфікованою творчою розумовою працею; рядові спеціалісти та їх помічники; працівники рутинної нефізичної праці (технічні службовці); кваліфіковані працівники переважно фізичної праці; некваліфіковані працівники фізичної праці; безробітні (зареєстровані та незареєстровані); зайняті в домогосподарстві; студенти ВНЗ різних рівнів акредитації; учні професійно-технічних навчальних закладів; учні загальноосвітніх шкіл; непрацюючі інваліди, пенсіонери. Це дало змогу вивчити сімейний склад респондентів, які належать до різних соціально-професійних груп, і прийти до висновку, що між ними немає принципових відмінностей: більше половини осіб кожної з цих груп проживає у сім'ї, яка складається із шлюбної пари з дітьми чи без дітей; якщо ж до них додати тих, хто мешкає ще з одним із батьків чи іншим родичем, то їх частка становитиме близько 70%. Разом з тим, кожна з соціально-професійних груп має свої особливості. Так, кожний четвертий з-поміж учнів шкіл і професійно-технічних училищ (а у містах – 30%) мешкає у неповній сім'ї, тим часом як частка членів неповних сімей серед усіх респондентів – 13%. Серед студентів ВНЗ вищою є частка тих, хто мешкає самотньо та у «інших типах домогосподарств» (15% студентів проти 6% серед усіх респондентів), що можна пояснити особливостями проживання

молоді у період навчання. Серед осіб, які зайняті лише у домогосподарствах, у тому числі є непрацюючими пенсіонерами й інвалідами, вищою порівняно з іншими групами респондентів є частка тих, хто мешкає у повних сім'ях зі шлюбною парою. Респонденти, яких можна віднести до елітної соціально-професійної групи топ-менеджерів, власників великих, середніх підприємств і фірм, державних службовців вищої та середньої ланки, відрізняються найбільшою часткою осіб, які проживають самотньо, а також тих, хто мешкає у нуклеарній сім'ї без батьків та інших родичів (рис. 3.1.7).

1. Топ-менеджери, власники великих та середніх підприємств і фірм, державні службовці вищої ланки
2. Власники невеликих підприємств і фірм, державні службовці середньої ланки
3. Професіонали, зайняті висококваліфікованою розумовою працею
4. Рядові спеціалісти та їх помічники
5. Некваліфіковані працівники розумової та фізичної праці
6. Кваліфіковані робітники фізичної праці
7. Безробітні
8. Зайняті у домогосподарстві, у тому числі пенсіонери й інваліди
9. Студенти ВНЗ
10. Учні шкіл і професійно-технічних училищ

Рис. 3.1.7. Розподіл респондентів, які належать до різних соціально-професійних груп, за типами сімейних об'єднань, % (квітень 2009 р.)

Отже сімейний склад кожного покоління та соціально-професійної групи населення значною мірою віддзеркалює особливості їх життєдіяльності та матеріальні можливості.

Діти в сім'ї. Важливою демографічною характеристикою сім'ї є наявність у ній дітей, адже народження, утримання та виховання дітей є основними (специфічними) функціями цього соціального інституту. За даними обстеження, у трьох із кожних п'яти домогосподарств респондентів проживають неповнолітні діти (віком до 18 років); у кожному четвертому домогосподарстві – діти віком 18 років і старше⁵. Понад 2/3 сімей з дітьми – одnodітні, лише у 4,5% сімейних осередків виховується троє або більше дітей. Отже, хоча рівень народжуваності в Україні в останні роки підвищується, одnodітність сімей залишається масовим явищем. Традиційно вищі показники дітності сімей у сільській місцевості: якщо у містах три з кожних чотирьох сімей з неповнолітніми дітьми є одnodітними, то у селах їх дещо більше половини. Питома вага сімей, які виховують трьох або більше дітей (тобто багатодітних сімей у сучасному розумінні), у селах майже у чотири рази вища, ніж у містах (табл. 3.1.2).

Таблиця 3.1.2. Частка сімей респондентів, в яких проживають діти, та їх розподіл за кількістю дітей, % (квітень 2009 р.)

	з дітьми віком 18 років і старше	з дітьми до 18 років	у тому числі:			без дітей
			з однією дитиною	з двома дітьми	з трьома і більше дітьми	
Всі поселення	26,4	60,1	68,0	27,5	4,5	13,5
Міські поселення	26,2	58,8	73,2	24,2	2,6	15,0
Сільська місцевість	26,6	63,3	56,6	34,7	8,7	10,1

Обстеження дає змогу проаналізувати показники дітності різних типів сімей. Найбільша кількість сімей з неповнолітніми дітьми – серед складних сімей, у яких разом мешкають кілька шлюбних пар (адже у цьому випадку об'єднані декілька сімейних осередків, кожний з яких може мати дитину), та серед сімей, де разом з шлюбною парою проживає один з батьків подружжя чи інший родич (розширена нуклеарна сім'я). Серед сімей усіх типів переважають сім'ї з дітьми, і лише у групі «інші типи сімей» більшість із них

⁵ Йдеться про дітей не у загальновизнаному визначенні цього контингенту (осіб віком до 18 років), а про дитяче покоління у сім'ях, тобто про вимір цього поняття з позицій родинних зв'язків між членами сім'ї (домогосподарства).

(майже 3/5) не мають дітей. Одностітність характерна для сімей усіх типів, однак найбільше вона поширена серед неповних сімей, адже якщо лише один з батьків виховує дитину, ймовірність народження ще дітей у цій сім'ї є дуже низькою (рис.3.1.8).

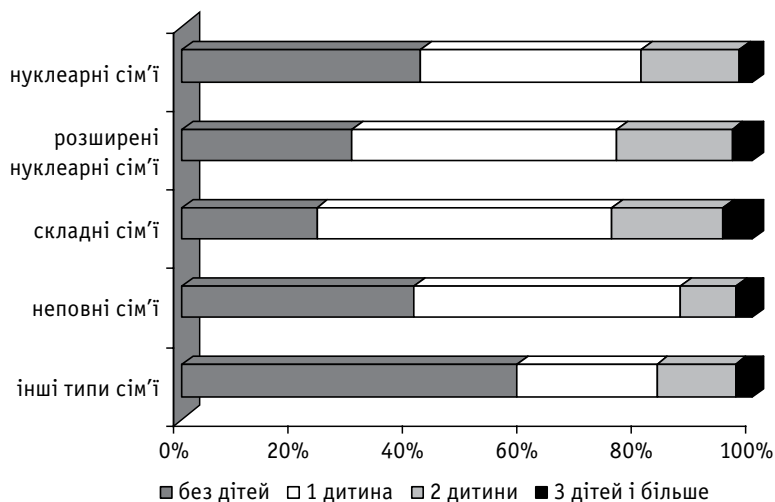

Рис. 3.1.8. Розподіл сімей різних типів за кількістю дітей віком до 18 років, % (квітень 2009 р.)

Порівняння дітності сімей різних типів у міських поселеннях і сільській місцевості ще раз опосередковано підтверджує вищу дітородну активність сільського населення: сім'ї без дітей більш поширені серед усіх типів міських сімей, і для них характерною є вища частка одностітних, ніж у сільських сім'ях відповідних типів.

У сучасній Україні гостро стоїть проблема збільшення кількості дітей, позбавлених батьківського піклування; тож важливою є будь-яка достовірна інформація, що стосується цієї групи дітей. Загальновизнано, що найкращим шляхом влаштування таких дітей є їх усиновлення. Саме тому при проведенні дослідження респондентам було поставлено запитання: **«Чи є у складі Вашої сім'ї/домогосподарства діти, які всиновлені Вами або перебувають під Вашою опікою чи піклуванням (діти померлих родичів та ін.)»**. Двадцять п'ять осіб із усього загалу респондентів дітородного віку відповіли на це питання ствердно. Отже, у 1,2% домогосподарств, де проживають респонденти, виховуються діти, які є всиновленими або знаходяться під опікою чи піклуванням. Ця частка здається дуже малою, але слід враховувати, що загальна чисельність цієї категорії дітей (діти-сироти

та діти, які знаходяться під опікою чи піклуванням) становить саме 1,2% усіх дітей віком до 18 років у країні, тож частка сімей респондентів, в яких проживають ці діти, відповідає дійсним масштабам зазначеної проблеми. Через особливе становище таких дітей, їх відірваність від природного для дітей середовища – батьківської сім'ї – вони потребують особливої уваги. За даними обстеження, більшість випадків всиновлення чи взяття дитини під опіку (і в абсолютному, і у відносному вимірі) припадає на сім'ї, що складаються з подружньої пари та дітей без інших родичів (нуклеарні сім'ї). Дві третини цих сімей мешкає у міських поселеннях, решта – у сільській місцевості.

Важливою демографічною характеристикою сім'ї, поряд з наявністю в ній дітей та їх кількістю, є інформація про батьків дітей: проживають діти з батьком і матір'ю чи тільки з одним із батьків, і чи є ці батьки рідними для дітей. В умовах нестабільності шлюбу, високого рівня розлучуваності, поширення позашлюбної народжуваності значна кількість дітей виховується у неповних сім'ях, де проживає з одним із батьків. Проблеми цих сімей давно цікавлять дослідників, і при проведенні переписів населення неповна сім'я з дітьми виділяється як окремий тип сім'ї (починаючи з перепису 1970 р.). Однак поза увагою залишається ще один «проблемний» тип сім'ї, який потребує дослідження, – це реструктуровані сім'ї, що утворилися внаслідок повторного шлюбу і де дітей виховує нерідний батько (або мати). Слід зазначити, що в сучасній Україні кожний четвертий шлюб, що реєструється, є повторним для одного чи обох пошлюблених. Проблеми виховання дітей, стосунків дітей і батьків у реструктурованих сім'ях є не менш, а іноді й більш гострими, ніж у неповних.

У ході дослідження була здійснена спроба виділити реструктуровані сім'ї, в яких виховуються неповнолітні діти, та визначити ступінь їх поширеності. Для цього респондентам, які мають дітей віком до 18 років, було запропоновано обрати один з варіантів відповіді: **дитина є рідною для Вас і Вашого чоловіка (дружини); дитина є рідною тільки для Вас; дитина є рідною тільки для Вашого чоловіка (дружини)**. Кожен десятий з респондентів (13% жінок і 7% чоловіків) зазначив, що з ним проживають діти, які є рідними лише для одного з членів родини (для респондента або для його шлюбного партнера). Аналіз одержаних відповідей, який здійснювався з урахуванням статі респондента та типу сім'ї, в якій він проживає, дозволив визначити, що 10% сімей респондентів, у яких проживають неповнолітні діти, (у міських поселеннях – 11%, сільській місцевості – 9%) – це реструктуровані сім'ї, де дітей виховує вітчим чи мачуха. У більшості випадків дитину виховує нерідний батько.

Щодо неповних сімей, то за нашим дослідженням 13–14% сімей респондентів, у яких проживають діти віком до 18 років, – це неповні сім'ї, де

дитину виховує один із батьків. При цьому у міських поселеннях їх близько 15%, у сільській місцевості – 10–11% (рис. 3.1.9).

Отже, кожна четверта сім'я з неповнолітнім дітьми за даними дослідження – це неповна чи реструктурована сім'я, тобто сім'я, в якій традиційні відносини діти – батьки деформовані. Такі сім'ї потребують більш вираженого, модернізованого підходу до процесу соціалізації дитини в родині. На нашу думку, якщо у неповних сім'ях на першому плані – проблеми з економічним забезпеченням виховання дітей, то у реструктурованих – проблеми у відносинах дітей з чоловіком (дружиною) матері (батька), котрі мають замінити їм рідних батьків, що доволі складно. Безумовно, ці сім'ї потребують психологічної та педагогічної підтримки, порад відповідних спеціалістів.

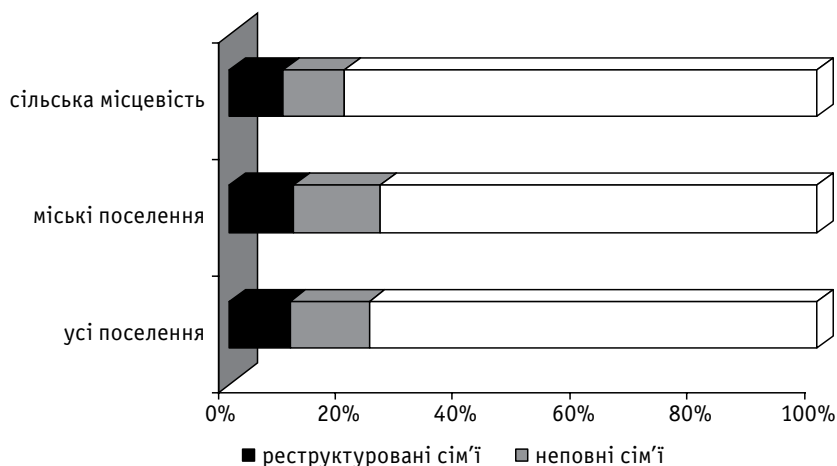

Рис. 3.1.9. Питома вага реструктурованих і неповних сімей серед домогосподарств респондентів, в яких проживають діти віком до 18 років, % (квітень 2009 р.)

Слід відмітити, що одержані у результаті дослідження дані про поширення неповних і реструктурованих сімей є дещо заниженими внаслідок специфіки проведення опитування, віку респондентів тощо. Однак можна стверджувати, що питома вага сімей, в яких дітей виховує вітчим чи мачуха, не менша ніж 10% усіх сімей з дітьми в Україні.

Фінансове становище сімей різних типів. Проведене дослідження дало змогу одержати цікаву інформацію стосовно фінансового становища сімей різних типів за самооцінкою респондентів на основі відповідей на запитання «Як би Ви могли оцінити фінансове становище своєї родини».

Більшість респондентів оцінює своє фінансове становище як середнє (від 66% до 76% опитаних із сімей різних типів): це особи, які вказали, що коштів їм вистачає на харчування, одяг, взуття, але на більш дорогі покупки (велика побутова техніка – холодильник, комп'ютер тощо) треба заощаджувати гроші (31–37%) та ті респонденти, яким вистачає на харчування і необхідний одяг і взуття, однак для придбання покупок середньої вартості (мобільний телефон, мала побутова техніка тощо) треба накопичувати або позичати гроші (від 34 до 46%). Лише декілька осіб можуть дозволити собі будь-яку покупку в будь-який час, і всі вони є мешканцями міст. Найбільш фінансово незахищеними є неповні сім'ї з дітьми: у кожній четвертій з них (і в міських поселеннях, і у сільській місцевості) коштів вистачає лише на харчування, тобто їх можна вважати бідними, при цьому саме серед представників неповних сімей найменшою є частка тих, хто оцінює своє фінансове становище як середнє. Слід зазначити, що різниця між фінансовим становищем неповних сімей та сімей інших типів є особливо істотною в міських поселеннях: у містах 28,6% неповних сімей є бідними і найбіднішими (вистачає коштів лише на харчування або змушені економити навіть на харчуванні), а серед усіх сімей – 16,5%; у сільській місцевості – 28,9% і 24,1% відповідно.

Найкращим можна вважати фінансове становище сімей, які складаються зі шлюбної пари або шлюбної пари з одним із батьків подружжя чи іншим родичем (нуклеарні сім'ї та розширені нуклеарні сім'ї): серед них найбільшою є частка осіб, які можуть дозволити собі як необхідні, так і дорогі покупки, крім найдорожчих (нова машина, дача тощо), та найменшою – тих, хто заощаджує навіть на харчуванні. Щодо фінансового становища великих сімей, де разом проживають кілька шлюбних пар, то хоча більшість із них оцінює своє фінансове становище як середнє (це ті, кому вистачає на харчування, одяг, взуття – 31%, або на харчування і лише необхідний одяг і взуття – 46%), все ж серед них найбільше тих родин, які змушені економити навіть на харчуванні, тобто найбідніших (рис. 3.1.10).

Фінансове становище сім'ї значною мірою залежить від того, чи є в її складі діти, які за віком ще не мають власних джерел засобів існування і є утриманцями сім'ї. Проведене дослідження дало змогу порівняти матеріальне становище сімей з дітьми та без дітей, у тому числі з неповнолітніми дітьми та старшими 18 років. Більшість респондентів (і ті, хто проживає у домогосподарстві з дітьми, і ті, в сім'ях яких немає дітей) оцінює своє фінансове становище як середнє або нижче середнього; значної різниці у відповідях осіб, які є членами сімей з дітьми та без дітей, не спостерігається. І все ж найбільша частка бідних і найбідніших сімей (тобто тих, кому коштів вистачає лише на харчування, і хто змушений економити навіть на харчуванні) зафіксована саме серед сімей, в яких проживають діти віком до 18 років (рис.3.1.11).

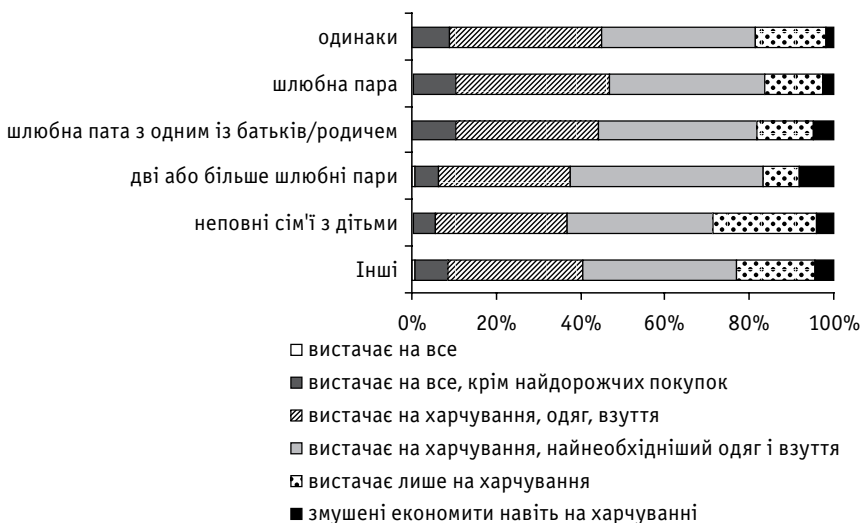

Рис. 3.1.10. Фінансове становище сімей різних типів за самооцінкою респондентів, % (квітень 2009 р.)

Рис. 3.1.11. Фінансове становище сімей з дітьми і без дітей за самооцінкою респондентів, % (квітень 2009 р.)

Було здійснено також більш деталізований аналіз фінансового становища сімей з неповнолітніми дітьми за типами сімей, результати якого демонструє рис. 3.1.12.

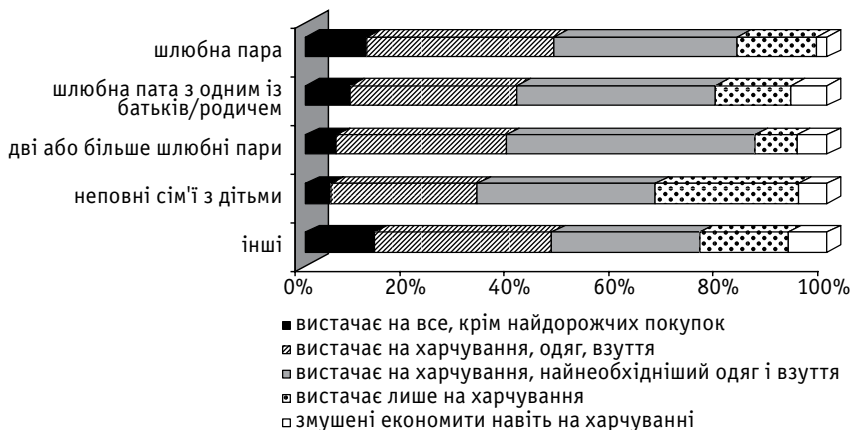

Рис. 3.1.12. Фінансове становище сімей різних типів, в яких проживають неповнолітні діти, % (квітень 2009 р.)

Серед усіх сімей, у складі яких є діти віком до 18 років, найкраще фінансове становище у нуклеарних сімей, де проживають батьки з дітьми без інших родичів. Найбільш фінансово незахищеними поміж сімей з дітьми є неповні сім'ї: у кожній третій з них коштів вистачає лише на харчування, водночас частка тих, хто оцінює своє фінансове становище як середнє чи вище середнього (тобто тих, кому вистачає майже на все, крім найдорожчих покупок, та вистачає на харчування, одяг і взуття не лише вкрай необхідні), серед представників неповних сімей є найменшою.

Отже отримана у ході соціально-демографічного обстеження інформація про сімейний стан респондентів дала змогу не тільки вивчити поширеність різних типів сімей у сучасній Україні (у тому числі у різних типах поселень та серед представників різних соціально-професійних груп), але і зробити певні висновки про їх структуру, здійснити аналіз соціально-демографічних особливостей сімей різних типів. Значних розбіжностей за досліджуваними характеристиками між сім'ями різного типу не спостерігається, однак найбільш проблемними у фінансовому плані є неповні сім'ї з дітьми. Потребують уваги суспільства і реструктуровані сім'ї, де дітей виховує вітчим (мачуха); згідно з результатами опитування, ці сім'ї доволі поширені й особливості сімейних відносин, а також соціалізації дітей в таких сім'ях ще потребують додаткового дослідження.

3.2. Сімейні цінності у житті респондентів. Гендерні відносини у сучасній українській сім'ї

Сім'я належить до тих традиційних цінностей, що мають універсальний характер, акумулюють чи не найбільший багаж історичного соціального досвіду, являють собою глибинну сталу основу вітчизняної культури й національного характеру. Вважається, що певний характер сімейних цінностей є фактором, який підтримує стабільність функціонування суспільства, утримує його у більш-менш сталому стані та лежить в основі механізмів суспільної інтеграції.

Сучасний трансформаційний етап у розвитку українського суспільства збігся з періодом поширення позасімейних орієнтацій, що характеризується прискоренням змін у системі цінностей індивіда у напрямі домінування орієнтацій на самореалізацію у професійній сфері, досягнення високого соціального статусу. Та модернізація ціннісних орієнтирів не означає відмови від сімейних цінностей чи втрати їх значущості. Сімейні цінності не здають своїх позицій, вони радше адаптуються й переглядаються з метою задоволення нових потреб.

Оцінка респондентами ролі та значущості сімейних цінностей.

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що значущість та престиж сім'ї зберігається в якості однієї з найважливіших життєвих цінностей індивіда. Як видно з рис. 3.2.1., в ієрархії життєвих цінностей переважної більшості респондентів дитородного віку саме **сім'я** та **дити** посідають чільні місця. Понад 90% жінок і майже 85% чоловіків заявили, що сім'я для них **«дуже важлива»**. Також більшість складають ті, хто серед **«дуже важливих»** життєвих цінностей виділив **дітей**; однак статевий розрив за відповідним структурним показником тут вагомий (майже 82% жінок проти 65% чоловіків), до того ж у чоловіків зазначена категорія **дити** поступається за кількістю оцінок **«дуже важливо»** такому феномену, як **робота** (72% відповідей респондентів проти 64% – респонденток).

Усі інші запропоновані опитуваним категорії значно поступаються в ієрархії життєвих цінностей зазначеним трьом «лідерам». Однак, «...говорячи про ієрархію цінностей, мають на увазі «чисте» віддання переваги, без вибору у конкретній ситуації, без бажання чи прагнення, незалежно від благ»⁶. Це певною мірою пояснює ту обставину, що за переважуючого визнання індивідами сім'ї та сімейних цінностей найбільш значущими й важливими у житті на рівні реальної поведінки часто беруть гору позасімейні орієнтації, зокрема на самореалізацію в інших сферах, на більш соціально

⁶ Шелер М. Избранные произведения /Пер. с нем.; сост., науч. ред., предисл. Денежкина А. В.; послесл. Л. А. Чухиной.– М.: Гнозис, 1994. – С. 306.

та економічно привабливі види діяльності, які забезпечують особисту і матеріальну незалежність.

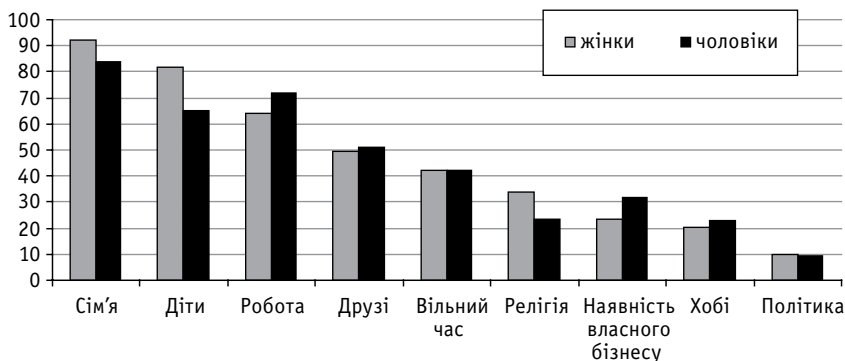

Рис.3.2.1. Думки респондентів щодо найважливіших цінностей у житті (% респондентів, які визначили категорію як «дуже важливу») (квітень 2009 р.)

Водночас варто зазначити, що проблема розходження між внутрішніми позиціями і реальною поведінкою індивідів є вічною. Безумовно, цінності виступають могутнім мотиваційним важелем різних видів діяльності, однак наявність відповідної внутрішньої позиції є хоч і необхідною, але не достатньою умовою конкретної поведінки. На наш погляд, розрив між диспозицією і реальною поведінкою особливо чітко проявляється у несприятливих умовах, за яких загострюються наявні суперечності між цінностями – цілями й цінностями – засобами. У цілому ж, на наш погляд, не слід скидати з рахунків і ту обставину, що наразі у суспільстві затверджується нова ціннісно-нормативна система, недостатньо «прозора» для її однозначного трактування.

У рамках обстеження «Сім'я і сімейні відносини» респондентам було запропоновано також оцінити значущість окремих сімейних цінностей. Результати такої оцінки знайшли своє узагальнене відображення на рис. 3.2.2.

Як бачимо, в ієрархії соціальних сімейних цінностей на передній план поряд з найбільш традиційними – **«батьки», «сімейна взаємодопомога», «довіра»** – вийшов детермінований дією соціально-економічних чинників **«матеріальний добробут»**. Доволі значущим у згаданій ієрархії стає й неформальне, індивідуально-особистісне начало, яке визначає зміни, що відбуваються у системі шлюбно-сімейних цінностей. Такі цінності, як **«сексуальна гармонія»** (як і можна було очікувати, більш важливі з погляду чоловіків) та **«подружня вірність»**, зрештою не так і набагато поступаються за значущістю більш традиційним цінностям-лідерам.

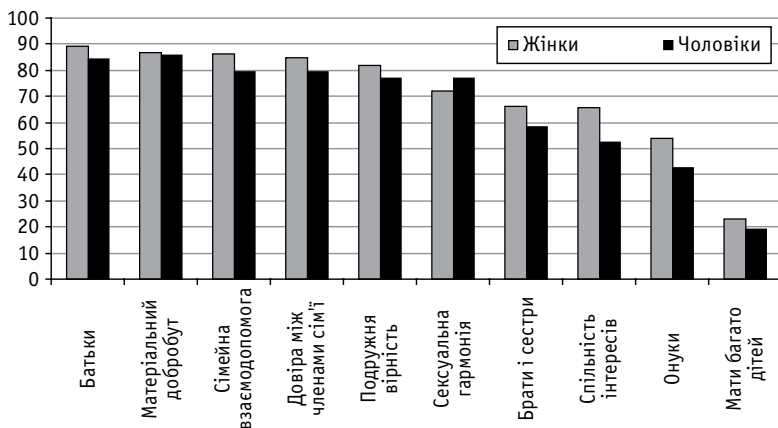

Рис. 3.2.2. Ставлення респондентів до найважливіших сімейних цінностей (% опитаних, які визначили категорію як «дуже важливу») (квітень 2009 р.)

Показово, що хоча діти посідають винятково високий щабель на шкалі життєвих цінностей наших співвітчизників, лише незначна частина респондентів вважає *дуже важливим «мати багато дітей»*. Засмучує непоказна на загальному фоні роль *«братів і сестер»*, значущість наявності яких, на наш погляд, недостатньо усвідомлюється у суспільстві, де утверджується модель однодітної сім'ї. Що ж стосується *«онуків»*, то на оцінку їх ролі у системі сімейних цінностей певний викривлюючий вплив, ймовірно, спричинили особливості вікового складу респондентів (нагадаємо, усі вони були не старшими за 49 років), серед яких доволі високою була частка молодих людей, для яких визнання й усвідомлення цієї сімейної цінності ускладнюється значною часовою дистанцією, що відділяє їх від прабадьківства.

Хоча більшість респондентів – як жінок, так і чоловіків – відводять важливе місце у своєму житті основним сімейним цінностям, однак сприйняття їх значущості все ж певною мірою відрізняється залежно від статі респондента і типу домогосподарства, до якого він належить. Уявлення про диференціацію аналізованих оцінок за останньою з названих ознак дає рис. 3.2.3.

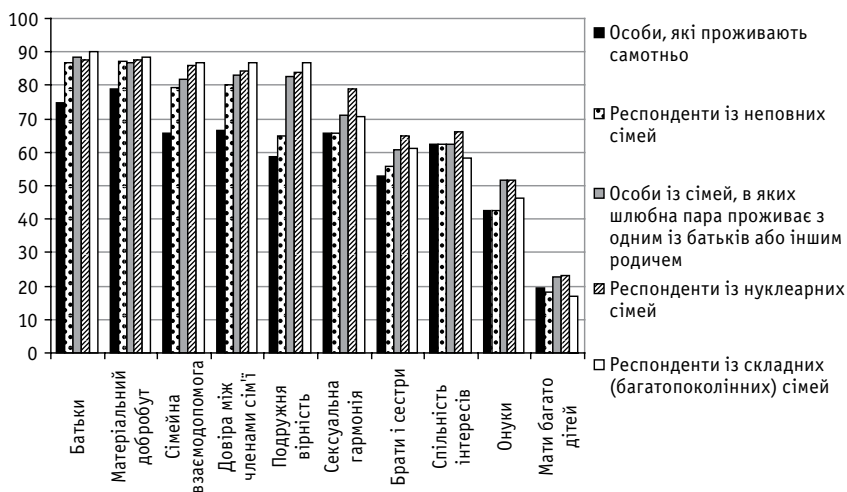

Рис. 3.2.3. Ставлення респондентів із різних типів сімей до основних сімейних цінностей (% респондентів, які визначили категорію як «дуже важливу») (квітень 2009 р.)

Як бачимо, найменшою часткою тих, хто вважає «дуже важливими» майже усі запропоновані сімейні цінності, вирізняються саме респонденти, які проживають самотньо. Особливо привертає увагу їх розрив з широким загалом представників інших типів домогосподарств за оцінкою значущості таких сімейних цінностей, як «сімейна взаємодопомога», «довіра між членами сім'ї», «батьки». Найбільшою ж прихильністю щодо основних сімейних цінностей вирізняються респонденти зі складних сімей (щодо таких цінностей як *батьки, матеріальний добробут, сімейна взаємодопомога, довіра, подружня вірність*), а також опитані з нуклеарних сімей (які відводять виняткову роль у своєму житті *сексуальній гармонії, спільності інтересів*).

Як заключну характеристику, що відображає ціннісні пріоритети та життєві погляди респондентів дітородного віку, розглянемо ступінь їх задоволеності обставинами власного життя, притаманність відчуття щастя. На запитання: «**Чи можете Ви сказати, що щасливі**» більшість респондентів обрала ствержувальні варіанти відповідей, однак розподіли відповідей осіб, які перебувають у різному шлюбному стані та з різних типів домогосподарств, мають певні особливості (рис. 3.2.4, рис. 3.2.5).

Насамперед привертають увагу відмінності щодо оцінок ступеня задоволеності життям респондентів-одинаків і тих, хто проживає у сім'ї. Судячи з отриманих результатів, самотність у цілому дещо гірше переносять чоловіки, ніж жінки та подеколи – сільські жителі порівняно з городянами.

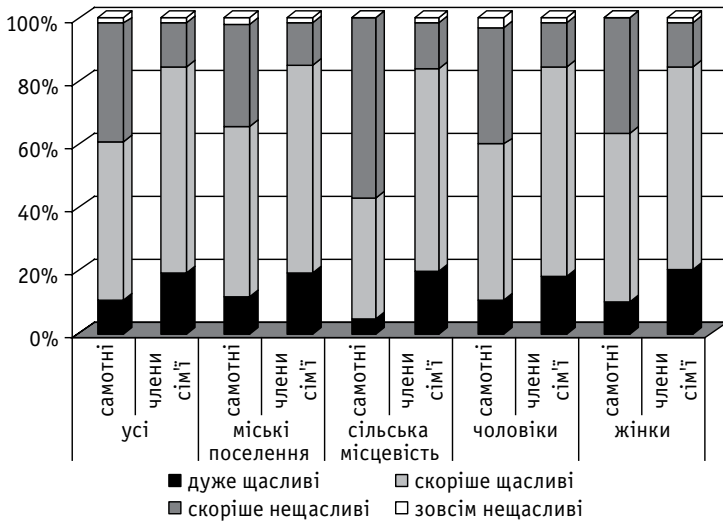

Рис. 3.2.4. Розподіл самотніх та сімейних респондентів за ступенем задоволеності життям, % (квітень 2009 р.)

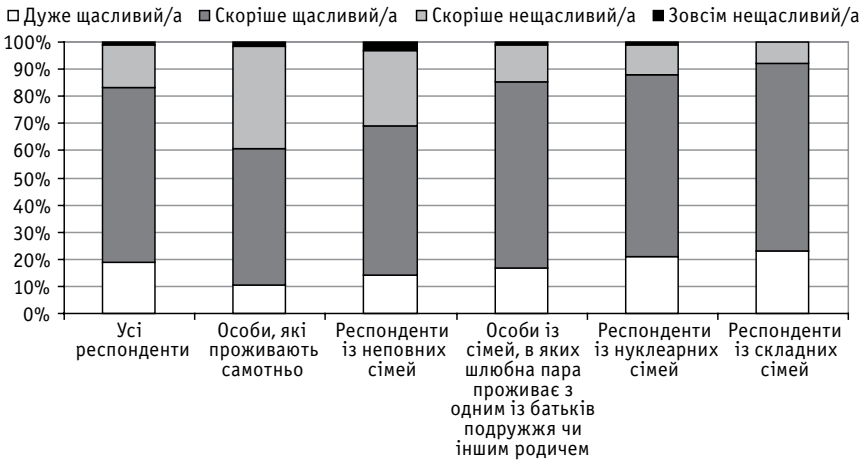

Рис. 3.2.5. Розподіл респондентів із різних типів домогосподарств за ступенем задоволеності життям, % (квітень 2009 р.)

Аналіз розподілу досліджуваних оцінок залежно від типу домогосподарства, в якому проживає респондент, засвідчила, що попри відсутність надто значних відмінностей за цією ознакою, порівняно

більш високою часткою переважно нещасливих вирізняються, окрім проживаючих самотньо осіб, також респонденти з неповних сімей. Що ж до найбільш задоволених обставинами свого життя, то, згідно з результатами проведеного опитування, ними виявились особи, які проживають у складних багатопокілнних сім'ях. У цілому результати дослідження підтверджують доволі банальну істину про те, що наявність у особи «у розквіті літ» сім'ї та шлюбного партнера зокрема, а також можливість регулярного безпосереднього спілкування з найближчими родичами є одним із важливих чинників задоволеності життям, формування відчуття його повноцінності, звичайного людського щастя. Водночас, як ми побачимо надалі, на світосприйняття людини та ступінь її задоволеності своїми сімейними обставинами (власним шлюбом, розподілом обов'язків у сім'ї тощо) справляє неабиякий вплив специфіка гендерних відносин у сім'ї.

Гендерні ролі та відносини в сім'ї й у суспільстві. Сучасне суспільство приділяє значну увагу гендерним аспектам⁷ проблем соціально-демографічного розвитку, що спричинено і поступовим, хоча й непослідовним, прагненням людства до демократії, емансипації, рівних можливостей (у тому числі для осіб різної статі), і трансформацією гендерних відносин і ролей в умовах постіндустріального суспільства, зумовленою об'єктивними змінами у характері виробництва, змісті та видах праці. Тож гендерний аспект функціонування соціуму не втрачає своєї значущості, особливо у періоди, коли суспільство стикається з радикальними змінами та протиріччями, що не розв'язуються у рамках діючих норм та культурних установок⁸.

Розгляд гендерних відносин-нерівностей є, по суті, аналізом владних відносин статей у різних сферах життєдіяльності. Зокрема, важливим є і вивчення гендерних відносин у сучасній сім'ї, розвиток яких є одночасно і передумовою, і наслідком її структурно-функціональної трансформації. Сім'я як багатофункціональний соціальний організм виконує комплекс суспільно необхідних соціуму функцій – як специфічних (дітонародження,

⁷ Термін gender (що у буквальному смислі означає граматичну категорію роду) нині використовується як такий, що покликаний підкреслити не так природну, як соціокультурну причину міжстатевих розбіжностей, на відміну від терміна sexus (біологічна стать), що пов'язує з природною детермінованістю не тільки біологічні відмінності чоловіків і жінок, але й різні вимоги і ставлення суспільства до чоловіків і жінок. Е. Гіденс вважає, що гендер – це «не фізичні розбіжності між чоловіком і жінкою, а особливості мужності й жіночності, що формуються соціально», це насамперед «соціальні очікування щодо поведінки, яка розглядається як відповідна щодо чоловіків і жінок» (Гіденс Е. Соціологія / Пер. з англ. В.Шовкун, А. Олійник / Наук. ред. О.Іващенко. – К.: Основи, 1999. – С.665).

⁸ Делокаров К.Х. Женщина и ценности западноевропейской индустриальной цивилизации // Общественные науки и современность. – 2000. – №4. – С.68–74.

виховання і матеріальне утримання дітей), так і неспецифічних (сімейне виробництво, організація побуту й особистого споживання та ін.), що, як і будь-яка інша діяльність, потребує розподілу обов'язків та встановлення певної ієрархії між членами сім'ї, насамперед між чоловіком і дружиною, оскільки їх шлюбний союз є ядром сім'ї. Характер цих відносин може бути авторитарним чи демократичним, що визначатиме структуру лідерства, розподіл обов'язків між чоловіком і дружиною, і залежно від цього сучасні дослідники виділяють декілька різновидів сім'ї: патріархальна, традиційна, партнерська, егалітарна.

Жорсткі умови існування сім'ї у доіндустріальному суспільстві (унаслідок низької продуктивності праці, залежності від сил природи, високої передчасної смертності тощо) потребували чіткої сімейної ієрархії, авторитарного типу відносин, яким відповідала патріархальна сім'я. У такій сім'ї коло обов'язків чоловіка і жінки чітко детерміновано: чоловік – це голова сім'ї, її годувальник і охоронець, виконавець тяжкої фізичної роботи, і таке його призначення потребувало сили, витривалості, мужності; жінка – це дружина і мати, організатор і виконавець роботи у сімейному домогосподарстві, її обов'язки – турбуватись про виховання дітей, організацію побуту і споживання. Індустріальне суспільство, що залучило жінку до суспільного виробництва, зробило розподіл обов'язків у сім'ї більш гнучким і демократичним, однак чоловік у більшості випадків залишався основним (хоча вже не єдиним) годувальником сім'ї, і характер сімейних ролей чоловіка і дружини значною мірою залишився традиційним. Отже, набула поширення традиційна сім'я, що зумовлено економічними відносинами, складом джерел засобів існування сім'ї і традиціями організації сімейного життя, які сформувались історично.

У сучасному соціумі, що визначається дослідниками як постіндустріальне чи інформаційне суспільство, гендерні відмінності у соціально-професійному, освітньому, кваліфікаційному складі населення певною мірою мінімізуються, жінки беруть доволі активну участь у всіх сферах життя суспільства. Цьому етапу історичного розвитку відповідає партнерська або демократична сім'я, де всі рішення приймаються спільно, розподіл влади є ситуативним, чоловік разом з дружиною бере активну участь у вихованні дітей, розподіл обов'язків є демократичним, хоча певний гендерний розподіл праці у сім'ї має місце. Іноді таку сім'ю називають егалітарною⁹, однак частина дослідників виділяє егалітарний тип сім'ї як один із різновидів партнерської сім'ї, для якого характерна повна «взаємозаміна» ролей чоловіка і дружини, повна відсутність

⁹ Калабихина И. Гендерный фактор в воспроизводстве человеческого капитала - <http://www.owl.ru/library/041t.htm>

чіткої фіксації, закріпленості їх обов'язків¹⁰. Такий характер відносин більш поширений серед молодих сімей, які не мають дітей. Наскільки раціональним є відсутність гендерного розподілу обов'язків у сім'ї, які її наслідки – питання дискусійне. Частина дослідників вважає, що егалітарний тип сім'ї є найбільш прогресивним, за ним майбутнє, частина – що це прояв інституційної кризи сім'ї¹¹.

Кожний із наведених вище типів сім'ї доволі рідко зустрічається у «чистому» вигляді, однак в окремих країнах переважає певний тип гендерних відносин у сім'ї, що обумовлено рівнем соціально-економічного розвитку, традиціями, особливостями ментальності, які сформувались у певного населення впродовж його історичного розвитку.

В Україні значною мірою збережені традиції сімейного способу життя, цінності традиційної сім'ї і шлюбу, що засвідчують і результати дослідження «Сім'я і сімейні відносини». Водночас високий рівень економічної активності українських жінок, досягнення ними високого освітнього рівня та професійно-кваліфікаційного статусу не можуть не впливати на зміни структури лідерства у родині. Для визначення того, який характер гендерних відносин домінує в сучасній українській сім'ї, який різновид сім'ї є типовим для нашого суспільства, в анкеті соціально-демографічного опитування були передбачені запитання щодо лідерства, джерел засобів існування та розподілу обов'язків у сім'ї.

Респондентам, які перебувають у шлюбі, були поставлені запитання: **«Хто є головою у Вашій сім'ї»** і **«Хто є основним годувальником у Вашій сім'ї»**. Це дало змогу судити про те, поширені в країні сім'ї традиційні, патріархальні чи партнерські, егалітарні. Більше половини опитаних зазначили, що головою сім'ї є чоловік (52%), 8% – дружина, у 40% подружніх пар чоловік і дружина все вирішують спільно, тобто можна вважати, що характер відносин у сім'ї є партнерським (рис. 3.2.6).

Дослідження підтвердило, що у більшості випадків годувальником у сім'ї виступає чоловік і це є економічною основою його ролі як голови сім'ї. За даними опитування, більш ніж у 60% сімей респондентів годувальником є чоловік, у третині сімей – обидва члени подружжя, менш ніж у 5% – дружина. Цікавим є той факт, що у сільській місцевості дещо більшою є питома вага сімей, де годувальниками виступають обидва члени подружньої пари, порівняно з містами, де частіше у цій ролі виступає чоловік (рис. 3.2.7).

¹⁰ Социология семьи. Под ред. А. И. Антонова. – Москва: ИНФРА-М, 2005, с. 49; Zel-dich M. Family, Marriage and Kinship // Handbook of Modern Sociology – Chicago: 1964. – P. 700.

¹¹ Аллан Карлсон. Общество – Семья – Личность: Социальный кризис Америки. Альтернативный социологический подход // Перевод с англ. / Под ред. проф. А.И.Антонова. – М.: 2003. – С. 83-100.

Слід зазначити, що голова сім'ї визначається не тільки заробітками її членів: питома вага партнерських сімей, в яких всі питання вирішуються спільно, є більшою, ніж сімей з двома годувальниками. Отже, в якійсь частині сімей респондентів відносини між чоловіком і дружиною є рівноправними, хоча хтось із подружжя заробляє значно більше. Частка сімей, де головує жінка, є більшою, ніж тих, де дружина є основним годувальником.

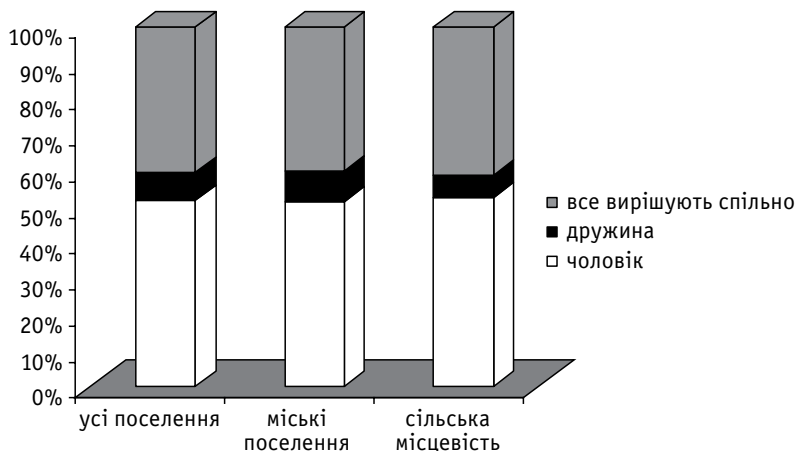

Рис. 3.2.6. Розподіл респондентів за відповідями на запитання «Хто є головою у Вашій сім'ї», % (квітень 2009 р.)

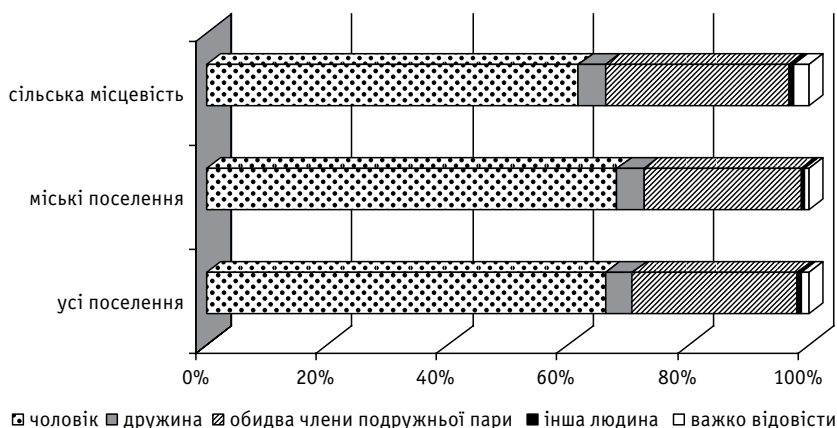

Рис. 3.2.7. Розподіл респондентів за відповідями на запитання «Хто є основним годувальником у Вашій сім'ї?», % (квітень 2009 р.)

Відповіді респондентів різної статі на питання щодо лідерства у сім'ї та її основного годувальника мають певні розбіжності: чоловіки частіше, ніж жінки, визначають себе як голову і годувальника сім'ї, а серед жінок більше тих, хто вважає, що в їх родині всі питання вирішуються спільно і годувальниками є обидва члени подружньої пари. Жінки також дещо частіше називають себе лідером сім'ї (і організаційним, і економічним) (табл. 3.2.1).

Таблиця 3.2.1. Розподіл респондентів різної статі за відповідями на питання щодо голови і годувальника у їх сім'ї, % (квітень 2009 р.)

Варіанти відповіді	Хто є головою сім'ї?		Хто є основним годувальником у сім'ї?	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Чоловік	56,6	46,8	69,6	62,8
Дружина	7,0	8,9	3,6	5,3
Обидва члени подружньої пари	36,4	44,3	25,4	29,4
Інше	-	-	1,4	2,5

На нашу думку, ці відмінності є відображенням не тільки різної ситуації у сім'ях (адже кожний із респондентів інформує про відносини у своїй сім'ї), але значною мірою зумовлені різною оцінкою наявної ситуації чоловіком і дружиною, їх поглядами – більш традиційними чи егалітарними – на гендерне розмежування ролей у сучасній сім'ї. Можна припустити, що відповіді, в яких визнається лідерство іншої статі, є «очищеними» від впливу гендерної конкуренції і традиційних гендерних амбіцій. Тому важливо підкреслити, що не лише більшість чоловіків, але і більшість жінок (майже 63%) визнають основним годувальником сім'ї чоловіка і майже половина жінок (46,8%) вважають чоловіка головою сім'ї. Разом з тим, кожний третій чоловік указав на партнерський характер стосунків у його сім'ї (всі питання вирішуються спільно), кожний четвертий – що обидва члени подружжя є годувальниками родини. Частина чоловіків (хоч і вельми невелика) визнала, що головою і годувальником сім'ї є дружина (відповідно 7% і 3,6%).

Сім'я є динамічним соціальним утворенням, яке постійно розвивається, і сімейна ієрархія, гендерні відносини, що є важливою частиною сімейних відносин, можуть змінюватися на різних етапах життєвого циклу сім'ї. У ході дослідження «Сім'я і сімейні відносини» була здійснена спроба визначити характер цих змін шляхом порівняння ситуації у молодих сім'ях, де шлюбні партнери нещодавно одружилися, і у сім'ях з більш тривалим шлюбним стажем. З цією метою проаналізовано структуру лідерства у сім'ях респондентів, які перебувають у шлюбі різної тривалості (рис. 3.2.8).

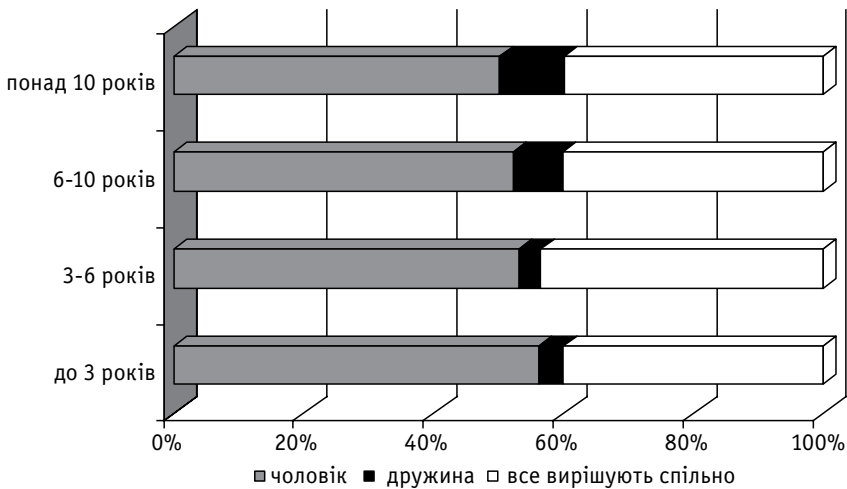

Рис. 3.2.8. Розподіл респондентів, які перебувають у шлюбі різної тривалості, за відповідями на запитання «Хто є головою у Вашій сім'ї», % (квітень 2009 р.)

Як видно з рисунка, зі збільшенням тривалості шлюбу частка тих пар, які умовно можна назвати патріархальними (тобто де головує чоловік), зменшується, і значно збільшується питома вага пар, де головує жінка: лише 3,8% респондентів, які перебувають у шлюбі менше трьох років, зазначили, що головою їхньої сім'ї є жінка, а серед тих, чий шлюбний стаж перевищує 10 років, таких майже 1/10. Частка сімей, де лідер визначається ситуативно (тобто всі питання вирішуються спільно), становить близько 40%, і чіткої тенденції до зміни її розміру зі збільшенням тривалості шлюбу нами не виявлено.

Одержані результати важко пояснити однозначно. Принаймні не підтвердилося припущення, що серед молодих сімей (і за віком подружжя, і за стажем сімейного життя) більше партнерських (егалітарних) через більш сучасні погляди молоді на гендерний розподіл ролей, а також більш романтичні, менш конфліктні стосунки у перші роки шлюбу. Можна лише припустити, що лідерство у сім'ї формується під впливом як поглядів і пріоритетів подружжя стосовно системи гендерних сімейних відносин, які сформувалися ще до шлюбу, так і соціально-економічної ситуації, в якій опинилася певна сім'я. Можливо, складні життєві обставини (безробіття чоловіка, його хвороба, асоціальна поведінка) змушують жінку стати командиром на сімейному кораблі, але підтвердити або спростувати це можливо лише при проведенні додаткових досліджень.

Визначити, наскільки сімейна ієрархія є вимушеною, а наскільки відображає погляди і наміри членів подружжя й відповідає їх життєвій позиції, допомагає аналіз ступеня задоволеності шлюбом респондентів, які проживають у сім'ях з різною системою лідерства. Тож було розглянуто відповіді респондентів, які по-різному визначили голову своєї сім'ї, на запитання **«Чи задоволені Ви своїм шлюбом»** і **«Чи виникали у Вас наміри щодо розлучення»**. Істотної різниці у відповідях на ці запитання респондентів, у сім'ї яких головою є чоловік, і тих, котрі представляють партнерські сім'ї, де усі питання вирішуються спільно, не спостерігається. Більшість респондентів із обох означених різновидів сімей задоволені своїм шлюбом і ніколи не думали про розлучення, тобто можна припустити, що система лідерства не є жорсткою і стосунки, які склалися, у цілому задовольняють обох членів подружжя (рис. 3.2.9 і рис. 3.2.10). Однак зовсім інша ситуація у сім'ях, де головує дружина: відповіді респондентів – членів таких сімей відрізняються помітно більшою часткою тих, хто зовсім чи частково *незадоволений* своїм шлюбом, і тих, у кого часто чи іноді виникають *наміри щодо розлучення*. Отже, «матріархат» в українських родинах має вимушений характер, доволі часто не задовольняє шлюбних партнерів і є наслідком складної ситуації (економічної, соціальної чи морально-психологічної), в якій опинилася сім'я.

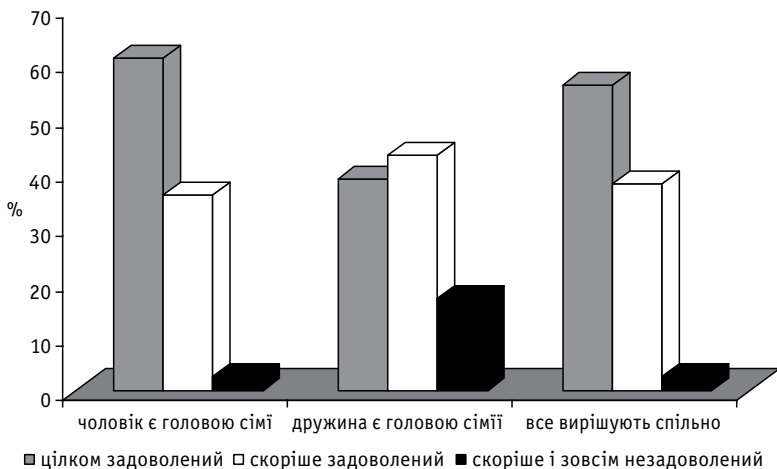

Рис. 3.2.9. Розподіл респондентів, які по-різному визначили, хто є головою їх сім'ї, за оцінкою свого шлюбу, % (квітень 2009 р.)

Рис. 3.2.10. Розподіл респондентів, які по-різному визначили, хто є головою їх сім'ї, за частотою виникнення намірів щодо розлучення, % (квітень 2009 р.)

Важливою характеристикою гендерних відносин у сім'ї є розподіл основних домашніх обов'язків, насамперед між чоловіком і дружиною. Обсяг і види домашньої праці, що виконують чоловік та жінка, є одним із найбільш важливих проявів їх гендерних ролей і функцій, характеристикою сімейної ієрархії, неформального лідерства, оцінкою міри залежності та самостійності, солідарності й експлуатації, дійсної чи формальної гендерної рівності. Якщо визначення голови сім'ї є певною мірою умовним, а іноді формальним, то характеристика розподілу обов'язків у сім'ї, як і інформація про її основних годувальників, наповнюють його конкретним змістом.

Аналіз відповідей респондентів різної статі на запитання: **«Вкажіть, будь-ласка, яким чином у Вашому домогосподарстві розподіляються права/обов'язки щодо: прання; прасування; ремонту (дрібного побутового); ремонту помешкання; планування і ведення сімейного бюджету; планування відпустки/вільного часу сім'ї; вирішення питань накопичення коштів; догляду за дітьми; догляду за подвір'ям; догляду за кімнатними тваринами та рослинами; догляду за домашніми тваринами та птицею; роботи на городі, у саду»** ще раз підтвердив, що основні обов'язки щодо ведення домашнього господарства та догляду за дітьми у сучасній українській сім'ї лягають на плечі жінки. Майже у 70% сімей респондентів дружина є основним виконавцем хатньої роботи, а саме: приготування їжі, прибирання, прасування, прання, догляду за

дітьми. Чоловіки беруть на себе майже у повному обсязі лише обов'язки по ремонту (дрібному побутовому і помешкання) і майже нарівні з дружинами відповідальні за визначення курсу сімейного життя – планування і ведення сімейного бюджету, планування відпустки, вирішення питань накопичення коштів. Разом з тим, кожна друга заміжня жінка зазначила, що у закупівлі продуктів та непродовольчих товарів, а також у догляді за дітьми бере участь чоловік, кожна третя – що чоловік бере участь у приготуванні їжі та прибиранні квартири, а у кожній п'ятій заміжній респондентки її чоловік бере участь у пранні та прасуванні.

Роботи, характерні для сільської місцевості та для тих, хто має власний будинок, – догляд за подвір'ям, робота на городі і у саду, догляд за домашніми тваринами і птицею – розподіляють між собою всі члени сім'ї (рис. 3.2.11).

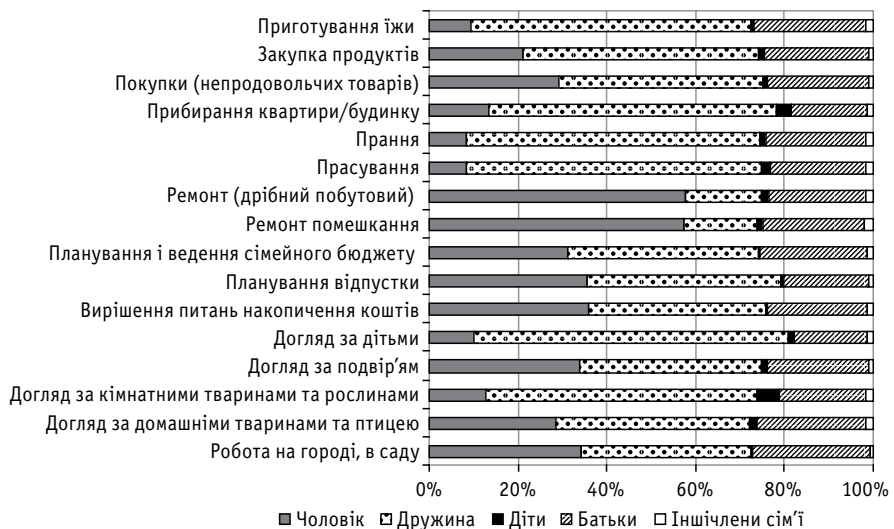

Рис. 3.2.11. Основні виконавці домашніх обов'язків (за їх різновидами) у сім'ях респондентів, % (квітень 2009 р.)

Отже, у більшості сімей респондентів існує вага гендерна диференціація домашніх обов'язків, зберігаються «жіночі» та «чоловічі» види домашньої праці. Однак жінка лишається «основною робочою силою» у сімейному домогосподарстві, можливо, тому вона є лідером (головою сім'ї) і у частині сімей, де основним годувальником є її чоловік. Вищезазначене підводить до висновку, що в Україні наразі не вирішена проблема подвійної зайнятості жінок – економічною діяльністю та у сімейному виробництві; це зумовлює значне подовження тривалості їх «трудового тижня» і є

основним індикатором гендерної нерівності за сукупними витратами праці¹². Однак у значній частині сімей розподіл обов'язків між подружжям є доволі демократичним, партнерським, чоловік допомагає дружині у «жіночих видах праці», беручи участь у багатьох видах домашньої роботи. У цілому щодо ситуації з розподілом гендерних ролей та обов'язків у сім'ї можна погодитися з думкою Т. Литкіної, що до посилення культурних стереотипів, згідно з якими чоловік повинен бути годувальником сім'ї, а жінка – відповідальною за ведення домашнього господарства, призводить відсутність практики встановлення домовленостей щодо розподілу обов'язків, а також матеріальні та житлові проблеми¹³.

У пошуках шляхів скорочення гендерної асиметрії у різних сферах суспільного життя в умовах переходу до постіндустріального суспільства У. Бек пропонує експериментувати з новими формами організації життя за рамками традиційних чоловічих і жіночих соціальних ролей¹⁴. Цей варіант, що є привабливою альтернативою як поглибленню гендерної рівності у рамках традиційної ринкової моделі, так і поверненню до традиційних сімейно-гендерних ролей, потребує інституціональних реформ, метою яких є створення і забезпечення (підтримка) можливостей пошуку нових форм об'єднання оплачуваної та неоплачуваної домашньої роботи¹⁵, ринкового виробництва і сімейного відтворення.

3.3. Шлюбний стан респондентів. Форми шлюбних стосунків

Шлюб – це постійний союз чоловіка і жінки, що формується на основі особистих почуттів і сексуальних відносин та має на меті створення сім'ї. Він упорядковує відносини між чоловіком і жінкою стосовно народження, виховання й утримання дітей. Шлюб – передумова створення сім'ї, і шлюбна пара є ядром сімейного об'єднання. Тому аналіз шлюбних характеристик населення є неодмінною складовою дослідження сім'ї та сімейних відносин.

¹² Балабанова Е. С. Домашний труд как символ гендера и власти // Социологические исследования, 2005. - № 6. - С. 109-119.

¹³ Лыткина Т.С. Домашний труд и гендерное разделение власти в семье / Социологические исследования, 2004.-№ 9. – С. 85 – 90.

¹⁴ Beck U. Risk Society. Towards a New Modernity. – L.: SAGE Publications, 1996. – 251 p.

¹⁵ Загальновідомо, що економічний внесок жінок, пов'язаний з їх неоплачуваною працею (догляд за дітьми, допомога старим і хворим членам сім'ї, а також і працездатним чоловікам) донині не отримує належного визнання й винагороди. Разом з тим, вже давно визнано, що неоплачувана праця стає найважливішим чинником розвитку економіки постіндустріального суспільства, оскільки відіграє непересічну роль у відтворенні людського потенціалу. Не випадково Г. Беккер ще наприкінці 70-х років минулого сторіччя включив неринкову поведінку людей та їх взаємодію у свій економічний аналіз.

Шлюбний стан і матримоніальні плани респондентів. В Україні збережено традиційно високий рівень шлюбності населення, про що свідчать дані як поточної статистичної звітності, так і вибіркових соціально-демографічних досліджень, у тому числі дослідження «Сім'я і сімейні відносини». На запитання: **«Уточніть Ваш шлюбний стан зараз»** більше 60% респондентів відповіли, що вони перебувають у шлюбі, менше 30% – ніколи не були у шлюбі, біля 2% є овдовілими, 8% – розлучені (рис. 3.3.1).

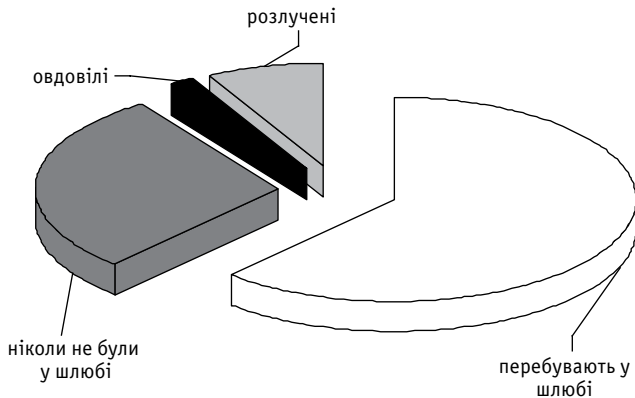

Рис. 3.3.1. Розподіл респондентів за шлюбним станом, % (квітень 2009 р.)

Шлюбний склад респондентів, які мешкають у міських поселеннях і у сільській місцевості, чоловіків і жінок є доволі схожим, однак мешканці міст вирізняються меншою питомою вагою пошлюблених і більшою – розлучених, що є наслідком більш пізньої шлюбності та вищого рівня розлучуваності, ніж у сільського населення. Серед жінок частка розлучених є удвічі вищою, ніж серед чоловіків (10,7% і 5% відповідно), і на порядок вищою – частка овдовілих (3,1% і 0,3% відповідно), що ще раз підтверджує високий рівень смертності чоловіків шлюбного віку (рис. 3.3.2).

Шлюбний стан респондентів значною мірою залежить від їх віку. Якщо серед осіб 15–19 років понад 90% ніколи не перебували у шлюбі (серед чоловіків цього віку – більше 95%), то серед 20–24-річних – менше 70%, серед 25–29-річних – менше 20%, а після 30 років понад 90% опитаних мають досвід шлюбних відносин, тобто перебувають у шлюбі чи перебували у ньому раніше. Разом з тим, кожний десятий з респондентів віком 30 років і старше є розлученим і, як вже зазначалося, частка розлучених суттєво більша серед жінок, ніж серед чоловіків. Крім того, кожна п'ятнадцята жінка віком 40–49 років є вдовою (рис. 3.3.3).

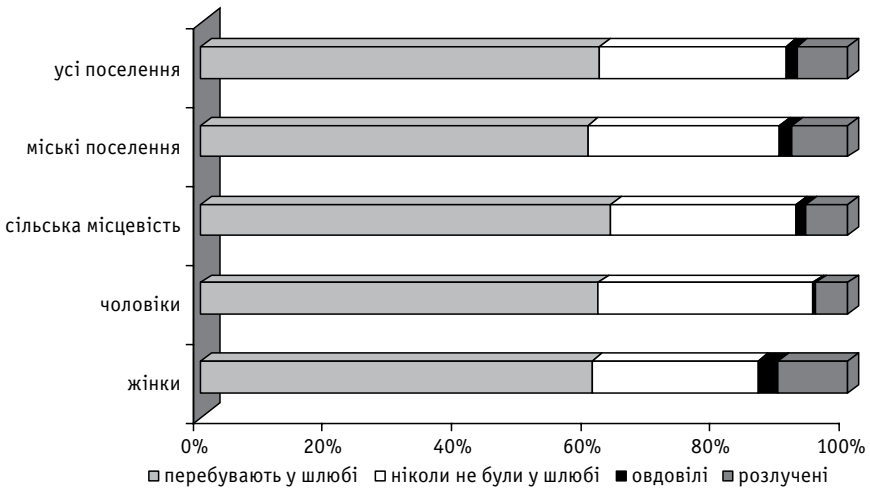

Рис. 3.3.2. Розподіл респондентів із міських поселень та сільської місцевості, чоловіків та жінок за шлюбним станом, % (квітень 2009 р.)

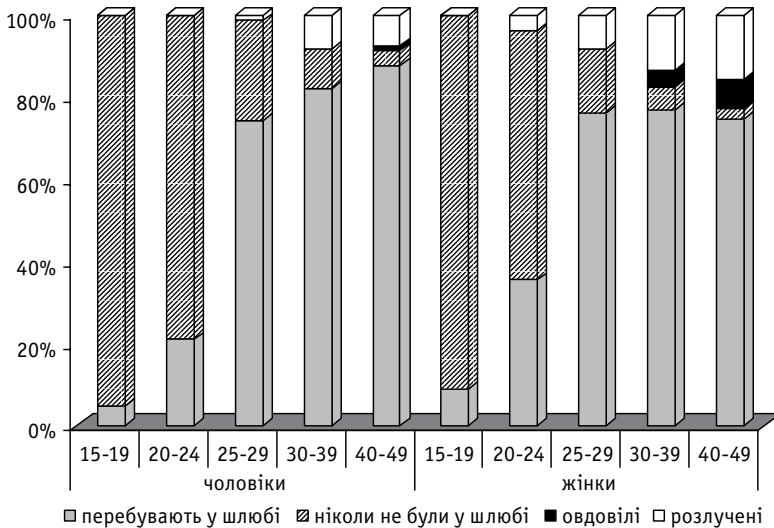

Рис. 3.3.3. Розподіл чоловіків і жінок різного віку за шлюбним станом, % (квітень 2009 р.)

Результати обстеження ще раз підтвердили, що безшлюбна самотність осіб дітородного віку не поширена в нашій країні: лише 3% респондентів

віком 35–49 років не мали досвіду шлюбного життя, тобто не перебувають у шлюбі наразі та не були у ньому раніше. Дещо більше таких респондентів серед чоловіків, ніж серед жінок: у найстаршій віковій групі 40–49 років (у цьому віці ймовірність шлюбу є дуже низькою) майже 4% чоловіків і 2,8% жінок ніколи не перебували у шлюбі.

Хоча повторна шлюбність у нашій країні є доволі поширеною, більшість індивідів протягом свого життя беруть шлюб один раз. Майже 90% респондентів, які зараз одружені, вказали, що вони перебувають у першому шлюбі; 70% осіб у післяшлюбному стані (розлучених і овдовілих), які дали відповідь на запитання: **«Скільки шлюбів у Вас було»**, зазначили, що у них був лише один шлюб (рис. 3.3.4).

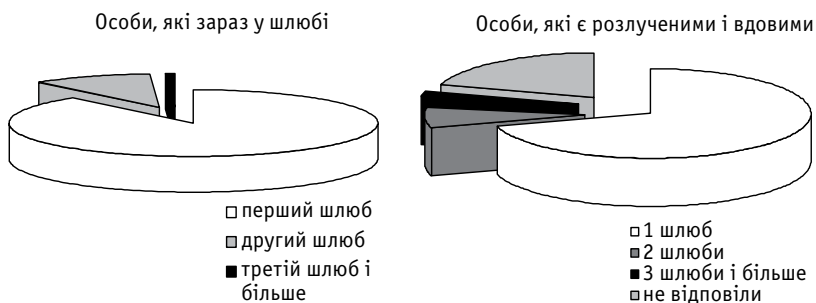

Рис. 3.3.4. Розподіл респондентів, які перебувають у шлюбі зараз або перебували у ньому раніше, за черговістю шлюбу, % (квітень 2009р.)

Прогнозування демографічного стану країни є неможливим без розуміння майбутнього сценарію розвитку шлюбної ситуації. Для формування уявлення щодо перспективних змін у шлюбному складі населення важливо знати матримоніальні плани тих, хто зараз не перебуває у шлюбі, в першу чергу – молоді, яка лише планує своє майбутнє. Щоб визначити, чи налаштовані на створення сім'ї незаміжні та неодружені респонденти, їм було запропоновано запитання: **«Чи маєте Ви намір взяти шлюб (установити тривалі шлюбні стосунки (офіційно зареєстровані або незареєстровані) у майбутньому»**. На жаль, майже третина опитаних не відповіла на це запитання, що знижує цінність одержаних результатів (в обстеженні «Сім'я і діти» (квітень 2008 р.) на це питання не відповіли лише 4% респондентів). Однак серед тих, хто дав відповідь, більшість (майже 60%) зазначили, що планують взяти шлюб у майбутньому (рис. 3.3.5). Це відповідає результатам, одержаним у рамках дослідження «Сім'я і діти»¹⁶.

¹⁶ Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. – Київ: АДЕФ-Україна, 2008.– С. 91-93.

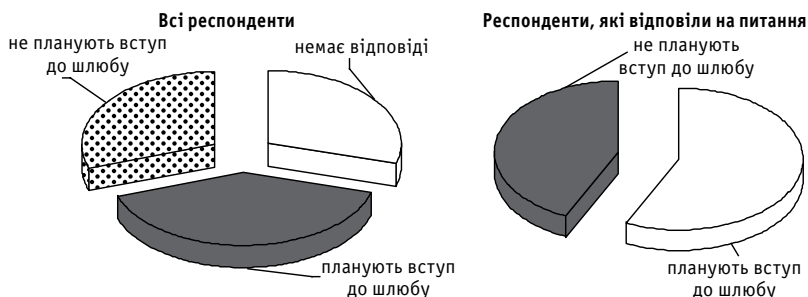

Рис. 3.3.5. Розподіл респондентів, які не перебувають у шлюбі, за їх матримоніальними планами на майбутнє, % (квітень 2009 р.)

Планує вступ до шлюбу більшість тих, хто ще не мав досвіду шлюбного життя (майже 70%); а от серед розлучених і овдовілих переважна більшість не планує у майбутньому знову брати шлюб (табл. 3.3.1).

Таблиця 3.3.1. Розподіл респондентів різного шлюбного стану за їх матримоніальними планами на майбутнє, % (квітень 2009 р.)

Запитання «Чи маєте намір взяти шлюб у майбутньому?»	Усі, хто зараз поза шлюбом	у тому числі:		
		ніколи не були у шлюбі	овдовілі	розлучені
не відповіли на запитання	29,3	28,5	16,2	32,7
відповіли на запитання	70,7	71,5	83,8	67,3
з них:				
планують взяти шлюб	57,1	68,0	16,1	29,7
не планують взяти шлюб	42,9	32,0	83,9	70,3

Матримоніальні плани респондентів різного віку і статі суттєво різняться (табл. 3.3.2). Так, у віці 30–39 років більше половини чоловіків і жінок, які наразі не перебувають у шлюбі, не планують брати шлюб у майбутньому, у віці 40–49 років – понад 80%. Це особи у післяшлюбному стані (розлучені й овдовілі), а також ті, які ніколи не були одруженими і не прогнозують, що з часом їх шлюбний стан зміниться. Молодь 20–29 років у своїй більшості планує вступ до шлюбу. А от серед наймолодших респондентів, тобто серед 15–19-річних, значна частина не має таких планів. Можливо, відмова від шлюбу у цьому віці є проявом підліткового радикалізму, який з часом зникає, або це питання здається їм ще не актуальним. Однак можна зробити висновок, що значна частина молоді 15-19 років не сприймає подружнє життя як органічну частину свого майбутнього, не розуміє значення шлюбу у житті особистості.

Таблиця 3.3.2. Розподіл чоловіків і жінок різного віку, які не перебувають у шлюбі, за їх матримоніальними планами на майбутнє, % (квітень 2009 р.)

Питання «Чи плануєте вступ до шлюбу у майбутньому?»	15-19	20-24	25-29	30-39	40-49
ЧОЛОВІКИ					
не відповідали на питання	24,5	25,2	39,5	18,4	30,6
відповіли на питання	75,5	74,8	60,5	81,6	69,4
з них: планують вступ до шлюбу	58,1	72,4	91,3	42,5	20,0
не планують вступ до шлюбу	41,9	27,6	8,7	57,5	80,0
ЖІНКИ					
не відповідали на питання	36,6	21,9	31,6	35,4	31,7
відповіли на питання	63,4	78,1	68,4	64,6	68,3
з них: планують вступ до шлюбу	68,7	75,6	73,1	35,7	14,3
не планують вступ до шлюбу	31,3	24,4	26,9	64,3	85,7

Шлюбні стосунки за відповідями респондентів. Опитування респондентів, які перебувають у шлюбі чи були у ньому раніше, уможливають аналіз сучасних шлюбних відносин. Для того, щоб одержати інформацію про міцність шлюбу і гармонійність шлюбних стосунків, одруженим та заміжнім респондентам були задані запитання: **«Чи задоволені Ви своїм шлюбом»** та **«Чи виникали у Вас наміри щодо розлучення»**. Майже 95% опитаних відповіли, що вони *цілком задоволені* або *ж скоріше задоволені* своїм шлюбом, серед них більшість – *цілком задоволені*. Однаково позитивно оцінюють свій шлюб чоловіки і жінки. Разом з цим, хоча лише у 2% опитаних *часто виникали наміри щодо розлучення, іноді думає про розлучення* кожен п'ятий, а серед жінок – майже кожна четверта (табл. 3.3.3). Отже, ризик розлучення існує і для подружніх пар, котрі у цілому задоволені своїм шлюбом.

Ставлення до шлюбу певною мірою залежить від його тривалості. У рамках нашого дослідження були опитані респонденти з різною тривалістю шлюбу: більше половини пошлюблених перебували у шлюбі понад 10 років, кожен п'ятий – 6–10 років, кожен десятий – менше 2 років (рис. 3.3.6). Це дало змогу порівняти погляди на свій шлюб осіб із різним шлюбним стажем.

Таблиця 3.3.3. Розподіл респондентів-чоловіків та жінок за їх оцінкою власного шлюбу, % (квітень 2009 р.)

	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
Чи задоволені Ви своїм шлюбом:			
цілком задоволений/а	57,1	60,1	54,1
скоріше задоволений/а	37,3	33,8	40,7
скоріше незадоволений/а	3,6	4,0	3,2
зовсім незадоволений/а	0,4	0,5	0,4
важко відповісти	1,6	1,6	1,6
Чи виникали у Вас наміри щодо розлучення:			
так, часто	2,2	2,0	1,6
так, іноді	21,7	20,3	24,0
ні	76,1	77,7	74,4

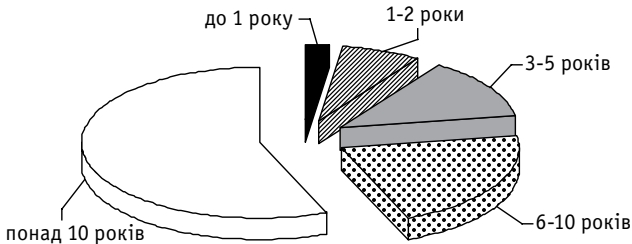

Рис. 3.3.6. Розподіл респондентів, які перебувають у шлюбі, за його тривалістю, % (квітень 2009 р.)

Аналіз відповідей на запитання «**Чи задоволені Ви своїм шлюбом**» і «**Чи виникали у Вас наміри щодо розлучення**» респондентів із різною тривалістю шлюбу засвідчив, що ставлення до свого шлюбу, його оцінка, як правило, змінюється з часом. Якщо серед тих, хто був одружений менше року, *не було невдоволених своїм шлюбом*, то серед пошлюблених 1–2 роки вже є кілька *не зовсім задоволених* членів подружжів, а зі збільшенням тривалості шлюбу їх частка зростає. Найбільш критично сприймають свій шлюб особи, які одружені більше 6 років, хоча і серед них половина *цілком задоволена* шлюбом, а 40% – *скоріше задоволені*. Так само зі зростанням тривалості шлюбу зменшується частка осіб, які ніколи не думали про розлучення, і збільшується частка тих, у кого виникають такі наміри (рис. 3.3.7 і 3.3.8).

Судячи з відповідей респондентів, у перші два роки одружені повністю задоволені своїм шлюбом, за тривалості шлюбу 3–6 років формується більш критичне ставлення до подружніх стосунків, з'являються думки щодо можливості розлучення, і після 6 років шлюбу ці песимістичні настрої посилюються.

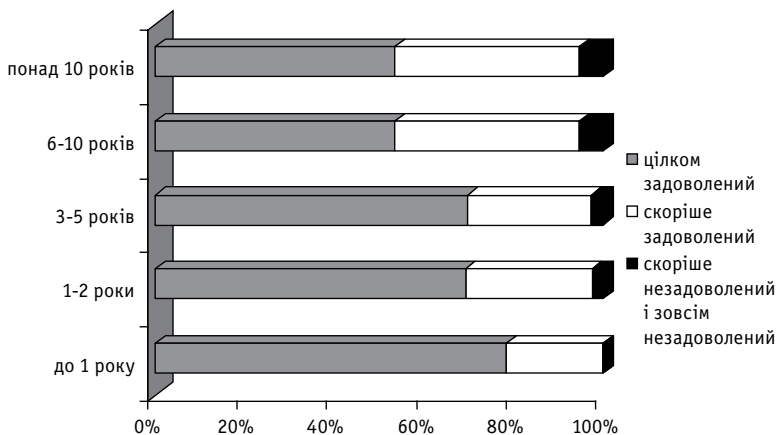

Рис. 3.3.7. Розподіл респондентів, які перебувають у шлюбі різної тривалості, за їх оцінкою власного шлюбу, % (квітень 2009 р.)

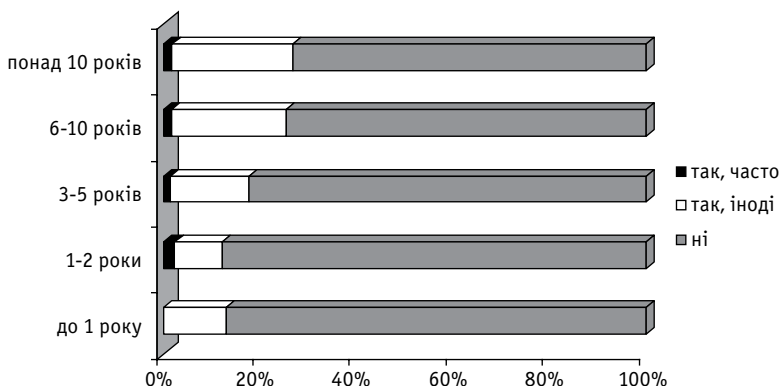

Рис. 3.3.8. Розподіл респондентів, які перебувають у шлюбі різної тривалості, за частотою виникнення намірів щодо розлучення, % (квітень 2009 р.)

Порівняння відповідей чоловіків і жінок свідчить, що у перші два роки подружнього життя чоловіки більш обережні в оцінках свого шлюбу, ніж жінки (серед перших є менша частка тих, хто *цілком задоволений* своїм шлюбом), однак в цілому зі збільшенням тривалості шлюбу погляди чоловіків і жінок змінюються в одному й тому самому напрямі. На рис. 3.3.7 і 3.3.8 чітко простежується тенденція до зростання частки невдоволених шлюбом, посилення намірів щодо розлучення зі збільшенням тривалості

шлюбу. Однак дані поточної статистичної звітності щодо розподілу розлучень за тривалістю шлюбів, які розпалися, не підтверджують ці висновки: у 2001–2008 рр. більше 25% зареєстрованих розлучень припадало на шлюби тривалістю 0–4 років. На нашу думку, це можна пояснити меншою стійкістю шлюбів із незначною тривалістю: саме у молодих подружніх союзах невдоволення партнером швидко реалізується у розлучення, особливо якщо у сім'ї ще немає дітей. Шлюбні пари зі значним стажем більш виражено підходять до різних змін у житті та, пройшовши через кризовий період невдоволення, можуть надалі налагодити подружні стосунки.

Успішність шлюбу, його стабільність залежить від багатьох факторів, урахування яких необхідне для здійснення ефективної демографічної політики щодо шлюбу і сім'ї. Визначенню суспільної думки з цього питання слугувало поставлене усім респондентам запитання: **«Що Ви вважаєте важливим для успішного шлюбу»**. Відповіді респондентів щодо оцінки важливості запропонованих факторів успішного шлюбу наведено у табл. 3.3.4.

Таблиця 3.3.4. Розподіл респондентів за їх оцінкою факторів, важливих для успішного шлюбу, % (квітень 2009 р.)

		Дуже важливо	Скоріше, важливо	Скоріше, не важливо	Зовсім не важливо
1.	Повага та підтримка між членами подружжя	89,1	10,5	0,4	0,0
2.	Наявність окремого житла	78,1	18,1	3,1	0,7
3.	Подружня вірність	88,4	10,7	0,9	0,0
4.	Матеріальний достаток	80,3	18,5	1,0	0,2
5.	Задоволеність сексуальними стосунками	77,9	21,0	1,1	0,0
6.	Готовність обговорювати проблеми, що виникають у сімейному житті	75,2	23,7	1,0	0,1
7.	Наявність дітей	70,1	22,5	6,4	1,0
8.	Можливість проводити якомога більше часу разом	56,6	37,0	5,6	0,8
9.	Справедливий розподіл сімейно-побутових обов'язків між членами подружжя	55,7	35,6	8,1	0,6
10.	Близькі релігійні переконання	26,9	32,1	29,7	11,3
11.	Близьке соціальне походження/соціальний статус	28,1	34,3	27,6	9,9

Серед найбільш важливих передумов успішного шлюбу більшість респондентів назвали повагу і підтримку між членами подружжя та подружню вірність: максимальна кількість опитаних (майже 90%) вважає ці фактори

дуже важливими. Дещо менш важливими, однак теж дуже суттєвими, є, на думку респондентів, фактори матеріального забезпечення – матеріальний достаток і наявність окремого житла: четверо з п'яти опитаних вважають кожний із них *дуже важливим*, лише 1–3% назвали їх *скоріше* або *зовсім неважливими*. Майже не поступається попереднім, згідно з оцінками значущості для успішного шлюбу, і фактор гармонійності сексуальних стосунків, а також ширості й відвертості у відносинах (готовність обговорювати сімейні проблеми) – 75–78% вважають їх *дуже важливими*, близько 1% – *скоріше* або *зовсім неважливими*. Привертає увагу, що наявність дітей вважають *дуже важливим* для успішного шлюбу тільки 70% респондентів, при цьому понад 7% опитаних назвали цей фактор *скоріше* або й *зовсім не важливим*.

Порівняно менш вагомими виявились такі фактори, як можливість проводити більше часу разом та справедливий розподіл сімейних обов'язків: лише половина опитаних вважають їх *дуже важливими*, майже кожен десятий – *не важливими*. Для кожного четвертого респондента *дуже важливими* є близькі релігійні переконання та близьке соціальне походження і соціальний статус членів подружжя, хоча двоє з кожних п'яти респондентів визнали їх *не важливими*.

Існують певні гендерні відмінності щодо визначення передумов успішного шлюбу, хоча не дуже істотні: і чоловіки, і жінки найбільш важливими передумовами успішного шлюбу визнають повагу та підтримку між членами подружжя і подружню вірність, на третьому місці – матеріальний достаток. Однак якщо наступною за «кількістю набраних голосів» у чоловіків стала задоволеність сексуальними стосунками (*дуже важливими* її вважають 81,6% чоловіків проти 74,4% жінок), то у жінок – готовність обговорювати сімейні проблеми (77% проти 73,3%). Для жінок більш значущою, ніж для чоловіків, є наявність дітей у шлюбі (*дуже важливо* це для 73,8% жінок і тільки для 66,2% чоловіків) та справедливий розподіл обов'язків між подружжям (відповідно 58,6% і 52,5%) (рис. 3.3.9).

При проведенні соціально-демографічного опитування «Сім'я і сімейні відносини» для розширення меж вибіркового опитування, збільшення кількості осіб, щодо яких було одержано інформацію, запитання про соціально-професійний статус, національність, освіту були задані респондентам як щодо них самих, так і стосовно їх шлюбних партнерів. Запитання були сформульовані таким чином: **«До якої соціально-професійної групи належите Ви та Ваш партнер»; «Якої національності Ви та Ваш партнер»; «Вкажіть освіту Вашу і Вашого партнера»**. Це дало змогу одержати більш повну інформацію про соціально-професійний і національний склад осіб дітородного віку, їх розподіл за рівнем освіти тощо.

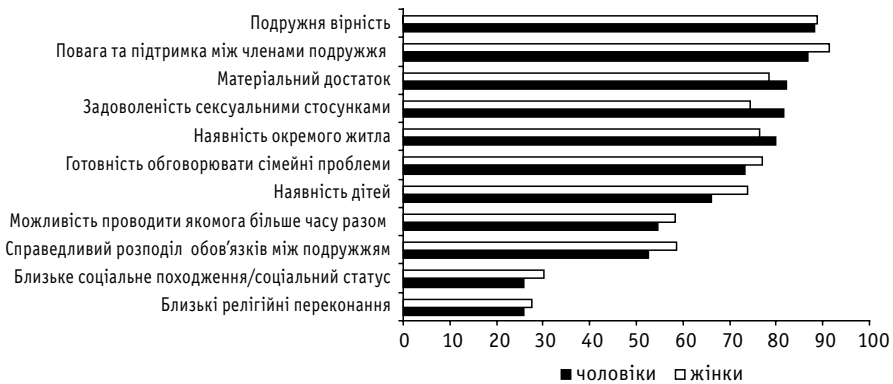

Рис. 3.3.9. Думки респондентів-чоловіків та жінок щодо передумов успішного шлюбу (% осіб, які вважають відповідний фактор «дуже важливим») (квітень 2009 р.)

Разом з тим, це дало можливість відповідним чином охарактеризувати шлюбні пари, одержати унікальну інформацію стосовно поєднання у шлюбі осіб з різними соціально-демографічними характеристиками. Питання «шлюбного тяжіння» різних груп населення і раніше цікавили демографів. Так, індекси міжнаціональних шлюбів, що уможливають визначення ступеня «тяжіння» між шлюбними контингентами різної національності, були розраховані Л. Чуйко за статистичними матеріалами по Україні для 1969 р.¹⁷ Однак нині поточна статистична звітність не надає необхідної інформації для подібних наукових розвідок. Тому проведене дослідження відповідних процесів в умовах сучасної України є певною мірою ексклюзивним.

За результатами опитування, значна більшість одружених респондентів (близько 87%) мають шлюбного партнера своєї національності, тобто більшість шлюбів є мононаціональними. Можливо, це значною мірою пов'язано з доволі однорідним етнічним складом респондентів, значна більшість яких є українцями: 83,8% респондентів – українці, 12% – росіяни, 4,2% – представники інших національностей. Це в цілому відповідає етнічному складу населення України на момент останнього перепису населення (77,8% населення – українці, 17,3% – росіяни)¹⁸. За даними проведеного обстеження, серед шлюбних пар найбільше партнерів однієї національності має місце серед українців, більше половини (50–60%) – серед респондентів інших національностей (табл. 3.3.6).

¹⁷ Чуйко Л. В. Браки и разводы. – М.: Статистика, 1975. – С. 73-75.

¹⁸ Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – С. 326.

Таблиця 3.3.6. Частка шлюбних пар, в яких шлюбні партнери однієї національності, % (квітень 2009 р.)

	мають шлюбного партнера тієї самої національності
Всі респонденти, які мають шлюбного партнера	86,7
у тому числі: – українці	92,9
– росіяни	51,4
– інші національності	61,7

Інформація, надана респондентами стосовно себе і свого шлюбного партнера, свідчить, що одна з трьох шлюбних пар поєднує чоловіка і жінку з однаковим соціально-професійним статусом. Це у цілому відповідає поглядам респондентів на важливість близького соціального походження і соціального статусу партнерів для успішного шлюбу (28% респондентів вважають це дуже важливим). Частка шлюбних пар, в яких шлюбні партнери є представниками однієї соціально-професійної групи, найбільша серед учнівської молоді; також досить часто обидва шлюбні партнери є топ-менеджерами, власниками крупних і середніх фірм, державними службовцями вищого рівня (табл. 3.3.7). За попередніми висновками, «більше тяжіють» до поєднання у шлюбі представники найвищих соціально-професійних груп, однак для підтвердження цієї тези недостатньо наявної інформації, необхідні додаткові дослідження.

За даними дослідження, у половині шлюбних пар респондентів партнери мали однаковий рівень освіти (табл. 3.3.8). Отже, досить часто тяжіють до шлюбного союзу особи, які мають однаковий рівень освіти, хоча нерідко шлюб об'єднує чоловіків і жінок з різним освітнім рівнем. Найчастіше поєднані у шлюбі особи, які мають повну вищу освіту, та ті, хто має початкову загальну середню освіту.

Одержана інформація стосовно поєднання у шлюбі осіб з різними соціально-демографічними характеристиками, що є одним із показників «прозорості кордонів» між соціальними групами, може бути використана для подальших наукових розвідок щодо особливостей соціальної стратифікації сучасного українського соціуму, жорсткості соціальної ієрархії, досягнень і протиріч у просуванні до демократичного «суспільства рівних можливостей».

Таблиця 3.3.7. Частка шлюбних пар, в яких шлюбні партнери належать до однієї соціально-професійної групи, % (квітень 2009 р.)

	мають шлюбного партнера тієї самої соціально-професійної групи
Усі респонденти, які мають шлюбного партнера	34,1
у тому числі:	
топ-менеджери, власники великих і середніх фірм, державні службовці вищого рівня	52,6
власники малих фірм і підприємств, державні службовці середнього рівня	43,2
зайняті висококваліфікованою розумовою працею	33,9
рядові спеціалісти та їх помічники	40,7
некваліфіковані працівники розумової і фізичної праці	28,7
кваліфіковані працівники фізичної праці	33,6
безробітні	23,0
зайняті в домогосподарстві, непрацюючі, пенсіонера й інваліди	11,8
студенти	56,1
учні шкіл та професійно-технічних училищ	53,3

Таблиця 3.3.8. Частка шлюбних пар, в яких шлюбні партнери мають однаковий рівень освіти, % (квітень 2009 р.)

	мають шлюбного партнера того самого рівня освіти
Усі респонденти, які мають шлюбного партнера	54,4
у тому числі мають рівень освіти:	
початкова загальна середня освіта	62,5
базова загальна середня освіта	52,9
повна загальна середня освіта	54,0
професійно-технічна освіта	52,4
базова та неповна вища освіта	47,1
повна вища освіта	65,1
мають вчений ступінь	11,1

Форми шлюбу та шлюбного партнерства. Однією з особливостей сучасного етапу демографічного розвитку є плюралізація шлюбних і сімейних стосунків, поширення нових форм шлюбного партнерства, що є наслідком тих складних процесів трансформації шлюбно-сімейних відносин, які відбуваються у теперішній час. Шлюбне партнерство без реєстрації шлюбу

(cohabitation) характерне для населення всіх країн Європи, де переважна більшість шлюбів починається з сумісного проживання. Це спонукало дослідників виділити осіб, які перебували на цій стадії шлюбу, в окрему групу, поряд з одинаками й особами, які перебувають у юридично оформленому шлюбі¹⁹. Набуває поширення відповідне явище і в Україні. Вчені розрізняють кілька типів цих союзів; наприклад, П. Хьювелін і Дж. Тімберлейк виділяють шість типів: маргінальний союз; стадія перед взяттям шлюбу; етап у шлюбі; альтернатива самотності; альтернатива зареєстрованому шлюбу; різновид традиційного шлюбу²⁰.

Уперше інформація щодо поширення нових форм шлюбу серед усього населення шлюбного віку України була одержана з матеріалів перепису населення 2001 р. Під час його проведення особи, які перебували у шлюбі, відповідали на запитання, є їх шлюб зареєстрованим чи незареєстрованим, що дало можливість визначити, яка частина одружених перебуває у незареєстрованому шлюбі. Цієї самої логіки дотримувались організатори проведення соціально-демографічного обстеження «Сім'я і діти» (квітень 2008 р.) під час розробки відповідної анкети. За результатами дослідження було зроблено висновок: хоча нові форми шлюбних відносин – незареєстрований шлюб, дистанційний шлюб – стають звичною формою шлюбних стосунків, основною формою шлюбу залишається традиційний офіційно зареєстрований шлюб. Незареєстрований шлюб у більшості випадків є випробувальним етапом перед офіційним шлюбом, особливо для молоді²¹.

При вивченні сучасних форм шлюбних стосунків у ході дослідження «Сім'я і сімейні відносини» (квітень 2009 р.) було здійснено спробу використати два підходи до постановки цього питання: підхід, що застосовувався у дослідженні «Сім'я і діти», і є вже традиційним для України, за якого населення розподіляється на тих, хто поза шлюбом, і тих, хто перебуває у шлюбі, з їх розподілом на зареєстрований і незареєстрований шлюб; та інший підхід, більш широкий, коли об'єктом дослідження стає шлюбне партнерство (cohabitation), яке може бути шлюбом, а може і не бути ним. Це знайшло відображення у формулюванні запитань анкети.

Як і у попередньому дослідженні («Сім'я і діти») респондентам було поставлено запитання: **«Ваш шлюбний стан зараз»**; і, поряд з іншими

¹⁹ Partnership, childbearing and parenting // The New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses. Edited by M. Macura, A.L. MacDonald, W. Haug. – UN, New York and Geneva, 2005. – P. 63-66.

²⁰ Heuveline P. and Timberlake J.M. Cohabitation and family formation across western nations // The New Demographic Regime. Population Challenges and Policy Responses. Edited by M. Macura, A.L. MacDonald, W. Haug. – UN, New York and Geneva, 2005. – P. 66-67.

²¹ Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. – Київ: АДЕФ-Україна, 2008. – С. 104.

варіантами відповіді, пропонувалися такі: *перебуваю у зареєстрованому шлюбі; перебуваю у незареєстрованому шлюбі*. Майже дев'ять з кожних десяти пошлюблених респондентів зазначили, що перебувають у зареєстрованому, офіційному шлюбі. Частка осіб, які не зареєстрували свій шлюб, серед одружених чоловіків і заміжніх жінок є однаковою – близько 12%, при цьому серед городян вона є відчутно більшою, ніж серед мешканців сіл (рис. 3.3.10). Отже, одержана інформація щодо поширеності незареєстрованого шлюбу підтверджує висновки дослідження «Сім'я і діти».

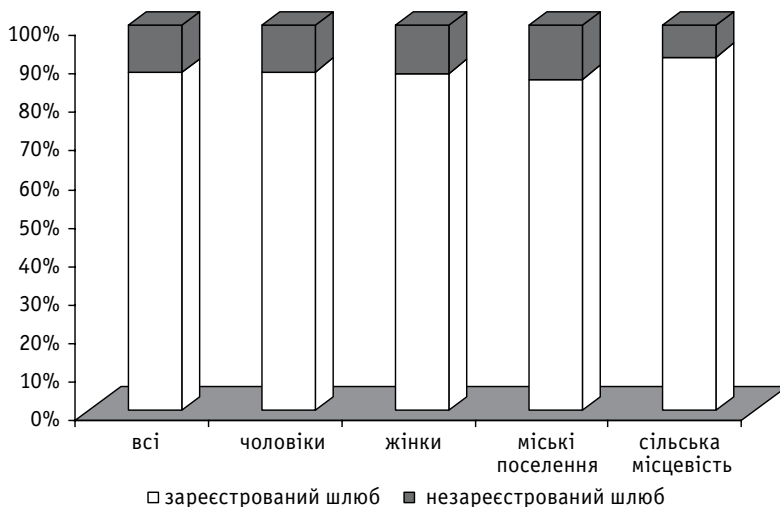

Рис. 3.3.10. Розподіл респондентів, які перебувають у шлюбі, за його формою (зареєстрований або незареєстрований), % (квітень 2009р.)

Респондентам, які перебувають у незареєстрованому шлюбі, було поставлено запитання: **«Чи плануєте Ви зареєструвати шлюб з Вашим партнером»**. Отримані відповіді свідчать, що половина з цих осіб планують офіційно оформити свій шлюб, кожний третій – ще не вирішив. Це ще одне підтвердження того, що незареєстрований шлюб у більшості випадків є випробувальним етапом, після якого шлюб або офіційно реєструється, або розпадається (рис. 3.3.11).

Для визначення можливого сценарію подальшої трансформації форм шлюбу в Україні в анкеті були передбачені запитання щодо форми шлюбних стосунків, яку планують у майбутньому обрати респонденти, що наразі не перебувають у шлюбі. Особам, які не перебувають у шлюбі, але мають намір взяти шлюб у майбутньому, було задане запитання: **«Чи плануєте Ви взяти офіційний шлюб»** і запропоновані варіанти відповіді: *так,*

відразу; так, але хотів/ла б, щоб шлюб починався з випробувального етапу (незареєстрованого шлюбу) з подальшою реєстрацією; ні, планую жити у незареєстрованому шлюбі.

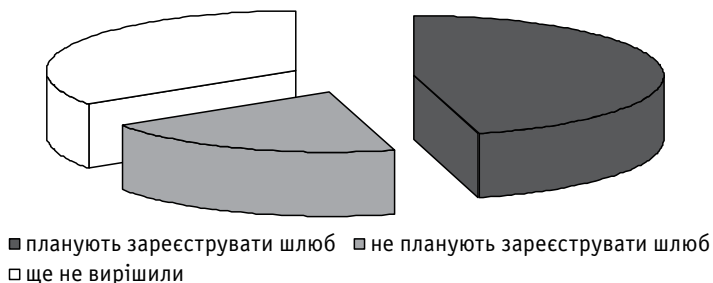

Рис. 3.3.11. Розподіл респондентів, які перебувають у незареєстрованому шлюбі, за їх намірами щодо його подальшої реєстрації, % (квітень 2009 р.)

Більшість респондентів (майже 60%) зазначили, що обирають незареєстрований шлюб, але лише як випробувальний етап, щоб потім офіційно оформити шлюбні стосунки. Значна частина опитаних (кожний третій) планує одразу зареєструвати свій шлюб; і лише 5% планують повністю відмовитись від офіційного шлюбу та жити у шлюбі незареєстрованому (рис. 3.3.12).

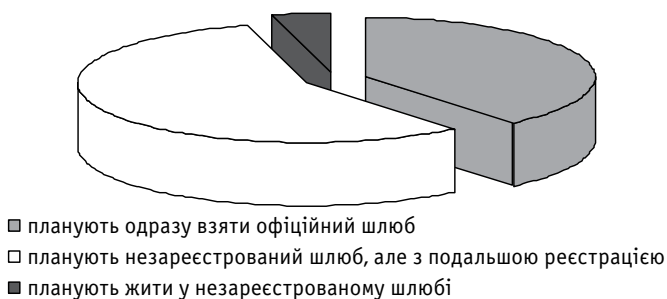

Рис. 3.3.12. Розподіл респондентів, які планують взяти шлюб у майбутньому, за обраною формою шлюбу, % (квітень 2009р.)

Для одержання додаткової інформації щодо особливостей сучасних шлюбних відносин у ході дослідження, як вже зазначалося раніше, було використано й інший підхід. Виходячи з того, що для сучасних шлюбних стосунків характерна нечіткість, «розмитість» кордонів між шлюбом, шлюбним і сексуальним партнерством, а для незареєстрованих шлюбних

стосунків відсутня традиційна раніше чітка окресленість меж шлюбу²², була здійснена спроба дослідження форм шлюбного партнерства, яке є шлюбом чи не є ним за самовизначенням респондентів. Для цього в анкеті були сформульовані запитання щодо сексуального партнерства з подальшою їх конкретизацією з метою виявити, в яких випадках сексуальне партнерство є шлюбним партнерством, а шлюбне партнерство є шлюбом. При цьому було використано досвід міжнародної програми «Generations and Gender Programme» (Покоління і Гендер), спрямованої на вивчення сім'ї, сімейних взаємозв'язків і соціально-економічних умов функціонування домогосподарств у сучасних індустріально розвинених країнах, координатором якої виступав Відділ населення Європейської економічної комісії ООН²³.

Респондентам були послідовно поставлені такі запитання **«Чи маєте Ви партнера, з яким Вас пов'язують стійкі інтимні стосунки (у тому числі це може бути шлюбний партнер)»; «Чи перебуваєте Ви у шлюбних стосунках із Вашим партнером (чи вважаєте, що Ваші стосунки із партнером є шлюбом)»** і, нарешті, **«Чи є Ваш шлюб зареєстрованим»**. Відповіді свідчать, що більшість (70%) респондентів мають партнера, з яким їх пов'язують постійні інтимні стосунки, з них майже 90% вважають ці стосунки шлюбними, і у дев'яти з кожних десяти випадків формою шлюбного партнерства є офіційно зареєстрований шлюб (рис. 3.3.13).

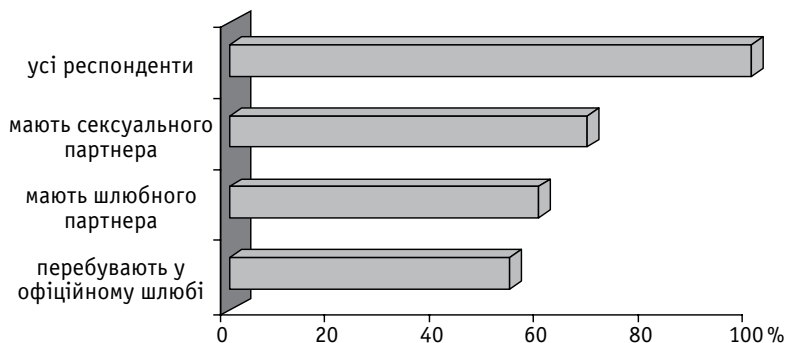

Рис. 3.3.13. Частка респондентів, які перебувають у шлюбних стосунках різної форми, % (квітень 2009 р.)

Третина опитаних дітородного віку не має постійного сексуального партнера, стосунки з яким є достатньо стійкими. Більшість із тих, хто має

²² Населення України. Народжувальність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. – Київ: АДЕФ-Україна, 2008. – С. 168.

²³ <http://www.demoscope.ru/weekly/2006/0237/tema01.php>

такого партнера (80%) перебувають з ним у зареєстрованому шлюбі, а серед тих, хто офіційно не у шлюбі, приблизно половина вважають своє партнерство шлюбними стосунками, половина ж – ні. Істотних відмінностей у розподілі за формами шлюбних стосунків серед чоловіків і жінок не спостерігається (рис. 3.3.14).

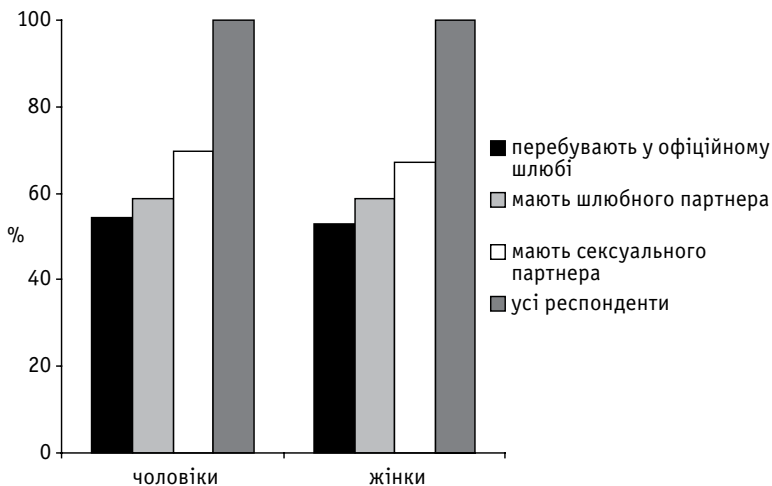

Рис. 3.3.14. Частка чоловіків і жінок, які перебувають у різних формах шлюбних стосунків, % (квітень 2009 р.)

Отже, основною формою сексуального партнерства (мова йде про постійне партнерство) в Україні залишається зареєстрований шлюб. А серед тих, хто має постійного сексуального партнера й офіційно не є одруженим, половина вважає свій союз шлюбним (незареєстрований шлюб). Цікавим є той факт, що під час відповіді на запитання: **«Ваш шлюбний стан зараз»** і **«Чи є Ваш шлюб зареєстрованим»** (коли йшлося про шлюбне партнерство) однакова кількість респондентів указала на перебування у зареєстрованому шлюбі. А от кількість осіб, які визнали, що перебувають у незареєстрованому шлюбі (при визначенні шлюбного стану), і тих, хто відповів, що має шлюбного партнера, але їх шлюб не є зареєстрованим, не збігається. Це, скоріш за все, є свідченням того, що чітко визначити форму своїх шлюбних стосунків ці респонденти не можуть; можливо, їх союз знаходиться у стадії формування.

Відповіді респондентів різного віку щодо форми шлюбних стосунків значно відрізняються. Зі збільшенням віку зростає питома вага осіб, які мають сексуального партнера, а серед них – частка тих, хто перебуває

у шлюбному партнерстві, у тому числі у зареєстрованому шлюбі. Ця тенденція чітко простежується у чоловіків, а у жінок ситуація не настільки однозначна, оскільки на їх шлюбний стан більше впливають процеси розлучуваності та овдовіння. Значно відрізняються відповіді молодих чоловіків і жінок віком до 25 років: серед жінок цього віку значно вищою є частка тих, хто вважає своє партнерство шлюбним, у тому числі тих, хто офіційно зареєстрував свій шлюб, ніж серед чоловіків. Це є відображенням більш ранньої шлюбності жінок і, можливо, їх серйознішого ставлення до сексуальних стосунків (табл. 3.3.9).

Таблиця 3.3.9. Розподіл чоловіків і жінок за формою шлюбного партнерства, % (квітень 2009 р.)

	15-19	20-24	25-29	30-39	40-49	15-49
ЧОЛОВІКИ						
Усі респонденти:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
у т.ч.: мають постійного сексуального партнера	17,1	42,2	83,2	86,7	89,2	69,8
з них: перебуває з ним у шлюбних стосунках	16,0	35,7	84,7	93,4	94,6	84,0
з них: перебувають у зареєстрованому шлюбі	50,0	68,0	87,6	94,7	95,5	92,7
ЖІНКИ						
Усі респонденти:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
у т.ч.: мають постійного сексуального партнера	17,4	53,1	81,8	81,6	76,6	67,1
з них: перебуває з ним у шлюбних стосунках	40,0	57,0	91,5	93,5	95,9	87,7
з них: перебувають у зареєстрованому шлюбі	30,0	91,8	87,4	91,2	92,2	90,2

Для визначення форми проживання партнерів у шлюбному союзі респондентам було поставлено запитання: **«Ви проживаєте разом чи окремо?»** і запропоновані варіанти відповіді: *ми живемо постійно разом; більшість часу ми живемо разом, іноді окремо; більшість часу ми живемо окремо, іноді разом; ми постійно живемо окремо*. Одержані відповіді свідчать, що значна більшість респондентів проживають постійно чи більшість часу разом зі своїм партнером, і чим більше наближена до шлюбу форма партнерства, тим менша частка тих, хто живе окремо (рис. 3.3.15). Дистанційний і гостьовий шлюб не є типовими для України: лише 0,3% респондентів, які офіційно перебувають у шлюбі, живуть зі своїм партнером окремо, а тих, хто більшість часу живе окремо, іноді разом, – лише близько одного відсотка.

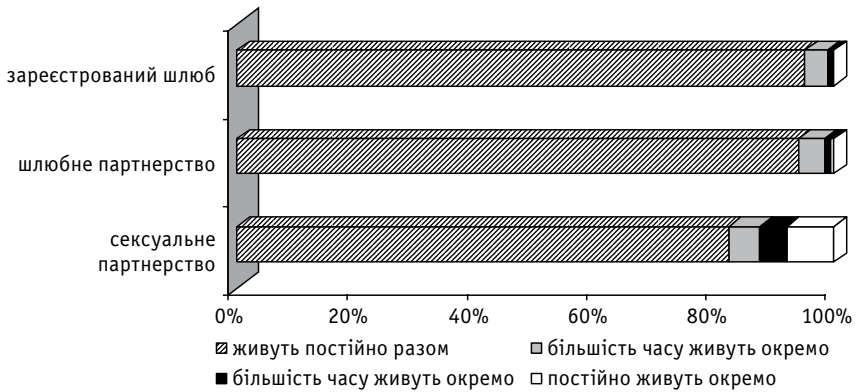

Рис. 3.3.15. Розподіл респондентів, які перебувають у різних видах шлюбних стосунків, за формою проживання, % (квітень 2009 р.)

У теперішній час поширеною є інформація про одностатеві шлюби; навколо цієї проблеми відбуваються гострі дискусії, і оцінки цього явища є діаметрально протилежними. Для того, щоб зрозуміти, чи актуальна ця проблема для України, респондентам було поставлене запитання: **«Ваш партнер – чоловік чи жінка»** і відповіді представників різних статей аналізувались окремо. З'ясувалось, що 2% чоловіків і 1% жінок визнали, що партнер, з яким їх пов'язують постійні інтимні стосунки, є однієї з ними статі. Однак це запитання в анкеті мало підстрочник-рекомендацію для інтерв'юєра: *якщо партнер і респондент однієї статі, не уточнювати, чи це не помилка*, тому не виключена ймовірність не правильного розуміння респондентами запитання, помилкової відповіді, коли під партнером розуміють друга, товариша, особливо якщо вони мешкають в одному домогосподарстві. Включення цього запитання до анкети було першою спробою соціально-демографічного дослідження цього явища в країні, і тому оцінити об'єктивність одержаної інформації можливо лише при проведенні додаткових досліджень, які, безумовно, є край необхідними.

IV. БАТЬКИ І ДІТИ ТА МІЖПОКОЛІННІ ВІДНОСИНИ У СІМ'Ї (за підсумками вибіркового соціально- демографічного обстеження «Сім'я і сімейні відносини»)

4.1. Дітородні орієнтації в Україні

Бажана кількість дітей. Під бажаною кількістю дітей розуміють ту кількість дітей, яку хотів би мати респондент за наявності необхідних умов, виходячи лише з його особистих схильностей, але без урахування конкретних життєвих обставин (насамперед матеріальних умов) та індивідуальної біографії.

Серед усіх респондентів 19,3% зауважили, що навіть за наявності всіх необхідних умов вони хотіли б мати лише одну дитину; 12,8% респондентів хотіли б мати трьох дітей і лише 2,5% – чотирьох і більше дітей. Найчисельнішою виявилась група опитаних, які висловили бажання народити дві дитини (54,7%). Не визначилися з точним числом бажаних дітей 9,5% респондентів, у тому числі 2,8% відповідь на запитання про кількість бажаних дітей сформулювали «скільки народиться», а 6,7% опитаних, хоча й планували обмежити кількість дітей у своїй сім'ї, однак «не знали» скільки дітей вони хотіли б мати. Жодної дитини навіть при створенні необхідних умов не хотіли б мати 1,2% респондентів.

Дотримання ідентичності формулювань запитань щодо дітородних орієнтацій респондентів у спеціальному вибіркового соціально-демографічному обстеженні населення дітородного віку «Сім'я і діти», проведеному у квітні 2008 р., та в обстеженні «Сім'я і сімейні відносини» (квітень 2009 р.) дало можливість зіставити отримані результати. Такі порівняння, крім усього іншого, дозволяють з'ясувати, наскільки дітородні наміри можуть бути чутливими до змін у соціально-економічному середовищі.

Програмами розробки обох обстежень, поряд з вибором конкретного числа бажаних дітей, були передбачені відповіді типу «скільки народиться» і «не знаю». Це має сенс, тому що за допомогою альтернативних (стосовно кількісного вираження) відповідей подібного типу можна виявити, наскільки чіткими і визначеними були думки респондентів щодо кількості бажаних дітей. У випадках, коли респондент занадто довго вагався і все ж таки не наважувався вказати конкретну кількість дітей, інтерв'юєр відмічав варіант «не знаю». У випадках, коли респондент не планував обмежувати кількість дітей, обирався варіант «скільки народиться». При проведенні обстеження «Сім'я і діти, 2008» частка опитаних, які не вирішили, скільки дітей вони хотіли б мати за наявності необхідних умов, виявилась значно більшою, ніж

за результатами опитування «Сім'я і сімейні відносини, 2009». На нашу думку, доцільніше проводити зіставлення відповідей двох послідовних обстежень лише для тих сукупностей респондентів, які мали чіткі уявлення щодо бажаної кількості дітей та визначені репродуктивні плани на майбутнє.

В обстеженні «Сім'я і сімейні відносини, 2009» порівняно з обстеженням попереднього року чітко простежується зменшення часток опитаних, які бажають мати двох, трьох та чотирьох і більше дітей, натомість частка бажаючих народити лише одну дитину зросла (рис. 4.1.1). Якщо в рамках опитування 2008 р. частка тих, хто за наявності необхідних умов хотів би мати трьох дітей, перевищувала частку респондентів, бажаючих мати лише одну дитину, то опитування 2009 р. продемонструвало зміщення даної переваги на користь останніх. Ймовірно процес «перетікання» тридітності у дводітність та дводітності в одnodітність продовжуватиметься, якщо й далі соціально-економічне середовище життєдіяльності сімей погіршуватиметься.

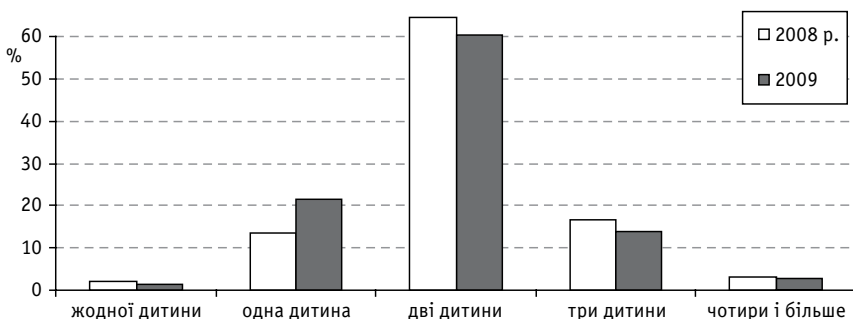

Рис. 4.1.1. Розподіл респондентів за бажаною кількістю дітей (без врахування відповідей «скільки народиться» і «не знаю»), (квітень 2008 та 2009 рр.)

Хоча для коректності порівнянь відповідей щодо дітородних намірів, виявлених у респондентів в обстеженнях 2008 і 2009 рр., не враховувались ті особи, які «не знали», скільки дітей хотіли б мати за наявності необхідних умов і ті, хто дав відповідь «скільки народиться», однак нехтувати сукупностями цих опитаних не можна. Існує позиція, що ця група респондентів заслуговує на увагу, оскільки саме через **невизначеність дітородних планів** вони можуть бути найбільш чутливими до заходів демографічної політики¹.

¹ Henriette Engelhardt. Fertility Intentions and Preferences: Effects of Structural and Financial Incentives and Constraints in Austria. 2004. <http://paa2005.princeton.edu/download.aspx>

Відмітною характеристикою групи респондентів, у яких не було чітких дітородних намірів (відповіді «не знаю» і «скільки народиться»), є, зокрема, те, що більшість із них (четверо з кожних п'яти) представлені городянами. Серед респондентів віком 30–34 роки було найменше тих, хто не вказав конкретне число бажаних дітей. Третину сукупності опитаних з невизначеними дітородними орієнтаціями становили респонденти віком до 25 років. Оскільки молоді люди у цьому віці більшою мірою зосереджені на навчанні та професійному становленні, можна припустити, що їх дітородні плани визначатимуться залежно від успішності завершення етапу здобуття освіти і працевлаштування. Однак розподіл думок респондентів з різним рівнем освіти щодо бажаної для них кількості дітей продемонстрував доволі незначну варіацію відповідей (рис. 4.1.2).

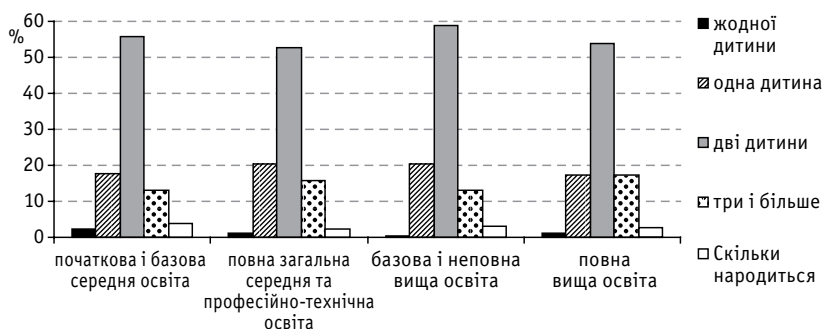

Рис. 4.1.2. Розподіл відповідей респондентів з різним рівнем освіти щодо бажаної кількості дітей, % (квітень 2009 р.)

У складі респондентів з базовою і неповною вищою освітою частки тих, хто за наявності необхідних умов хотів би мати одну та дві дитини, були дещо більшими, ніж аналогічні частки серед опитаних інших освітніх груп. Поряд з цим серед респондентів з повною вищою освітою частка бажаючих мати трьох і більше дітей дещо перевищувала таку у респондентів з нижчим рівнем освіти. Середня бажана кількість дітей як результуючий показник у респондентів з повною вищою освітою виявилася також дещо вищою: 2,02 дит., тоді як для опитаних з базовою і неповною вищою освітою цей показник становив 1,95 дит., осіб з повною загальною середньою та професійно-технічною освітою – 1,96 дит.

Якщо зв'язок дітородних орієнтацій з освітнім рівнем респондентів виявився доволі слабким, то залежність бажаної кількості дітей від кількості дітей у сім'ї, в якій вони виховувалися (у їх батьківській сім'ї), простежувалася досить чітко. Так, серед опитаних, кожний з яких був єдиною

дитиною в сім'ї, частка тих, хто навіть за наявності необхідних умов хотів би мати лише одну дитину, була значно більшою, ніж відповідна частка для групи респондентів, які мали братів чи сестер. В усіх групах опитаних найбільшою є частка тих, хто хотів би мати двох дітей, однак у групі респондентів, які виросли в дводітній сім'ї, ця частка має найбільше значення. Респонденти з багатодітних сімей більшою мірою, ніж інші, були налаштовані мати трьох та чотирьох або більшу кількість дітей (рис. 4.1.3).

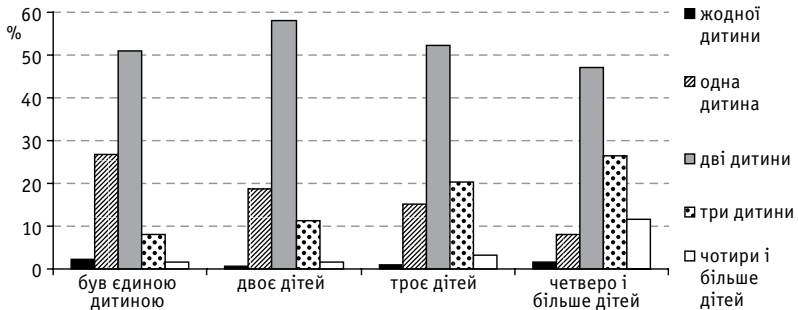

Рис. 4.1.3. Розподіл відповідей респондентів щодо бажаної кількості дітей залежно від кількості дітей у сім'ї, в якій виховувався респондент (квітень, 2009 р.)

Як городяни, так і мешканці сіл здебільшого були зорієнтовані на дводітну сім'ю. Однак частка респондентів, які воліли б народити двох дітей, серед опитуваних мешканців сільської місцевості була значно вищою, ніж відповідна частка серед опитаних городян (відповідно 60,8% і 52,2%). Поряд з цим у міських поселеннях виявилось більше прихильників одностітності, ніж у сільській місцевості, де частка респондентів, для яких бажаною кількістю є троє дітей, збіглась з часткою тих, хто хотів би мати лише одну дитину (рис. 4.1.4).

Запланована кількість дітей. Запланована (або очікувана) кількість дітей – це одна з найважливіших характеристик дітородної поведінки індивіда, що репрезентує ту кількість дітей, яку особа планує (очікує) мати до кінця дітородного періоду, зважаючи на конкретні обставини свого життя, у т.ч. матеріально-фінансове становище, а також на особисті схильності. У випадку гармонічності репродуктивної установки² запланована кількість дітей збігається з бажаною та з уявленням подружжя про ідеальну кількість дітей у сім'ї. Однак зазвичай середня запланована кількість дітей є нижчою, ніж середня бажана та середня ідеальна кількості дітей.

² Белова В.А. Число детей в семье. М.: Статистика, 1975. – 114 с.

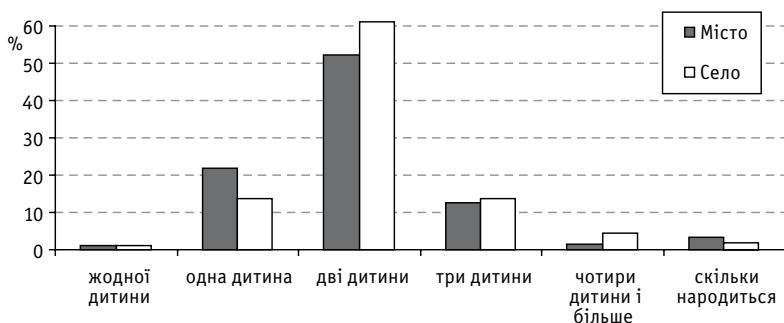

Рис. 4.1.4. Розподіл відповідей респондентів щодо бажаної кількості дітей залежно від типу поселення (квітень 2009 р.)

Згідно з результатами соціально-демографічного обстеження «Сім'я і сімейні відносини, 2009» половина респондентів планувала мати двох дітей, що разом з відповідями стосовно бажаної кількості дітей і відповідними даними обстеження «Сім'я і діти, 2008»³ підтверджує орієнтацію значної частини населення України на модель дводітної сім'ї.

Як це демонструє рисунок 4.1.5, за період між двома обстеженнями плани респондентів змінилися насамперед на користь одностітності й бездітності, відповідно частки тих, хто запланував народити двох або трьох дітей, зменшилися, що, найімовірніше, є відображенням реакції населення на дестабілізацію соціально-економічної ситуації в країні у другій половині 2008 р. – на початку 2009 р. Середня запланована всього кількість дітей за результатами обстеження «Сім'я і діти, 2008» становила 1,82 дит., а згідно з результатами обстеження «Сім'я і сімейні відносини, 2009» цей показник знизився до 1,76 дит. (у міських поселеннях – 1,70 дит., у сільській місцевості – 1,92 дит.).

Визначаючи *бажану кількість дітей*, респондент уявляє ситуацію, в якій це залежить виключно від його особистих схильностей, і наявність саме цієї кількості дітей сприймається респондентом як одна зі складових його реалізації як особистості⁴. Однак через конкретні життєві обставини потреба у певній кількості дітей може залишитися незадоволеною. Оскільки *запланована кількість дітей* враховує не лише суб'єктивну позицію

³ Примітка: для забезпечення порівнянності результатів обстежень «Сім'я і діти», квітень 2008 р. і «Сім'я і сімейні відносини», квітень 2009 р. запитання щодо дітородних орієнтацій були сформульовані однаково.

⁴ Про функцію дітей, що полягає у самореалізації особистості батьків детальніше у Бойко В.В. «Ценность детей в жизни семьи и личности» // Семья сегодня. – М.: Статистика, 1979. – С. 28–39.

опитаного, а й об'єктивні умови його життєдіяльності, то зіставлення показників бажаної і запланованої (або очікуваної) кількості дітей дозволяє зорієнтуватися щодо «сили» впливу конкретних життєвих обставин на задоволення зазначеної потреби.

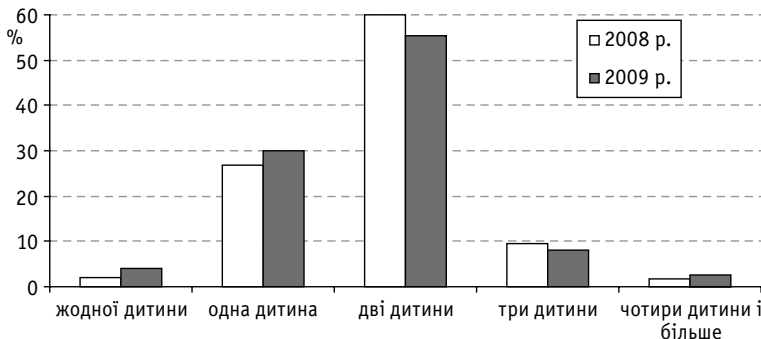

Рис. 4.1.5. Розподіл респондентів за запланованою кількістю дітей без врахування відповідей «скільки народиться» і «не знаю» (квітень 2009 р.)

Троє з кожних п'яти респондентів, які планували обмежитись народженням лише однієї дитини, навіть при створенні необхідних умов не змінили б свої дітородні плани. Третина опитаних, які планують мати одну дитину, за наявності необхідних умов хотіли б мати двох і більше дітей (рис. 4.1.6). Ймовірно, якщо конкретні обставини їх життя залишатимуться незмінними, потреба у більшій (ніж одна) кількості дітей у цих респондентів навряд чи буде повністю задоволеною.

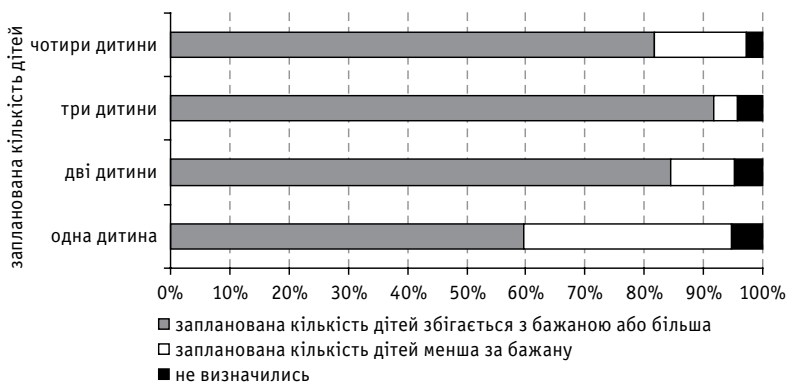

Рис. 4.1.6. Збіг думок респондентів щодо запланованої та бажаної кількості дітей (квітень 2009 р.)

Четверо з п'яти респондентів, які планують мати двох дітей, вважають, що особисто для них ця кількість дітей є найкращою, а от майже 11% бажали б мати трьох і більше дітей, однак життєві обставини змушують їх обмежитись народженням лише двох дітей.

Не варто очікувати, що створення необхідних для народження дитини умов істотно підвищить народжуваність у тих, хто запланував мати трьох дітей, адже у 92% випадків запланована кількість дітей у цих респондентів збігається з бажаною (рис. 4.1.6). Тим не менше, у загальній сукупності респондентів, які мали чіткі репродуктивні плани на майбутнє, кожний п'ятий не бачить для себе можливостей задовольнити потребу у бажаній кількості дітей повною мірою.

Запитання щодо основних перешкод для народження бажаної кількості дітей були спрямовані на виявлення обставин, які заважають повністю задовольнити потребу у дітях. Відповіді респондентів, які називали не гіпотетичні (як у випадках збігу запланованої та бажаної кількості дітей), а реальні причини, через які вони вимушені обмежити кількість дітей у сім'ї, мають велике значення для розробки заходів демографічної політики. За основну перепону для народження дитини опитувані найчастіше вказували **недостатність матеріального забезпечення сім'ї**. Однак якщо у загальній сукупності цей фактор відмітили 58,3% респондентів, то серед опитаних, які планували народити одну дитину, але за наявності необхідних умов хотіли б мати двох і більше дітей, на нього вказали 68,6%. Серед тих, хто планує народити двох дітей, але хотів би мати трьох і більше дітей, не можуть реалізувати це бажання через матеріальні труднощі 72,4% осіб. **Відсутність належних житлових умов** як перепона для народження бажаної кількості дітей частіше, ніж в інших групах, називалась серед респондентів, які планували обмежитись народженням двох дітей, але за наявності необхідних умов хотіли б мати їх більше (51,6%). Однак і серед опитаних, які планували народити одну дитину, але за наявності необхідних умов хотіли б мати двох і більше дітей, частка тих, хто відмовлявся від народження бажаної кількості дітей через зазначену перешкоду була більшою, ніж у загальній сукупності респондентів.

Привертає увагу і той факт, що значущість фактора **неможливість створення необхідних умов для забезпечення майбутнього дітей (дати дітям належну освіту тощо)** як чинник обмеження кількості дітей у сім'ї для респондентів із «дисбалансом» запланованої та бажаної кількості дітей була істотно більш значущою, ніж для тих, у кого ці показники збігалися. Окрім того, респонденти, які планували народити одну дитину, але за наявності необхідних умов хотіли б мати двох або більше, частіше ніж інші вказували на **проблеми зі здоров'ям**. Такі соціально-психологічні чинники обмеження кількості дітей у сім'ї як **бажання зосередитись на власних**

інтересах і бажання мати більше вільного часу не відігравали значної ролі у дітородному плануванні опитаних (табл. 4.1.1).

Таблиця 4.1.1. Основні перепони для народження бажаної кількості дітей у респондентів, у яких бажана кількість дітей перевищує заплановану, у % до відповідної сукупності респондентів* (квітень 2009 р.)

Перепони для народження бажаної кількості дітей	Всі респонденти 2009	Заплановано – одна дитина, бажано – дві або більше	Заплановано – дві дитини, бажано – три або більше
Недостатність матеріального забезпечення сім'ї	58,3	68,6	72,4
Бажання досягти успіхів у кар'єрі	17,3	9,1	15,5
Через зайнятість і професійне навантаження не маю достатньо часу для догляду і виховання дітей	12,9	10,5	13,5
Відсутність належних житлових умов	41,0	44,8	51,6
Напружені стосунки в сім'ї (у тому числі між членами подружжя)	10,0	14,1	6,7
Проблеми зі здоров'ям	18,4	28,2	17,2
Неможливість створення необхідних умов для забезпечення майбутнього дітей (дати дітям належну освіту тощо)	26,7	30,2	35,4
Небажання шлюбного партнера мати більше дітей	5,6	7,0	9,4
Зниження конкурентноздатності та втрати заробітку у зв'язку з народженням дітей	3,1	2,7	4,8
Бажання зосередитись на власних інтересах	6,6	3,3	3,6
Бажання мати більше вільного часу	4,4	2,5	3,1

* респонденти могли обрати кілька варіантів відповіді

За результатами обстеження «Сім'я і сімейні відносини, 2009» різниця між середньою бажаною і запланованою кількістю дітей, що демонструє, наскільки може бути підвищена дітність завдяки створенню необхідних для

народження дітей умов, порівняно з обстеженням «Сім'я і діти, 2008» помітно скоротилася (з 0,30 дит. до 0,22 дит.). Провідну роль у цьому скороченні відіграло більш вагоме зниження середньої бажаної кількості дітей за результатами обстеження 2009 р. порівняно з 2008 р. Можна припустити, що незадоволеність потреби у дітях буде істотною у респондентів старше 35 років, особливо у жінок. У респонденток, чия дітородна діяльність підходить до завершення, середня запланована кількість дітей була найнижчою – 1,53 дит., що на 23,4% менше, ніж у жінок найбільш активного дітородного віку, у яких, до речі, спостерігалася найбільша серед усіх груп середня бажана кількість дітей (табл. 4.1.2).

Таблиця 4.1.2. Середня бажана і запланована кількість дітей у респондентів різної статі за віковими групами (квітень 2009 р.)

Вікові групи	Середня бажана кількість дітей			Середня запланована кількість дітей			Різниця між середньою бажаною і запланованою кількістю дітей		
	Усього	Чоловіки	Жінки	Усього	Чоловіки	Жінки	Усього	Чоловіки	Жінки
15–19	1,92	1,82	2,03	1,72	1,60	1,84	0,20	0,22	0,18
20–24	2,07	2,03	2,11	1,83	1,79	1,88	0,23	0,24	0,23
25–29	2,05	2,02	2,08	1,92	1,97	1,88	0,13	0,05	0,20
30–34	2,00	1,96	2,04	1,83	1,85	1,81	0,17	0,11	0,23
35–39	2,01	2,04	1,98	1,77	1,87	1,69	0,23	0,17	0,29
40–44	1,92	1,92	1,93	1,64	1,63	1,64	0,29	0,29	0,29
45–49	1,86	1,91	1,82	1,63	1,75	1,53	0,23	0,16	0,29
Усього	1,98	1,96	2,00	1,76	1,78	1,75	0,22	0,18	0,25

Запланована ще кількість дітей. З метою детальнішого вивчення дітородних намірів респондентів поряд із запитанням про загальну очікувану кількість дітей було запропоновано повідомити про ту кількість дітей, яку вони ще планують (очікують) мати крім вже народжених дітей. Необхідність такої деталізації зумовлюється сильним впливом наявної кількості дітей у індивіда на його подальші дітородні плани. Серед опитаних з однією дитиною (а їх у загальній сукупності респондентів було 35,1% (табл. 4.1.3)) не планували мати більше дітей 53,5%; народити ще одну дитину хотіли б 32,5%, а двох й більше (тобто орієнтувалися на багатодітність) – 5,4% респондентів.

Таблиця 4.1.3. Розподіл респондентів за віковими групами та за кількістю наявних дітей (квітень 2009 р.)

	Жодної дитини	Одна дитина	Дві дитини	Три дитини	Чотири дитини і більше	Усього
15–19	98,0	1,6	0,4	0,0	0,0	100
20–24	82,2	14,8	2,7	0,3	0,0	100
25–29	36,6	48,1	14,1	1,2	0,0	100
30–34	22,3	47,6	26,6	2,7	0,7	100
35–39	7,5	46,3	40,7	4,4	1,0	100
40–44	8,9	48,6	36,0	5,2	1,2	100
45–49	6,9	40,9	44,8	6,6	0,9	100
Усього	38,3	35,1	23,2	2,9	0,5	100

За наявності двох дітей бажаючих народити третю дитину було ще менше. Так, серед респондентів з двома дітьми 84,4% однозначно заперечили можливість народження ще однієї (третьої) дитини у своїй сім'ї (рис. 4.1.7). Принагідно зауважимо, що троє з кожних чотирьох дводітних респондентів, які не планували народження третьої дитини, вже задовольнили свою потребу в дітях, оскільки навіть за наявності необхідних для народження дитини умов вони все одно хотіли б мати не більше двох дітей. Кожний п'ятий респондент серед тих, які народили трьох і більше дітей (у загальній сукупності таких 3,4%) не бажав обмежуватися вже народженою кількістю дітей. Судячи з усього, дітородні орієнтації цієї групи респондентів пов'язані з їх релігійними переконаннями, адже всі вони віднесли себе до віруючих.

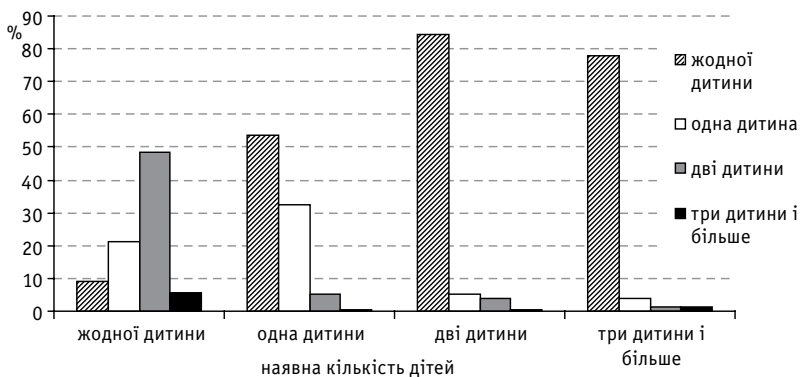

Рис. 4.1.7. Розподіл респондентів за запланованою ще кількістю дітей залежно від наявної кількості дітей (квітень 2009 р.)

У складі респондентів 38,3% на момент обстеження не мали ще жодної дитини. Найбільша кількість осіб без дітей спостерігалася серед опитаних віком до 25 років. У наступних вікових групах частка тих, хто не мав дітей, поступово зменшувалася. Серед респондентів віком 45–49 років бездітних було близько 7%. Оскільки, згідно з матеріалами поточної статистики, кількість народжених у жінок, старших 45 років, не перевищує 0,1% загальної сукупності народжених, частку бездітних 45–49-річних жінок (7,6%) можна розглядати як рівень остаточної бездітності покоління жінок, яке вони репрезентують.

Майже однаковими виявились частки тих, хто мав намір народити *ще* одну та *ще* дві дитини. Народити *ще* трьох або й більше дітей наважувалися лише 2,5% респондентів. Не мали чітких уявлень щодо подальших дітородних планів 7,5% опитаних; із них незначна частка (3,0%) хоча й не заперечували можливість народження *ще* дитини/дітей, однак не визначились з їх кількістю, а от 44,6% усіх респондентів рішуче відповіли, що народження дитини вже не входить у їх майбутні плани.

Наміри припинити дітородження у жінок виявились дещо сильнішими, ніж у чоловіків. Так, серед жінок, які мають одну дитину, 56,3% сказали, що не планують *ще* народжувати, такий самий намір мали менше половини одностатевих чоловіків; 86% дводітних жінок не хотіли б мати більше дітей проти 82% дводітних чоловіків⁵.

Аналіз дітородних намірів респондентів з різною самооцінкою матеріального становища показав, що 53% опитаних, які визначили своє матеріальне становище як нижче за середнє, не планували народження *ще* однієї дитини, тоді як у групі з матеріальним становищем вищим за середнє негативних відповідей було менше 30%, водночас, бажаючих народити *ще* дві-три дитини виявилось найбільше (рис. 4.1.8).

Наміри народити дитину у найближчі три роки. Намір народити дитину/дітей мали майже 48% респондентів, однак лише 22% планували реалізувати цей намір у найближчі три роки. Вік, шлюбний стан, наявність дітей і їх вік, безумовно, належать до найвагомійших факторів при прийнятті рішення щодо народження дитини у найближчі роки. Так, у складі респондентів, які планують народити дитину у найближчі три роки, 87,5% було представлено особами віком до 35 років. Значна частина цих респондентів або *ще* не мали жодної дитини, або народили лише одну дитину.

⁵ Подібні особливості статевих розбіжностей дітородних намірів були виявлені й у медико-демографічному обстеженні 2007 р. „Україна. Медико-демографічне обстеження 2007 року” – С. 95.

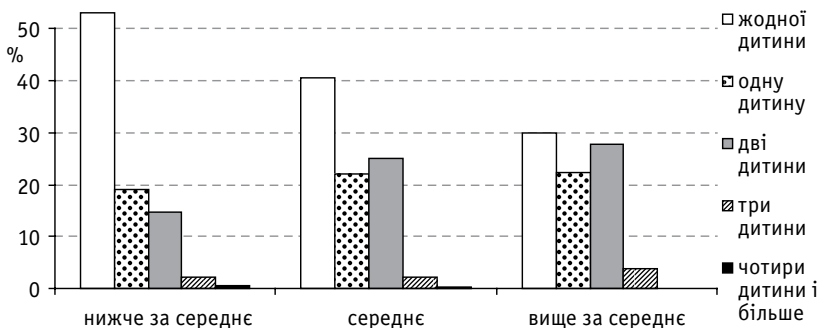

Рис. 4.1.8. Розподіл відповідей респондентів з різною оцінкою матеріального становища на питання щодо запланованої ще кількості дітей, (квітень 2009 р.)

Поряд з зазначеним, дітородні плани на майбутні три роки значною мірою залежать від змін матеріального становища, які респонденти передбачають на найближче майбутнє. Серед опитаних з намірами народити дитину у найближчі три роки 42,8% вважають, що за цей час їх матеріальне становище покращиться. А от частка тих, хто має песимістичні очікування щодо власного добробуту (тобто припускає, що він погіршиться), однак все ж планує народити дитину у найближчі три роки, була втричі меншою (13,3%). Хоча, можливо, ця група респондентів якраз і пов'язує погіршення матеріального становища своєї сім'ї з появою в ній дитини (або ще однієї дитини). Близько 30% респондентів, які планують народити дитину у найближчі три роки, не передбачають змін щодо рівня їх добробуту.

Міжпоселенська диференціація відповідей продемонструвала оптимістичніші настрої городян, які більшою мірою порівняно з сільськими жителями налаштовані на покращання їх матеріального становища у найближчі роки. Більше того, серед городян частка тих, хто передбачає, що їх добробут дещо покращиться, була значно більшою, ніж частка осіб, які не бачать підстав для суттєвих змін. Респонденти з сільської місцевості здебільшого вважали, що їх матеріальне становище або не зазнає змін, або дещо погіршиться (рис. 4.1.9). Однак, попри різні очікування, частки опитаних, які планували народити дитину у найближчі три роки, як у складі респондентів з міських поселень, так й у складі опитуваних з сільської місцевості, були майже однаковими.

Ідеальна кількість дітей у сім'ї. Ідеальна кількість дітей – це та їх кількість, яка, на думку опитуваного, є найкращою для сім'ї і для дитини. У запитанні наголошувалося, що респондентам необхідно дати відповідь безвідносно до своїх схильностей та планів, уявляючи образ ідеальної сім'ї.

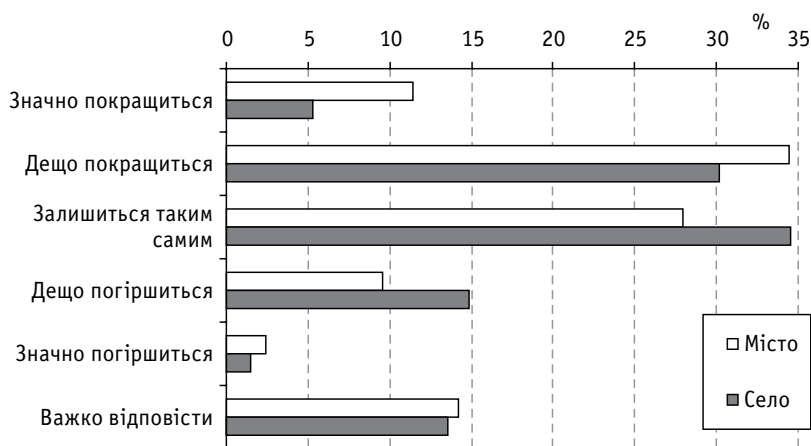

Рис. 4.1.9. Думки респондентів, які планують народити дитину у найближчі три роки, щодо змін їх матеріального становища у цей період (квітень 2009 р.)

Згідно з результатами обстеження «Сім'я і діти, 2008» майже дві третини усіх респондентів вважали, що у сучасній сім'ї має бути дві дитини. Частка таких відповідей в обстеженні «Сім'я і сімейні відносини, 2009» скоротилася до 62,2%. При цьому дещо більш популярним стало твердження, що для сучасної сім'ї достатньо однієї дитини (майже 23% (2009 р.) проти 17% (2008 р.)). Лише 12,5% респондентів наразі вважають, що ідеальна сім'я – це сім'я, в якій виховується щонайменше троє дітей. І лише 1,7% опитуваних погодилися з думкою, що ідеальною кількістю дітей у сім'ї є четверо або більше. Середня ідеальна кількість дітей за результатами обстеження 2009 р. становила 1,92 дит.

Варіація показника середньої ідеальної кількості дітей у розрізі статі виявилася незначною: від 1,89 дит. у чоловіків до 1,95 дит. у жінок. Водночас розподіл відповідей щодо ідеальної кількості дітей респондентів у міських поселеннях суттєво відрізняється від такого для опитуваних, які проживають у сільській місцевості. Так, частка городян, які впевнені, що в ідеалі у сім'ї має бути лише одна дитина, в 1,7 раза перевищувала аналогічну частку сільських мешканців. Респонденти у сільській місцевості більшою мірою схильні розглядати тридільну сім'ю як ідеальну. Частота такого твердження у них перевищувала як відповідний показник для городян, так і частоту вибору ними варіанта «одна дитина» (рис. 4.1.10). У результаті середня ідеальна дитність у респондентів міських поселень

виявилась значно нижчою, ніж у респондентів із сільської місцевості: відповідно 1,85 дит. та 2,08 дит.

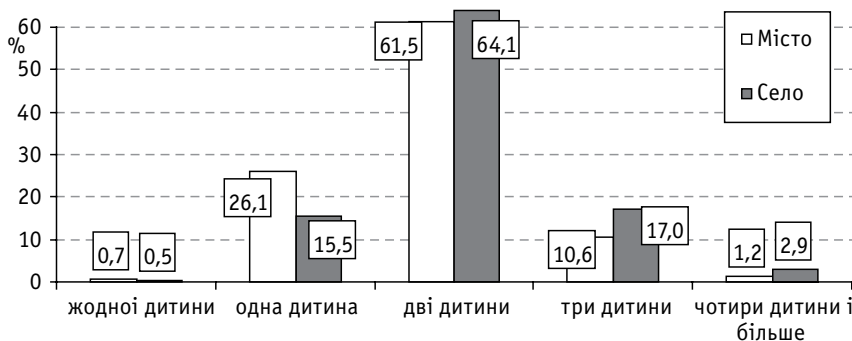

Рис. 4.1.10. Розподіл відповідей респондентів щодо ідеальної кількості дітей у сім'ї (квітень 2009 р.)

Дводітну сім'ю визнала ідеальною половина навіть тих респондентів, які відкрито зізналися, що діти для них є *«зовсім не важливими»*. Серед опитаних, для яких цінність дітей була дуже високою (нагадаємо, що відповідь *«дуже важливі»* стосовно дітей як життєвої цінності обрали майже 3/4 усіх респондентів), 64,2% вважали, що ідеальною кількістю є дві дитини в сім'ї, 14,1% – три дитини, а от частка тих, хто наполягав, що однодітна сім'я є ідеальною, була меншою, ніж аналогічна частка в групах з нижчою оцінкою важливості дітей (рис. 4.1.11).

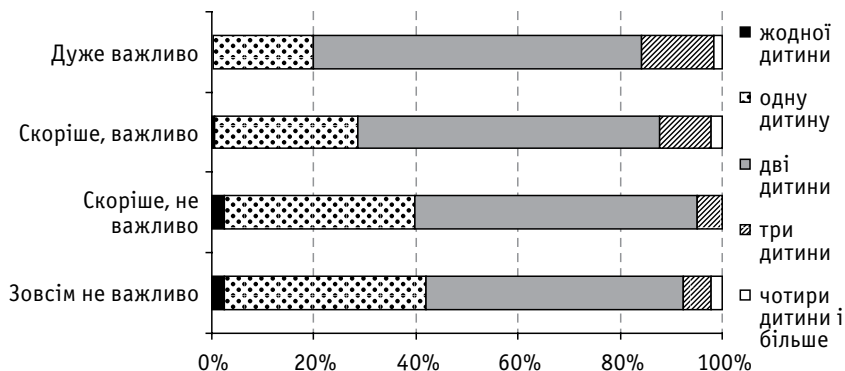

Рис. 4.1.11. Розподіл відповідей респондентів з різною оцінкою цінності дітей за ідеальною кількістю дітей (квітень 2009 р.)

Таблиця 4.1.4 дає змогу порівняти показники середньої *ідеальної*, *бажаної* та *запланованої* кількості дітей як між собою, так і в розрізі типу поселення окремо для чоловіків і жінок. Численні обстеження репродуктивних орієнтацій виявили, що у чоловіків, як правило, бажана і запланована всього кількості дітей у середньому вищі, ніж у жінок⁶. Результати обстеження «Сім'я і діти, 2008» підтвердили цю закономірність, адже усі зазначені показники були вищими у чоловіків. Однак за підсумками обстеження «Сім'я і сімейні відносини, 2009» середня ідеальна і бажана кількості дітей виявилися дещо більшими у жінок, ніж у чоловіків. У 2009 р. лише середня запланована кількість дітей була дещо вищою у респондентів-чоловіків.

Таблиця 4.1.4. Середня ідеальна, бажана і запланована кількість дітей у респондентів різної статі за типами поселень (квітень 2009 р.)

	Всі поселення		Міські поселення		Сільська місцевість	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Ідеальна кількість дітей	1,89	1,95	1,82	1,89	2,06	2,10
Бажана кількість дітей	1,96	2,00	1,89	1,94	2,11	2,14
Запланована всього кількість дітей	1,78	1,75	1,71	1,68	1,93	1,91

Дітородні настанови. Під **демографічними настановами** розуміють вказівки, наполегливі поради або рекомендації з боку осіб із найближчого оточення, як правило родичів, через які вони схиляють (готують) особистість до певних демографічних подій. Вказівки, поради, переконання є зовнішніми щодо особистості, але їх регулярність, настійливість, частота поступово орієнтують людину на поведінку, яка здебільшого влаштовує найближче оточення. У випадках безконфліктних ситуацій поради рідних з часом можуть сприйматися як власне прагнення молодої людини.

Вказівки, наполегливі поради та рекомендації родичів або друзів з найближчого оточення щодо кількості дітей, яку бажано мати у сім'ї, а також віку, в якому найкраще народити першу, другу і т. д. дитину, розглядаються як дітородні настанови. Відповіді респондентів на запитання: **«Яку кількість дітей Ви порадили б народити своїм (або майбутнім) дітям?»** дають можливість з'ясувати характер дітородних настанов.

⁶ Архангельский В.Н. Факторы рождаемости – М.: ТЕИС, 2006. – С. 67

Близько 24% респондентів не вказали у відповіді на вищезазначене питання конкретне число, оскільки ніколи не замислювались над ним або вважають, що це особиста справа їх дітей. Поряд з цим 52,5% опитаних відповіли, що порадять своїм дітям народити дві дитини; 15,6% порадять обмежитись народженням однієї дитини і лише 7,8% хотіли б, щоб у їх вихованців було троє або більше дітей. У зв'язку з цим зазначимо: народити трьох і більше дітей запланували 9,4% респондентів; за наявності необхідних умов така кількість дітей наразі є бажаною для 15,3% опитаних; сім'ю з не менш як трьома дітьми вважають ідеальною 14,2% респондентів, а от порадять мати три дитини або більше лише близько 8% опитаних.

Можна припустити, що поради власним дітям повинні відображати уявлення респондентів щодо ідеальної кількості дітей у сім'ї. Однак, серед тих, хто вважає ідеальною одностітну сім'ю, 31% опитаних порадять своїм дітям народити кілька дітей. Більш послідовними були респонденти, які впевнені, що дві дитини є ідеальною кількістю дітей у сім'ї: серед них 65,1% зазначили, що саме таку кількість дітей вони порадять мати і своїм дітям. А от у групі опитуваних, які відмітили, що в ідеалі у сім'ї повинно виховуватись три дитини, виявлено найбільші розбіжності між порадами і власними намірами: менш ніж 28% цих респондентів хотіли б, щоб кількість онуків від кожного сина/дочки збігалась б з ідеальною для них кількістю дітей (тобто становила принаймні троє дітей); 39% порадили б власним дітям обмежитись народженням двох нащадків, а 3,6% – навіть однією дитиною (рис. 4.1.12).

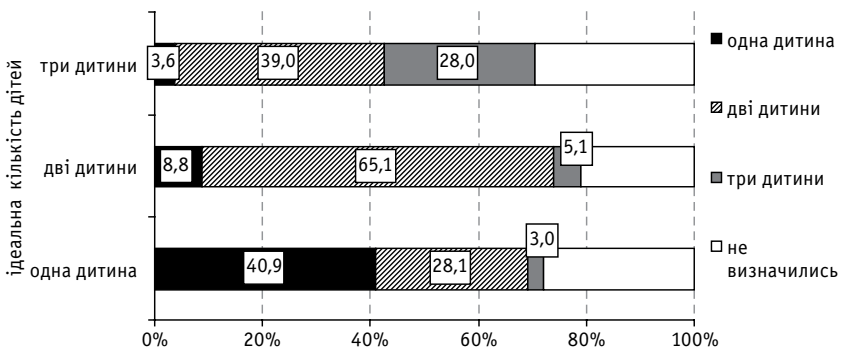

Рис. 4.1.12. Розподіл відповідей респондентів з різними уявленнями щодо ідеальної кількості дітей на запитання: «Яку кількість дітей Ви порадили б народити своїм (або майбутнім) дітям?» (квітень 2009 р.)

Якщо у респондентів, які чітко визначилися щодо кількості дітей, яку вони радитимуть мати своїм нащадкам, останні прислухатимуться до їх порад, то середня дітність становитиме 1,91 дит.

Думки респондентів щодо оптимального віку народження першої дитини. Респондентам було запропоновано висловити свої міркування з приводу мінімального (нижньої межі) та максимального (верхньої межі) віку жінки для народження першої дитини. Відповіді стосовно **мінімального віку жінки при народженні первістка** варіювали у межах від 16 до 30 років. Понад 40% респондентів вказали, що жінка свою першу дитину має народити не раніше ніж у 20 років; 16,8% опитаних вважають, що первісток у неї може з'явитися вже по досягненні повноліття. Близько 16% респондентів визначили вік 22–23 роки як мінімальний для народження першої дитини. Лише 1,5% опитаних висловили думку, що первістка жінці слід народжувати після 25 років. Середнє значення нижньої вікової межі для народження жінкою першої дитини за всією сукупністю респондентів становило 20,7 року.

Складнішим виявилось оцінювання **максимального віку, в якому жінка має народити свою першу дитину**. Майже половина опитаних наполягала на тому, що жінка повинна народити свого первістка до досягнення 35-річного віку; інша половина респондентів, навпаки, вважала, що першу дитину можна народити у віці 35 років і старше, щоправда серед них 43,5% вказали, що ця подія має відбутись у віковому інтервалі 35–40 років. Зрештою середнє значення верхньої вікової межі для народження первістка у жінок виявилось рівним 33,3 року.

У відповідях на запитання: **«Як Ви вважаєте, в якому віці чоловік має вперше стати батьком?»** виявилися ще більші розбіжності, ніж щодо жінок. Однак, середнє значення нижньої вікової межі, коли чоловік має вперше стати батьком, було лише на 3,5 року більшим, ніж відповідний показник у жінок, середнє значення верхньої вікової межі перевищило відповідний показник у жінок на 5,5 року.

Перепопи для народження дітей залежно від бажаного їх числа. Результати обстежень «Сім'я і діти, 2008» та «Сім'я і сімейні відносини, 2009» виявили, що найвагомішими перепопами для народження бажаної кількості дітей в Україні наразі є **недостатність матеріального забезпечення сім'ї** та **відсутність належних житлових умов**. Показово, що частота вибору цих факторів респондентами під час проведення останнього обстеження зросла. Так, на недостатність матеріального забезпечення сім'ї як перепопу для народження бажаної кількості дітей вказали 58,3% опитаних у 2009 р. проти 53,7% у 2008 р. Відсутність належних житлових умов ускладнює здійснення репродуктивних намірів у 41,0% респондентів опитування «Сім'я і сімейні відносини, 2009», тим часом частка осіб, які обрали цей варіант відповіді у 2008 р., була трохи нижчою. Поширення песимістичних настроїв щодо оцінки власних спроможностей у справі утримання й виховання нащадків демонструє збільшення частки респондентів дитородного віку, які вказують на **неможливість створення необхідних умов для забезпечення**

майбутнього дітей (дати дітям належну освіту тощо) як перепону для народження бажаної кількості дітей (26,7% опитаних у 2009 р. проти 23,6% – у 2008 р.).

Спостерігаються певні відмінності у розподілі відповідей респондентів із різних типів населених пунктів (табл. 4.1.5).

Таблиця. 4.1.5. Думки респондентів із різних типів населених пунктів щодо основних перепон для народження бажаної кількості дітей, %* (квітень 2009 р.)

Перепони для народження бажаної кількості дітей	Усі респонденти 2008	Усі респонденти 2009	Респонденти, які проживають		
			в обласних центрах	у міських поселеннях, крім обласних центрів	у сільській місцевості
Недостатність матеріального забезпечення сім'ї	53,7	58,3	57,5	62,9	54,7
Бажання досягти успіхів у кар'єрі	18,2	17,3	20,3	21,1	10,9
Через зайнятість і професійне навантаження не маю достатньо часу для догляду і виховання дітей	13,0	12,9	14,9	14,2	9,2
Відсутність належних житлових умов	38,6	41,0	43,7	40,3	39,0
Напружені стосунки в сім'ї (у тому числі між членами подружжя)	8,5	10,0	10,2	9,5	10,5
Проблеми зі здоров'ям	16,9	18,4	17,2	18,8	20,1
Неможливість створення необхідних умов для забезпечення майбутнього дітей (дати дітям належну освіту тощо)	23,6	26,7	32,0	23,4	25,3
Небажання шлюбного партнера мати більше дітей	6,7	5,6	5,9	4,2	6,8
Зниження конкурентоздатності та втрати заробітку у зв'язку з народженням дітей	3,1	3,1	3,7	3,4	2,1
Бажання зосередитись на власних інтересах	6,1	6,6	6,6	7,4	6,1
Бажання мати більше вільного часу	4,9	4,4	5,3	4,5	3,8
Не бачу перепон для народження бажаної кількості дітей	–	10,3	6,4	9,4	14,4

* респонденти могли обрати кілька варіантів відповіді

Відсутність належних житлових умов як перепону для народження бажаної кількості дітей частіше обирали респонденти з обласних центрів. Для них вагомішою, ніж для опитаних з поселень інших типів, виявилась і така перешкода, як **неможливість створення необхідних умов для забезпечення майбутнього дітей**: на неї вказали 32% опитаних, які мешкали в обласних центрах, а серед решти респондентів-городян цей варіант відповіді обрали 23,4% осіб.

Ширші можливості для кар'єрного зростання у містах зумовлюють ту обставину, що порівняно з мешканцями сіл більша частка городян вказала на **бажання досягти успіхів у кар'єрі** як на перепону для народження бажаної кількості дітей.

Дві третини опитаних з досвідом батьківства, але допоки ще не повністю задоволеною потребою у певній кількості дітей (за наявності необхідних умов хотіли б мати більше дітей), вказали, що для них основною перепону для народження бажаної кількості дітей є **недостатність матеріального забезпечення сім'ї**. Логічно припустити, що усі ці респонденти як причину відкладання народження наступної дитини відмітять **наміри поліпшити матеріально-фінансове становище**. Проте серед опитаних, які бажають мати двох або більшу кількість дітей, однак наразі мають одну або дві дитини і при цьому зазначили, що **недостатність матеріального забезпечення** гальмує задоволення їх потреби в дітях, лише 60% вказали, що мають намір поліпшити матеріально-фінансове становище перш ніж народити ще одну дитину. Переважно об'єктивний характер такої перешкоди для народження бажаної кількості дітей як **недостатність матеріального забезпечення сім'ї** обумовив більшу частоту його вибору порівняно з **наміром поліпшити матеріально-фінансове становище** як причиною відкладання народження наступної дитини, посилення на яку передбачає активність позиції респондента, його готовність до певних дій.

Аналіз думок респондентів щодо основних перепон для народження бажаної кількості дітей залежно від кількості дітей, яку респонденти хотіли б мати за наявності усіх необхідних умов, виявив не лише безперечне лідерство матеріального чинника, але й ту обставину, що чим більшою є бажана кількість дітей, тим більша й частота вибору цього фактора. Так, серед опитаних, які навіть за наявності необхідних умов хотіли б мати лише одну дитину, частка тих, хто вказав на недостатність матеріального забезпечення сім'ї, становила 55,5%, серед осіб, для яких бажаним є двоє дітей, ця частка сягнула 59,5%, а серед респондентів, які хотіли б мати трьох або більше дітей, вже 61,5% вказали на матеріальні труднощі як чинник обмеження кількості дітей у сім'ї.

Зі збільшенням бажаної кількості дітей у респондентів зростає й вагомість такої перепони для їх народження як **неможливість створення**

необхідних умов для забезпечення майбутнього дітей. Серед опитаних з бажаною кількістю дітей четверо і більше частка тих, хто зазначив саме цю перепону, була у 1,4 раза більшою, ніж відповідний показник у респондентів, які хотіли б мати одну дитину.

З іншого боку, обмеження кількості дітей у сім'ї є тим більшим, чим сильніше **бажання досягти успіхів у кар'єрі. Зайнятість і професійне навантаження**, через які респондент не має достатньо часу для догляду і виховання дітей, сприймалися як перепона для народження бажаної кількості дітей здебільшого респондентами, які навіть за наявності необхідних умов хотіли б мати лише одну дитину. Ймовірно, респонденти, які прагнуть зосередити свої зусилля на кар'єрному зростанні та усвідомлюють, що це забиратиме занадто багато часу, не вірять у саму можливість створення таких **необхідних умов**, які б дозволили поєднувати професійну діяльність і батьківство без взаємних втрат як для одного, так і для іншого виду діяльності. Складність цієї проблеми і неквапливість владних структур щодо створення дружнього до сімей з дітьми середовища радше посилюватимуть упевненість у необхідності обмеження кількості дітей, ніж спонукатимуть до пошуку компромісу між професійним навантаженням і вихованням бажаної кількості дітей.

Цінність дітей для тих респондентів, які за наявності необхідних умов хотіли б мати чотирьох і більше дітей, яскраво демонструє відсутність у складі цих респондентів осіб, які відмовлялися б від народження бажаної кількості дітей через **бажання зосередитись на власних інтересах.**

Таблиця. 4.1.6. Основні перепони для народження дітей залежно від бажаної кількості дітей, % до відповідної групи респондентів* (квітень 2009 р.)

Перепони для народження бажаної кількості дітей	Всі респонденти 2009	Респонденти, які за наявності необхідних умов хотіли б мати (бажана кількість дітей)													
		Одну дитину	Двох дітей	Трьох дітей	Чотирьох дітей і більше										
Недостатність матеріального забезпечення сім'ї	58,3	<table border="1"> <tr><th>Кількість дітей</th><td>1</td><td>2</td><td>3</td><td>4</td></tr> <tr><th>Відсоток</th><td>55,5</td><td>59,5</td><td>61,5</td><td>61,8</td></tr> </table>				Кількість дітей	1	2	3	4	Відсоток	55,5	59,5	61,5	61,8
Кількість дітей	1	2	3	4											
Відсоток	55,5	59,5	61,5	61,8											
Бажання досягти успіхів у кар'єрі	17,3	<table border="1"> <tr><th>Кількість дітей</th><td>1</td><td>2</td><td>3</td><td>4</td></tr> <tr><th>Відсоток</th><td>23,0</td><td>17,3</td><td>14,2</td><td>8,0</td></tr> </table>				Кількість дітей	1	2	3	4	Відсоток	23,0	17,3	14,2	8,0
Кількість дітей	1	2	3	4											
Відсоток	23,0	17,3	14,2	8,0											

Продовження таблиці 4.1.6

Перепони для народження бажаної кількості дітей	Всі респонденти 2009	Респонденти, які за наявності необхідних умов хотіли б мати (бажана кількість дітей)													
		Одну дитину	Двох дітей	Трьох дітей	Чотирьох дітей і більше										
Через зайнятість і професійне навантаження не маю достатньо часу для догляду і виховання дітей	12,9	<table border="1"> <tr><th>Кількість дітей</th><td>1</td><td>2</td><td>3</td><td>4</td></tr> <tr><th>Відсоток</th><td>14,5</td><td>12,3</td><td>11,5</td><td>9,7</td></tr> </table>				Кількість дітей	1	2	3	4	Відсоток	14,5	12,3	11,5	9,7
Кількість дітей	1	2	3	4											
Відсоток	14,5	12,3	11,5	9,7											
Відсутність належних житлових умов	41,0	<table border="1"> <tr><th>Кількість дітей</th><td>1</td><td>2</td><td>3</td><td>4</td></tr> <tr><th>Відсоток</th><td>35,9</td><td>43,1</td><td>42,6</td><td>50,5</td></tr> </table>				Кількість дітей	1	2	3	4	Відсоток	35,9	43,1	42,6	50,5
Кількість дітей	1	2	3	4											
Відсоток	35,9	43,1	42,6	50,5											
Неможливість створення необхідних умов для забезпечення майбутнього дітей (дати дітям належну освіту тощо)	26,7	<table border="1"> <tr><th>Кількість дітей</th><td>1</td><td>2</td><td>3</td><td>4</td></tr> <tr><th>Відсоток</th><td>25,7</td><td>26,6</td><td>28,0</td><td>35,7</td></tr> </table>				Кількість дітей	1	2	3	4	Відсоток	25,7	26,6	28,0	35,7
Кількість дітей	1	2	3	4											
Відсоток	25,7	26,6	28,0	35,7											
Напружені стосунки в сім'ї (у тому числі між членами подружжя)	10,0	8,9	9,6	10,4	17,3										
Проблеми зі здоров'ям	18,4	20,1	17,0	19,0	24,0										
Небажання шлюбного партнера мати більше дітей	5,6	5,8	5,1	8,2	7,9										
Зниження конкурентоздатності та втрати заробітку у зв'язку з народженням дітей	3,1	2,9	3,6	3,0	–										
Бажання зосередитись на власних інтересах	6,6	9,1	5,7	6,1	–										
Бажання мати більше вільного часу	4,4	4,4	4,0	4,2	1,7										
Не бачу перепон для народження бажаної кількості дітей	10,3	6,1	10,7	11,1	10,0										

* респонденти могли обрати кілька варіантів відповіді

Безперечна важливість матеріальної складової для народження, догляду і виховання дітей не тільки «виправдовує» дітородну поведінку, спрямовану на обмеження кількості дітей у сім'ї, а й зумовлює її ухвалення

суспільством, оскільки вона сприймається (тракується) як прояв відповідального батьківства. Для того, щоб з'ясувати, чи дійсно матеріальне забезпечення є головною перепорою для народження бажаної кількості дітей, респондентам було поставлено таке запитання: **«Якби Ви отримали велику суму грошей, яку необхідно було витратити (а не зберігати), на що були б спрямовані витрати у першу чергу? (можна було відмітити не більше трьох варіантів)»**. Показово, що відповідь **«Народили б (ще одну) дитину»** обрали лише 7,9% респондентів.

Кожний десятий респондент не бачив перепору для народження бажаної кількості дітей. Дві третини цих респондентів указали однакове число у відповідях стосовно запланованої і бажаної кількості дітей; 31,5% не знали, яку кількість дітей вони хотіли б і планують мати. Щодо останніх, ймовірно саме невизначеність щодо дітородних планів і зумовила вибір ними варіанту *«не бачу перепору для народження бажаної кількості дітей»*.

Причини відкладання народження першої/наступної дитини, залежно від бажаної кількості дітей. За результатами аналізу розподілу відповідей респондентів на запитання: **«Що може спричинити для Вас відкладання народження першої/наступної дитини?»** виявлено, що **наміри поліпшити матеріально-фінансове становище** є найпоширенішою причиною відкладання народження як першої, так і наступної дитини для усіх груп респондентів незалежно від бажаної кількості дітей або їх наявної кількості. Вибір цього чинника є раціональним рішенням, оскільки кожна сім'я усвідомлює, що народження дитини (ще однієї дитини) певною мірою знизить рівень їх добробуту. І чим вище буде рівень матеріального забезпечення сім'ї перед народженням дитини, тим менш вразливою вона буде до матеріальних труднощів. Значущість для респондентів указаної причини зростає пропорційно бажаній кількості дітей. Так, серед опитуваних, які за наявності необхідних умов хотіли б мати одну дитину, намір покращити добробут перед народженням дитини демонстрували 46,2%, а от серед тих, для кого бажаною кількістю дітей є чотири і більше, такий намір мали 53,8% (табл. 4.1.7). Однак залежність частоти вибору цієї причини відкладання народження дитини від наявної кількості дітей у респондента виявилася протилежною (табл. 4.1.8). Найчастіше на неї вказували опитувані, які ще не мали жодної дитини (54,5%). Здебільшого це були молоді люди (троє з кожних чотирьох – віком до 25 років) зайняті навчанням (45,3% – студенти й учні).

Друга позиція у ранжованому ряді основних причин відкладання народження дитини/дітей належить **намірам створити житлові умови, необхідні для дитини**. Респонденти, які навіть за наявності необхідних умов хотіли б обмежитися народженням лише однієї дитини, порівняно з іншими групами респондентів указували на цю причину рідше (36,7% проти 42,7% опитаних, для яких бажаною кількістю є три дитини).

Чим більшу кількість дітей хотіли б мати респонденти, тим меншою була частка тих, для кого причиною відкладання народження дитини є *бажання пожити «для себе»* (див. табл. 4.1.7).

Таблиця 4.1.7. Причини відкладання народження першої/наступної дитини у респондентів з різною бажаною кількістю дітей, % до відповідної сукупності респондентів *

Причини відкладання народження першої/наступної дитини	Всі респонденти 2008 р.	Всі респонденти 2009 р.	Респонденти, які за наявності необхідних умов хотіли б мати (бажана кількість дітей)			
			Одну дитину	Дві дитини	Три дитини	Чотири і більше
Бажання завершити здобуття освіти	19,0	21,8	23,7	23,9	16,8	10,4
Наміри створити житлові умови, необхідні для дитини	37,8	39,1	36,7	39,3	42,7	39,8
Наміри поліпшити матеріально-фінансове становище	45,9	46,9	46,2	47,5	48,8	53,8
Складні взаємини у сім'ї	8,7	9,4	9,7	8,6	12,2	9,0
Бажання пожити «для себе»	20,2	19,2	24,7	17,0	14,7	11,3
Плани щодо зміцнення здоров'я	13,6	15,0	13,6	15,6	15,3	22,6
Необхідність інтервалу між народженням дітей (або попередньою вагітністю)	6,1	6,4	3,4	6,2	11,6	14,3
Бажання дочекатися соціально-політичної стабільності в країні	11,3	16,0	16,9	17,1	15,2	18,7
Очікування поліпшення ситуації щодо медичного обслуговування; дошкільної (шкільної) освіти; соціального захисту материнства і дитинства	9,7	6,2	6,1	6,1	8,3	<u>5,0</u>
Наміри перевірити почуття (міцність стосунків із партнером)	6,6	8,0	7,9	7,5	8,7	8,1
Очікування офіційної реєстрації шлюбних стосунків	4,8	5,5	4,7	5,4	6,4	5,5
Не бачу перепон для відкладання народження дитини	–	5,7	4,1	5,1	7,9	10,3

* респонденти могли обрати кілька варіантів відповіді

Поряд з розподілом відповідей респондентів на запитання щодо причин відкладання народження першої/наступної дитини залежно від бажаної ними кількості дітей доцільно розглянути також відмітні риси відповідного розподілу в розрізі наявної кількості дітей. Особливий інтерес представляють думки молодих респондентів, які ще не мають досвіду батьківства, порівняно з тими, хто вже має такий досвід. Таблиця 4.1.8 свідчить, що відмінності у відповідях зазначених груп респондентів є доволі суттєвими. Найбільш контрастно виявилась частка такої причини відкладання народження дитини, як **бажання завершити здобуття освіти**, яку вчетверо частіше вказували опитувані, котрі ще не мали жодної дитини. Спочатку здобути освіту, отримати професійну підготовку, а вже потім народжувати дитину – таку послідовність дій можна оцінити як крок до відповідального материнства (батьківства), адже догляд і виховання дитини потребує чимало часу й уваги, а поєднання цієї діяльності з навчанням так чи інакше відображається на якості або виховання дитини, або оволодіння професією, а відтак і на кар'єрі. Актуальність здобуття освіти з віком знижується (але у контексті «безперервної освіти» повністю не зникає), тому невисокі частки опитаних, які за наявності дітей вказали на цю причину, є цілком очікуваними і доволі логічними.

Таблиця 4.1.8. Причини відкладання народження першої/наступної дитини залежно від наявної кількості дітей у респондентів, % до відповідної сукупності респондентів* (квітень 2009 р.)

Причини відкладання народження першої/наступної дитини	Усі респонденти	Респонденти за наявною кількістю дітей:			
		ще не мають жодної дитини	одна дитина	двоє дітей	трьох дітей і більше
Бажання завершити здобуття освіти	21,8	40,4	10,2	10,6	9,0
Наміри створити житлові умови, необхідні для дитини	39,1	48,4	37,1	29,0	22,5
Наміри поліпшити матеріально-фінансове становище	46,9	54,5	46,9	35,6	38,8
Складні взаємини у сім'ї	9,4	7,4	13,1	7,3	8,3
Бажання пожити «для себе»	19,2	22,8	16,0	17,5	22,4
Плани щодо зміцнення здоров'я	15,0	10,8	16,6	19,4	14,8
Необхідність інтервалу між народженням дітей (або попередньою вагітністю)	6,4	1,7	11,1	6,3	10,0
Бажання дочекатися соціально-політичної стабільності в країні	16,0	13,8	19,1	16,5	5,6

Продовження таблиці 4.1.8

Причини відкладання народження першої/наступної дитини	Усі респонденти	Респонденти за наявною кількістю дітей:			
		ще не мають жодної дитини	одна дитина	двоє дітей	трьох дітей і більше
Очікування поліпшення ситуації щодо медичного обслуговування; дошкільної (шкільної) освіти; соціального захисту материнства і дитинства	6,2	4,0	9,2	5,6	5,6
Наміри перевірити почуття (міцність стосунків із партнером)	8,0	12,9	7,1	2,5	-
Очікування на офіційну реєстрацію шлюбних стосунків	5,5	11,2	1,8	2,1	3,4
Не бачу перепон для відкладання народження дитини	5,7	4,3	5,8	7,0	10,1

* респонденти могли обрати кілька варіантів відповіді

Як зазначалося раніше, значущість намірів **полішити матеріально-фінансове становище** зростала пропорційно бажаній для респондентів кількості дітей. Серед опитаних з однією дитиною та з двома дітьми частки тих, хто вказав на необхідність поліпшення матеріального становища, виявилися меншими, ніж серед бездітних. Обстеження «Сім'я і сімейні відносини, 2009» показало, що виявлений в обстеженні «Сім'я і діти, 2008» розподіл відповідей щодо причин відкладання народження дитини у респондентів з різною кількістю наявних дітей не є випадковим⁷. Формулювання причин відкладання народження дитини як **наміру** передбачає активну позицію респондента. У зв'язку з цим опитані з двома дітьми, які вже досягли певного матеріального достатку, зважаючи на конкретну ситуацію у сім'ї, власні соціально-трудові характеристики та пов'язані з ними перспективи, а також порівнюючи з більш заможними сім'ями матеріально-фінансове становище своєї сім'ї, не бачать можливостей для подальшого поліпшення останнього, принаймні до рівня, щоб це дало їм змогу народити ще одну дитину. Подібна ситуація простежується і стосовно фактора житлових умов, оскільки частота вибору варіанту **наміри створити житлові умови, необхідні для дитини**, варіювала від 48,4% у бездітних опитаних до 22,5% серед тих, хто вже мав трьох або більше дітей.

⁷ Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. – К.: АДЕФ–Україна, 2008. – С. 143.

Такі причини відкладання народження першої/наступної дитини, як **наміри поліпшити матеріально-фінансове становище та створити житлові умови, необхідні для дитини** впевнено утримують перше та друге місця. Щодо третьої позиції, то вона варіює у респондентів з різною кількістю наявних дітей. **Бажання дочекатися соціально-політичної стабільності в країні** поряд з матеріальним фактором виявилось вельми важливою причиною відкладання народження другої дитини. Однак серед респондентів з трьома і більше дітьми було значно менше тих, хто розглядав це як аргументацію відкладання народження дитини. Принагідно зауважимо, що значущість **очікування поліпшення ситуації щодо медичного обслуговування, дошкільної (шкільної) освіти, соціального захисту материнства і дитинства** для одностітних респондентів була вищою, ніж для інших груп опитаних. На плани щодо **зміцнення здоров'я** найчастіше вказували респонденти з двома дітьми, а от **бажання пожити «для себе»** посіло третє місце серед відповідей багатодітних батьків. Показово, що частота вибору цієї причини у них була майже такою самою, як і у бездітних респондентів (22,8% зазначили, що перед тим, як народити первістка, хотіли б пожити «для себе»). Менш альтруїстично налаштованими є й ті опитані, які навіть за наявності необхідних умов хотіли б обмежитися народженням лише однієї дитини: кожний четвертий з них повідомив, що має намір пожити «для себе».

Серед запропонованих варіантів причин відкладання народження першої/наступної дитини був альтернативний – **«не бачу причин для відкладання народження дитини»**. Частота його вибору підвищувалася мірою зростання кількості дітей у респондентів, однак це пов'язано здебільшого з тим, що переважна більшість респондентів з двома і більше дітьми, які не бачать причин для відкладання народження дитини, вже не планують збільшувати свою сім'ю.

4.2. Взаємовідносини з неповнолітніми дітьми, їх утримання і виховання

Сім'я є природним середовищем первинної соціалізації дитини, якість і повнота якої значною мірою впливають на подальший життєвий шлях особистості. Взаємини між батьками, характер стосунків між батьками і їх дітьми, щоденні сімейні справи спонукають до формування у дитини тих чи інших цінностей та орієнтацій, а також способів поведінки, включаючи вітальну й репродуктивну поведінку.

Стосунки із дітьми. За допомогою відповідей на запитання: **«Чи задоволені Ви стосунками з Вашими дітьми?»** можна з'ясувати, в якому

сімейному мікрокліматі виховується дитина. Отримані результати свідчать, що переважна більшість опитаних задоволена відносинами зі своїми нащадками. Цілковиту задоволеність стосунками з дітьми висловили 65,3% респондентів з дітьми; ще 29,2% опитаних обрали варіант відповіді «скоріше задоволені». Незадоволеність своїми взаємовідносинами з дітьми висловили 5,1% опитаних, із них у край незадоволеними виявилися лише 0,5%. Розбіжності у відповідях чоловіків і жінок не є несуттєвими, хоча незадоволеність чоловіків стосунками з дітьми у цілому була дещо вищою, ніж жінок (відповідно 6,9% невдоволених проти 3,7%).

Ступінь задоволеності взаємовідносинами з дітьми диференціюється залежно від кількості дітей у респондента. Так, опитувані, які виховували одну дитину, частіше обирали варіант відповіді «цілком задоволений/а». Дводітні респонденти, а тим більше тридітні, були стриманішими в оцінці стосунків зі своїми дітьми і частіше вказували, що вони «скоріше задоволені» взаєминами з ними. Якщо серед однодітних респондентів цю відповідь обрали 27,1%, то серед опитаних з двома дітьми – 30,7% , а серед тих, хто має трьох дітей, ця частка зросла до 40,5% (рис. 4.2.1).

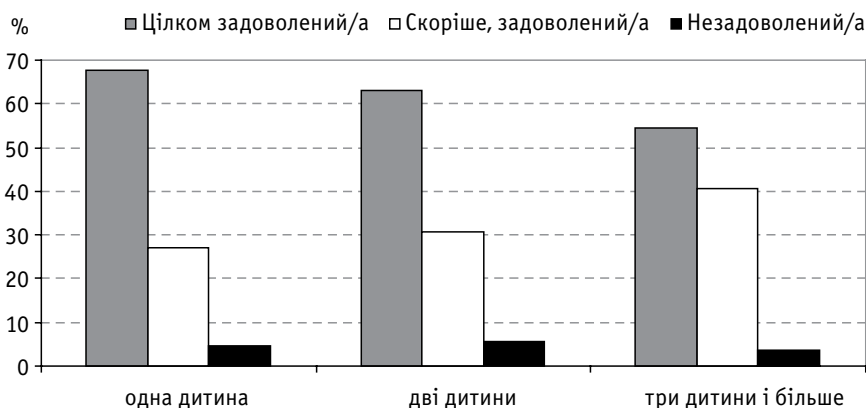

Рис. 4.2.1. Розподіл респондентів за ступенем задоволеності стосунками зі своїми дітьми залежно від кількості дітей (квітень 2009 р.)

Окрім виявлення характеру стосунків респондентів з їхніми дітьми, з'ясовувалося також, чи існує між дорослими і дітьми порозуміння (розуміння один одного). Опитуваним необхідно було чітко визначитися з наявністю чи відсутністю такого порозуміння (тобто обрати один з варіантів відповіді «так» чи «ні»). Позитивну відповідь на це запитання дали 93,8%

респондентів з дітьми. Частка тих, хто відкрито визнав, що між ним і його дитиною (дітьми) немає порозуміння, була порівняно невеликою. Водночас також простежується певна залежність відповіді від кількості дітей у сім'ї респондента. Частота вибору негативного варіанта підвищувалася зі збільшенням кількості дітей. Так, 5,6% опитаних, які виховували одну дитину, сказали, що не мають з нею порозуміння; серед респондентів з двома дітьми таких виявилось 6,7%; а серед респондентів з трьома і більшою кількістю дітей – 8,3%. Респонденти-чоловіки майже вдвічі частіше, ніж жінки, вказували на існування непорозуміння між ними і дітьми. У респондентів віком 40–44 роки зафіксовано найбільшу частку тих, хто дав негативну відповідь (9%), тоді як серед 30–34-річних опитуваних про непорозуміння зі своїми дітьми заявили лише 2,5%.

Допомога батькам у догляді, вихованні та утриманні дітей.

Респондентам, які мали неповнолітніх дітей, були окремо поставлені запитання, по-перше, щодо допомоги у догляді та вихованні дітей з боку батьків опитаних (як рідних, так і батьків їхніх чоловіків/дружин) та інших родичів, а по-друге, стосовно матеріальної допомоги, пов'язаної з утриманням дітей, що надходить від найближчих родичів. Серед опитаних з неповнолітніми дітьми 23,4% зазначили, що ніхто з родичів *не допомагає* їм доглядати та виховувати дітей. Майже 41% респондентів з дітьми зауважили, що їм *допомагають іноді*, а 35,7% указали на *суттєву допомогу* бабусь і дідусів у догляді й вихованні онуків.

За обстеженням «Сім'я і сімейні відносини, 2009» було виявлено значну гендерну диференціацію відповідей на вказані запитання. Так, якщо майже 20% жінок з дітьми вказали, що рідні батьки не допомагають їм доглядати і виховувати дітей, то серед респондентів-чоловіків таких виявилось уже 28,0%, із них 2/3 зауважили, що й батьки дружини також *не допомагають* у догляді та вихованні дітей, кожний п'ятий повідомив, що батьки дружини допомагають іноді й лише 12,5% вказали на *суттєву допомогу* тещі/тестя. Жінки частіше, ніж чоловіки відповідали, що допомога їх батьків має регулярний і вагомий характер. Водночас чоловіки переважно вказували на епізодичну допомогу своїх батьків. Лише один з чотирьох респондентів-чоловіків зазначив відсутність допомоги від батьків дружини, а от серед жінок кожна третя жалілася на те, що батьки їх чоловіків стоять осторонь від догляду і виховання онуків (табл. 4.2.1). У дослідженнях психологів також вказується на меншу участь бабусь у вихованні онуків від сина, виправдовуючи таку поведінку здебільшого намаганням свекрух уникати конфліктів з невістками. Однак психологи запевняють, що на другій стадії прабатьківства (бабусі у віці старше 58–60 років, а онуки віком від 11 до 18 років), коли бабусі відходять від ролі «доглядальниці» й актуалізується роль «вихователя», «наставника», обставина, від сина онуки чи від доньки,

втрачає свою значущість⁸. Поряд з цим відмічається, що висока ймовірність виконання бабусями своїх обов'язків забезпечується у випадках, коли бабусі були молодшими за 65 років, а онуки – менше 11 років⁹.

Таблиця 4.2.1. Допомога рідних батьків респондентів та батьків чоловіків/дружин з догляду і виховання онуків, % (квітень 2009 р.)

	Рідні батьки		Батьки чоловіка/дружини	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Допомагають суттєво	24,2	45,0	25,2	24,2
Допомагають іноді	47,8	35,3	50,5	40,7
Не допомагають	28,0	19,7	24,3	35,1

Респонденти з двома дітьми найчастіше вказували на допомогу у догляді та вихованні дітей як з боку рідних батьків (81,2%), так і з боку батьків чоловіка/дружини (75,4%). Багатодітні опитані, навпаки, частіше відмічали відсутність такої допомоги: майже 30% респондентів, які на момент обстеження вже мали трьох і більше дітей, сказали, що рідні батьки не допомагають у їх догляді та вихованні; 36,4% цієї групи опитаних дали негативні відповіді щодо допомоги батьків чоловіка/дружини. Респонденти з трьома і більше дітьми здебільшого говорили про епізодичну, нерегулярну допомогу, а от частка тих, хто вибрав відповідь *«допомагають суттєво»* була більше ніж удвічі меншою, ніж серед опитаних з однією дитиною або двома (рис. 4.2.2). Більш детальне дослідження показало, що багатодітні респонденти також переважно виховувались у багатодітних родинах, тому можна припустити, що їхні батьки, скоріше за все, не мають змоги надати суттєву допомогу.

На запитання: **«Чи допомагає Вам хтось із Ваших родичів матеріально утримувати дітей?»** передбачалося три варіанти відповідей: **«так, суттєво допомагають»**, **«так, іноді допомагають»**, а також **«ні, ніхто не допомагає»**. Найбільш охоче респонденти зупинилися на другому варіанті (45% усіх відповідей).

Суб'єктивний характер сприйняття матеріальної допомоги з утримання дітей (її розміру, частоти надання, «підтексту» цієї допомоги, як-то: щирість намірів того, хто допомагає; від кого виходила ініціатива допомоги – з боку надавця (родича) чи це було прохання того, кому необхідна матеріальна підтримка тощо) виявився у тому, що жінки внаслідок більшої природної

⁸ Белогай К.Н., Красная Е.А. Прародительство как этап развития материнского отношения // Психология зрелости и старения, №4. – М. – 2008. – С. 62-79.

⁹ Краснова О.В. Бабушки в семье // Социальные исследования, № 11, 2000. – М., 2000. – С. 108–116.

толерантності частіше за чоловіків вказували на суттєву матеріальну допомогу родичів (відповідно 18,4% і 11,0%).

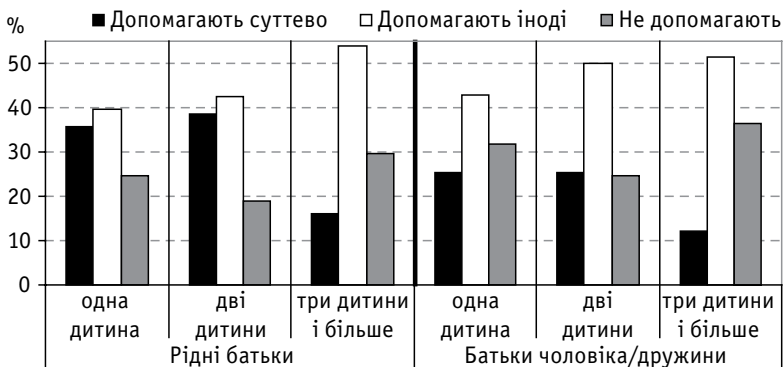

Рис. 4.2.2. Розподіл відповідей стосовно допомоги з боку батьків у догляді та вихованні дітей залежно від кількості дітей у респондента (квітень 2009 р.)

Значною виявилась частка респондентів, які зазначили, що самостійно вирішують проблеми матеріального утримання дітей без будь-якої допомоги родичів. При цьому «матеріальну незалежність» здебільшого демонстрували чоловіки. Зауважимо, що серед опитаних, які не мали матеріальної підтримки щодо утримання дітей, 54,0% оцінили своє матеріальне становище як *середнє*; 7,8% – *вище за середнє*; 38,2% – *нижче за середнє*. За іншою шкалою, що дає змогу оцінити фінансове становище респондентів, майже 70% опитаних, які обрали негативну відповідь на запитання щодо матеріальної допомоги від родичів на утримання дітей, зауважили, що їм вистачає грошей на харчування, одягу і взуття; ще 10,7% сказали, що грошей вистачає й на дорогі покупки. З певною мірою умовності можна стверджувати, що ці респонденти не отримують сторонньої допомоги, оскільки не мають у цьому потреби. Водночас кожний п'ятий опитаний з тих, кому ніхто не допомагає матеріально утримувати дітей, вимушений економити, щоб придбати навіть найбільш необхідний одяг та взуття.

Низький рівень матеріальної допомоги родичів можна пояснити тим, що батьки багатьох респондентів уже перебувають у пенсійному віці та, ймовірно, мають лише одне джерело доходів – пенсію, розмір якої у переважній більшості пенсіонерів не дозволяє не те що допомагати іншим, а навіть забезпечувати себе на належному рівні. Серед респондентів, які обрали варіант *«ні, ніхто не допомагає матеріально утримувати дитину»*, близько 40% вказали, що вони матеріально допомагають своїм батькам (іноді

або постійно); 17,3% хотіли б допомагати рідним батькам, але не мають такої можливості.

З однаковою частотою про нерегулярну допомогу респонденти повідомляли незалежно від наявної кількості дітей у них (рис. 4.2.3). А от стосовно відповіді «*суттєво допомагають*» спостерігається зворотний зв'язок: чим більше дітей було у респондентів, тим рідше вони вказували на регулярну матеріальну підтримку.

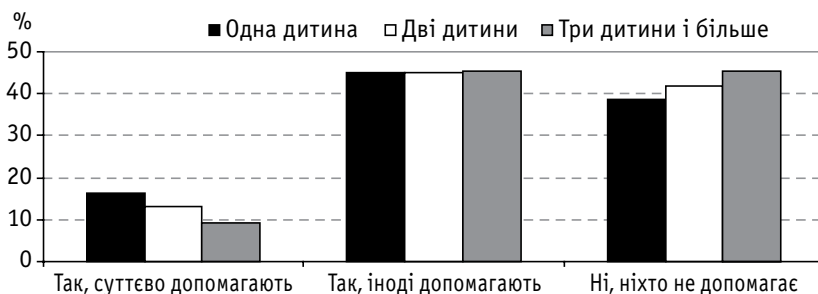

Рис. 4.2.3. Розподіл відповідей щодо матеріальної допомоги родичів на утримання дітей залежно від їх кількості дітей у респондента (квітень 2009 р.)

Специфіка виконання виховної функції та обов'язків по утриманню дітей у неповних і реструктурованих сім'ях. Як вже зазначалося раніше, неповні та реструктуровані сім'ї – це ті осередки, становище дітей в яких та проблеми здійснення виховної функції щодо них потребують особливої уваги. У даному виданні ми вже побіжно зупинялися на особливостях матеріального становища неповних сімей, оцінки їх членами взаємовідносин всередині сім'ї, а також значущості окремих сімейних цінностей і ступеня задоволеності обставинами свого життя. Крім цього, у рамках проведення опитування «Сім'я і діти» вперше було передбачено кілька питань, спрямованих на виявлення взаємовідносин неповнолітніх дітей із неповних та реструктурованих сімей з тим із рідних батьків, хто проживає окремо від дитини. З цієї метою в анкету було включено запитання стосовно участі того із батьків, хто постійно **не проживає** зі своєю неповнолітньою дитиною/дітьми, стосовно участі в її/їх вихованні та утриманні. Це питання ставилося респонденткам–матерям, які виховують своїх дітей у неповній сім'ї або ж у реструктурованій (з нерідним батьком); жінкам/чоловікам, нинішні шлюбні партнери яких мають дітей від попередніх шлюбів, які з ними не проживають; респондентам-чоловікам, котрі мають неповнолітніх дітей, але проживають окремо від них.

Результати порівняльного аналізу відповідей тих респондентів (зазвичай жінок), які виховують дітей у неповній або реструктурованій сім'ї і проживають разом з ними та тих респондентів (зазвичай батьків-чоловіків), які проживають окремо, демонструють відсутність єдності думок щодо оцінки ролі окремо проживаючих батьків в утриманні й вихованні дітей. Якщо матері, які проживають з дитиною, найчастіше вказують на відсутність участі рідного батька у вихованні дитини/дітей, то проживаючі в іншій сім'ї (домогосподарстві) батьки наполягають на тому, що вони постійно або ж періодично беруть участь у вихованні своєї дитини/дітей (рис.4.2.4).

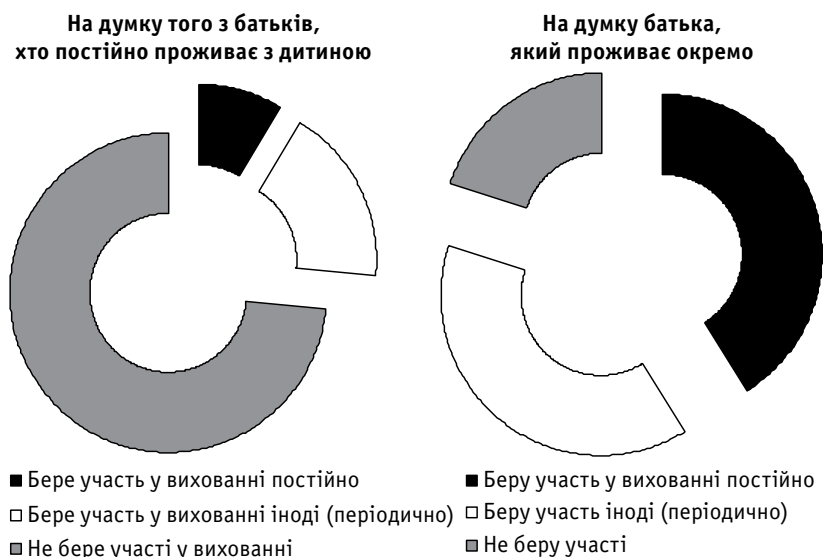

Рис.4.2.4. Оцінка участі рідного батька/матері у вихованні дітей, які проживають в іншій сім'ї, % (квітень 2009 р.)

Виявлена картина розподілу відповідей на це запитання дає підстави засумніватися у широті відповідей обох груп респондентів (а надто – окремо проживаючих батьків), спонукає як запідозрити «недільних татусів» у перебільшенні своєї участі у вихованні дітей, так і матерів із неповних сімей у подеколи надто упередженому ставленні до своїх колишніх чоловіків.

Основною причиною неучасті рідного батька у вихованні дітей з неповних і реструктурованих сімей їх матері вважають **небажання батька виховувати дитину** (47,4%), другою за значущістю причиною – **проживання у різних населених пунктах** (23,2%), третьою – **смерть батька**

(17%), наступною – **небажання матері** (“не бачу необхідності” – 12,4%). На думку ж батька, який проживає окремо від рідної дитини, основною причиною його неучасті в її вихованні є те, що **мати дитини проти цієї участі** (30%). На **власне ж небажання** послалися 18,1% окремо проживаючих батьків, на **заперечення інших членів родини, в якій живе дитина** – 17,4%, по 14% - на **заперечення свого нинішнього шлюбного партнера** та на **проживання у різних населених пунктах з дитиною**. Сам по собі вагомий дисонанс у відповідних оцінках і ставленні до цього питання опосередковано свідчить про поширену відсутність необхідного взаєморозуміння між рідними батьками дитини, яка проживає у неповній або реструктурованій сім’ї, що зазвичай так чи інакше позначається на виховній ситуації у такій сім’ї.

Ще менше одностайності виявлено у відповідях респондентів, які виховують неповнолітню дитину/дітей у неповній чи реструктурованій сім’ї, та тих опитаних, які проживають окремо від своїх дітей, на запитання стосовно участі окремо проживаючих батьків у матеріальному утриманні дитини. Жінки, які самі виховують дитину, найчастіше скаржаться на відсутність матеріальної допомоги на утримання дитини з боку її рідного батька, натомість модальним варіантом відповіді окремо проживаючих батьків на дане запитання є **«так, допомагаю постійно у межах, передбачених законодавством (аліменти)»**.

Як засвідчують результати інших досліджень, низький рівень фінансової допомоги частіше за все має місце, коли після розлучення між батьками дитини відсутня погоджена між обома сторонами у добровільному порядку домовленість щодо фінансових зобов’язань. У таких випадках може мати місце як ухилення від виплати аліментів, так і спроби зменшити їх розмір. Наприклад, російські і французькі дослідники умов життя одиноких матерів сходяться у тому, що найбільш міцною запорукою виплат аліментів є домовленість подружжя за відсутності посередництва судових органів. У таких випадках частота і розмір виплат перевищують призначені судом в середньому в 2 рази¹⁰.

У цілому ж із врахуванням отриманих у нашому дослідженні результатів варто наголосити на відсутності в Україні традицій постійної участі батька, який проживає в іншій сім’ї, у житті та вихованні дитини/дітей від попереднього шлюбу, на віддаленні таких батьків від власних дітей (особливо з часом, що минає після розлучення), на недостатній участі окремо проживаючих батьків в утриманні і вихованні своїх дітей. Не в останню чергу така ситуація, що має місце у низці країн пострадянського простору,

¹⁰ Фести П., Прокофьева Л. Алименты, пособия и доходы семей после раз вода.// Мир России, 1997.- №4. – С. 19.

пов'язана з тим, що «інерція розподілу сімейних ролей, характерна для радянського часу, коли, незважаючи на високу зайнятість, жінки практично повністю несли відповідальність за виховання дітей, і сьогодні продовжує формувати стосунки батьків і дітей»¹¹.

Форми виховання дітей дошкільного віку. Ринок соціальних послуг з догляду і виховання дітей є невід'ємним структурним компонентом соціально орієнтованої ринкової економіки. Найбільший сегмент ринку аналізованих соціальних послуг утворюють дошкільні заклади, демотиваторення в яких характеризується розвитком комунікативних навичок дитини, досвідом колективної праці, а відтак повноцінною соціалізацією дитини, однак робота у групах мало враховує індивідуальні здібності кожної дитини, її особистісні риси. Індивідуальна робота з дитиною, під час якої до уваги беруться фізичні та психологічні особливості дитини, виявляються її здібності, підвищує цінність виховання дитини в домашніх умовах, однак через недостатність чи відсутність навичок роботи у колективі ровесників соціалізація дитини здійснюється не повною мірою. Одночасне існування певних переваг і певних недоліків в усіх формах виховання дітей обумовило доцільність включення у анкету запитання щодо найбільш прийнятної форми виховання дітей дошкільного віку, виходячи з особистих схильностей респондента (запитання починалось з уточнення «якби у Вас була можливість вибору...»).

Гнучкий графік роботи дитячих садків, що дозволив би поєднувати виховання дитини вдома та її соціалізацію у колективі однолітків, виявився до вподоби переважній більшості респондентів. Відводити дитину на половину дня до дитячого садку, а решту часу виховувати її в домашніх умовах, оцінили як найкращу форму виховання 46,2% міських жителів, які мали досвід виховання дітей. Значна частка опитаних із сільської місцевості підтримала виховання дитини у дитячому садку протягом всього робочого дня (38,3% респондентів з дітьми у селах проти 24,7% опитаних з дітьми у міських поселеннях). Форма домашнього виховання із залученням сторонньої людини (няні) знайшла найменше прихильників як у сільській місцевості, так і у міських поселеннях (рис. 4.2.5).

¹¹ Калабихина И. Теоретические направления гендерного анализа домохозяйств и некоторые вопросы социальной политики // Гендер и экономика: мировой опыт и экспертиза российской практики / Отв. редактор и составитель Е.Б.Мезенцева. М.: ИСЭППН РАН-МЦГИ-«Русская панорама», 2002.– С. 102.

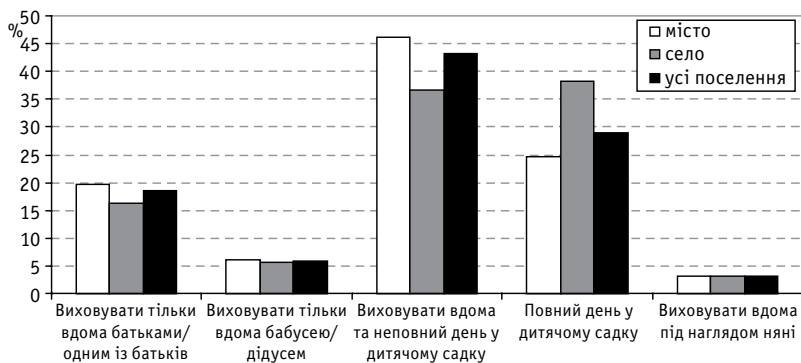

Рис. 4.2.5. Думки респондентів щодо найкращої форми виховання дітей дошкільного віку (квітень 2009 р.)

Значна підтримка виховання дітей у дитячих садках (як повний, так і неповний день) серед опитаних, які мешкають у селах, свідчить про наявність потреби у цих закладах та її незадоволеність у сільській місцевості. Матеріали державної статистики показують, що охоплення дітей дошкільними закладами у сільській місцевості хоча і демонструє тенденцію до поступового зростання (у 2001 р. лише 17% сільських дітей відвідували дитячі садки, у 2005 р. їх частка збільшилась до 27%, а у 2008 – до 33%), однак все ж залишається вдвічі меншим, ніж відповідний показник у міських поселеннях (табл. 4.2.2).

Таблиця 4.2.2. Дошкільні заклади України

	1995	2000	2001	2004	2005	2006	2007	2008*
Кількість закладів, тис., у т. ч.	21,4	16,3	15,7	14,9	15,1	15,1	15,3	15,4
у міських поселеннях	10,5	7,4	7,1	6,7	6,7	6,6	6,6	6,7
у сільській місцевості	10,9	8,9	8,6	8,2	8,4	8,5	8,7	8,7
Охоплення дітей дошкільними закладами, %, у т. ч.	44	40	41	50	51	53	54	57
у міських поселеннях	53	52	55	65	64	66	66	69
у сільській місцевості	28	18	17	24	27	29	31	33
Завантаженість закладів, дітей на 100 місць, у т. ч.	76	88	90	96	98	102	105	108
у міських поселеннях	84	99	100	107	109	112	116	119
у сільській місцевості	57	56	58	65	68	72	75	78

* Дані попередні. Джерело: Дошкільні заклади України у 2008 році. Статистичний бюлетень. – К., 2009. – С. 7.

Завантаженість дитячих садків у сільській місцевості також залишається значно нижчою за ту, що спостерігається у міських поселеннях. Більше того, оскільки завантаженість дитячих садків у сільській місцевості протягом тривалого часу вказувала на певну незаповненість цих закладів дітьми, це давало привід для припущення про те, що селяни віддають перевагу іншим формам виховання, а дитячі садки користуються незначним попитом. Обстеження «Сім'я і сімейні відносини, 2009» спростувало це припущення, адже респонденти з сільської місцевості навіть більшою мірою, ніж городяни, зацікавлені саме у цій формі виховання дітей¹². Низький рівень охоплення дітей дошкільними закладами та їх завантаженість, скоріш за все, можна пояснити ускладненим доступом до них (насамперед територіальним).

Споживання послуг позашкільних закладів освіти і розвитку дітей. Респондентам, які мали дітей шкільного віку, ставилось запитання: **«Чи користуєтесь Ви регулярно послугами позашкільних закладів освіти і розвитку дітей?»**. Серед запропонованих варіантів відповідей найбільш популярним був *«спортивні секції, гуртки, тренажерні зали, басейни»*. Кожний другий респондент із сукупності тих, у родині кого виховувалася дитина шкільного віку, вказав, що вона регулярно відвідує спортивні секції, гуртки, басейни. Регулярність відвідування *факультативних занять у школі* відмітили 36,6% респондентів. Послугами *літніх таборів відпочинку (шкільних та позашкільних)* користуються близько третини дітей опитуваних осіб. *Групи продовженого дня у школі* відмітили лише 15,6% респондентів з дітьми шкільного віку (рис. 4.2.6), однак враховуючи, що такі групи існують лише у початковій школі, доречно розглянути, яка частка респондентів серед тих, хто має дітей віком від 6 до 10 років, вказала на регулярне використання послуг цих груп. Виявилось, що кожний четвертий батько/мати школяра молодших класів вдаються до допомоги груп продовженого дня у школі.

Розподіл обов'язків у сім'ї з догляду за дітьми. Обстеження «Сім'я і сімейні відносини, 2009» було спрямоване на виявлення характеристик і думок окремих індивідів – членів різних домогосподарств, тож уявляється доцільним проаналізувати відповіді респондентів різної статі щодо розподілу обов'язків у сім'ї щодо догляду за дітьми. Майже 61% опитаних чоловіків, які мали дітей, відповіли, що в їхній сім'ї основним виконавцем

¹² Нагадаємо, що результати анкетного обстеження селянок десяти областей, розташованих у різних природно-економічних зонах та історико-етнографічних регіонах країни, проведеного у 1994–1995 рр. відділом соціального розвитку села Інституту аграрної економіки УААН, показали, що майже дві третини жінок усіх соціальних і вікових груп прагнули до того, щоб їх діти виховувались у дитячих яслах і садочках. // Якуба К.І. Жінки в трудовому потенціалі села. – К.: Аграрна наука 1998. – С. 106.

робіт з догляду за дітьми є дружина; 15,7% вказали, що саме вони відіграють головну роль у цій справі; 20,4% назвали батьків (своїх або дружини) основними виконавцями роботи з догляду за дітьми. Серед жінок з дітьми 79,2% вказали, що вони є основними виконавцями обов'язків по догляду за дітьми. Чоловіка як головного виконавця назвали 5,3% опитаних жінок, батьків (своїх або чоловіка) – 13,1%. Наведені результати опитування вкотре підтвердили, що й на початку ХХІ століття піклування і догляд за дитиною лишається, як правило, «жіночою справою».

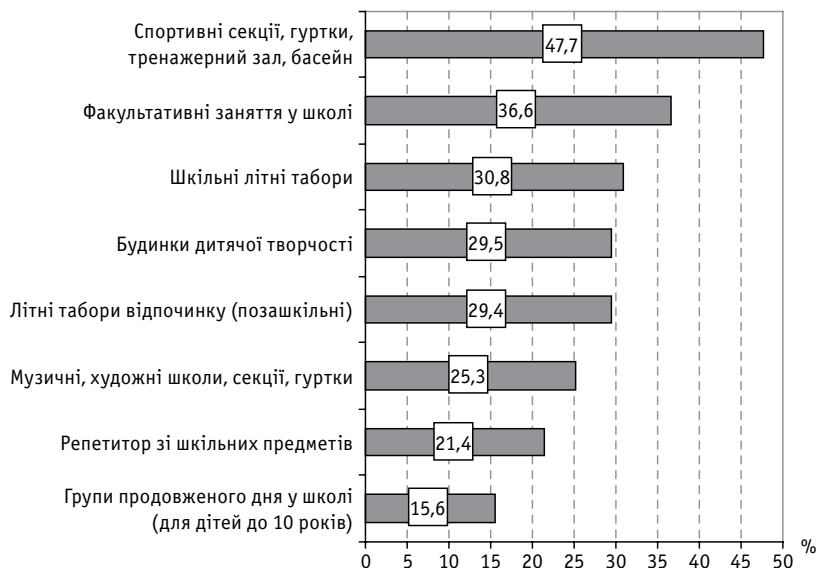

Рис. 4.2.6. Регулярне користування послугами позашкільних закладів освіти і розвитку дітей шкільного віку респондентами з дітьми шкільного віку (квітень 2009 р.)

Результати російського соціально-психологічного лонгітюдного обстеження 1994–2002 рр.¹³ засвідчили, що, незважаючи на практичну однаковість думок респондентів про необхідність виховання дітей як матір'ю, так і батьком, у повсякденній практиці цим частіше займаються жінки. Автори зазначеного обстеження дійшли висновку, що жіноча активність, розширення її обов'язків у сім'ї ведуть до виключення чоловіків із участі у домашніх справах, посилюють жіночі позиції у сім'ї і дають право визначати

¹³ Лыткина Т.С. Домашний труд и гендерное разделение власти в семье // Социологические исследования, 2004 г. – № 9. – С. 87.

порядки, сімейні норми, поведінку членів сім'ї та у цілому спосіб життя. Таким чином, жінка отримує певну владу у домашній сфері, і цією владою вона не бажає ділитися. Догляд за дітьми є одним з видів домашньої праці¹⁴, і все зазначене його безпосередньо стосується. У зв'язку з цим, велику частку жінок як *основних виконавців обов'язків щодо догляду за дітьми* можна пояснити їх владною позицією у сім'ї, адже ці жінки впевнені, що краще за них ніхто не зможе піклуватися про дітей і доглядати за ними, внаслідок чого чоловіки «витісняються» з цього виду діяльності.

Зауважимо, що в обстеженні «Сім'я і сімейні відносини, 2009» кожна п'ята жінка, яка була основним виконавцем роботи з догляду за дітьми, на момент опитування не мала шлюбного партнера (розлучились, розійшлись, припинили стосунки, овдовіли або мали позашлюбну дитину). Активність цих жінок і їх головна роль у вихованні дітей були визначені, так би мовити, «волею долі». Однак для того, щоб з'ясувати, які відносини виникають у подружжя з приводу розподілу обов'язків щодо догляду і виховання дітей, і чи підтвердить наше обстеження висновок згадуваного російського обстеження, необхідно більш детально розглянути сукупність жінок, які перебувають у шлюбі (як зареєстрованому, так і незареєстрованому), мають дітей і є основними виконавцями обов'язків з догляду за дітьми. Серед них 63,0% респонденток зауважили, що їх чоловіки також беруть участь у догляді за дітьми, 37,0% сказали, що їх чоловіки не беруть участі у цій діяльності. Виникає запитання: «Які чинники обумовлюють активну або пасивну позицію чоловіків щодо допомоги у догляді за дитиною й її вихованні?».

Гіпотеза про те, що чоловіки не беруть участь у вихованні дітей через виконання ними функції основного годувальника сім'ї (а тому не можуть достатньо часу приділити дітям), була спростована тією обставиною, що 62,8% жінок, яким чоловіки допомагали виховувати дітей, назвали чоловіка основним годувальником, водночас і серед респонденток, які зауважили, що чоловіки не допомагають їм доглядати за дітьми, практично стільки ж – 63% – вказали на чоловіка як основного годувальника.

У сукупності жінок, які відіграють головну роль у догляді та вихованні дітей, назвали себе головою сім'ї лише 8,7% осіб. Про спільне вирішення всіх питань заявили 48,6% жінок серед респонденток, чоловіки яких разом з ними доглядають за дітьми, та 43,5% серед тих опитаних жінок, які вказали, що їх чоловіки не беруть участі у догляді за дітьми.

¹⁴ Дискусія щодо правомірності розгляду догляду за дітьми як виду домашньої праці виходить за межі нашого дослідження, але ми розділяємо точку зору згідно з якою, домашня праця визначається як форма діяльності, яка може бути заміщена ринковою зайнятістю. Оскільки можна скористатися платними послугами няні, дитячого садку, догляд за дитиною є видом домашньої праці. Див. Радаев В.В. Человек в домашнем хозяйстве // Социологические исследования, 1997, № 4. – С. 64 – 72.

Також припускалося, що участь чоловіка у догляді за дітьми залежить від кількості дітей у сім'ї. Частково це припущення підтвердилось, адже в багатодітних сім'ях про допомогу чоловіків повідомляли частіше, ніж в однодітних і дводітних сім'ях (82% жінок з трьома і більше дітьми сказали, що доглядати за дітьми їм допомагають чоловіки).

Дослідження американських соціологів щодо гендерних аспектів домашнього розподілу праці виявили, що одружені чоловіки, які мають маленьких дітей, виконують більший обсяг домашньої роботи, ніж інші категорії одружених чоловіків, а от наявність у сім'ї дітей більш старшого віку не впливає на збільшення участі чоловіків у домашніх справах¹⁵. За результатами обстеження «Сім'я і сімейні відносини, 2009», в однодітних сім'ях, в яких жінки були головними виконавцями обов'язків щодо догляду за дітьми, 71% матерів дошкільнят указали на допомогу чоловіка у цій справі (причому серед жінок з дітьми віком до трьох років частка тих, які відмітили участь чоловіка у догляді за дітьми, була ще більшою – 78,6%), а от серед матерів дітей шкільного віку значно менше жінок повідомили про допомогу чоловіків (55,3%). Отримані результати за однодітними сім'ями не суперечать висновку американських дослідників щодо активнішої участі чоловіків у домашніх справах за наявності у домогосподарствах маленьких дітей. У дводітних сім'ях, в яких обоє дітей перебувають у дошкільному віці, дві з трьох жінок указували на участь чоловіка у догляді за дітьми. Якщо ж старша дитина вже була у шкільному віці, участь чоловіка у догляді за дітьми помітно зменшувалась.

Існує певна диференціація участі чоловіків у піклуванні за дітьми залежно від тривалості шлюбу. Серед респонденток, шлюб яких тривав менше п'яти років, 67,8% відзначили допомогу чоловіка у догляді за дітьми; серед жінок, які перебували у шлюбі більше п'яти, але менше десяти років, на це вказали 56,0%; майже дві третини жінок, тривалість шлюбу яких складала понад 10 років, сказали про активну позицію чоловіків у догляді за дитиною. Тривалість шлюбу пов'язана з проходженням певних етапів життєвого циклу сім'ї. Ймовірно на участь чоловіків у догляді за дітьми впливає не безпосередньо тривалість шлюбу, а саме той етап, на якому перебуває сім'я (народження дитини/наступної дитини, дошкільний період дитини, повернення жінки до професійної діяльності тощо).

Показовим фактом є той, що серед жінок, які були основними виконавцями обов'язків щодо догляду за дитиною, а їх чоловіки не брали участь у цьому, четверо з кожних п'яти були *задоволені* та *скоріше задоволені*

¹⁵ Брайнс Д. Экономическая зависимость, гендер и домашнее разделение труда // Гендер и эконо-мика: мировой опыт и экспертиза российской практики / Отв. редактор и составитель, к.э.н. Е.Б. Мезенцева. М.: ИСЭПН РАН - МЦГИ - "Русская панорама", 2002. – С. 328-351.

розподілом обов'язків з виховання дітей між ними та їх чоловіками. Проте у випадках допомоги з боку чоловіків щодо догляду за дітьми жінки частіше відповідали, що вони *«цілком задоволені»* розподілом обов'язків, ніж ті респондентки, чоловіки яких тримались осторонь від виховання дитини (відповідно 46,0% проти 29,4%). Серед останніх частка незадоволених розподілом обов'язків була в 1,6 раза вищою, ніж серед жінок, чоловіки яких брали участь у догляді за дітьми.

Нагадаємо, що жінкам, які перебувають у зареєстрованому шлюбі, ставилось запитання щодо задоволеності шлюбом. Серед жінок – основних виконавиць обов'язків щодо догляду за дітьми, яким у виконанні цих обов'язків допомагали їх чоловіки, 95,7% висловили задоволеність своїм шлюбом, причому 65,7% із них були *повністю задоволені* своїм шлюбом. У випадках, коли чоловіки не допомагали доглядати дітей, респондентки рідше вказували на *цілковиту задоволеність* шлюбом (39,4%), натомість вони частіше оцінювали свій шлюб як такий, яким вони *скоріше задоволені, ніж незадоволені* (54,3%).

Таким чином, навряд чи можна однозначно стверджувати, що жіноча «владна позиція» веде до виключення чоловіків з догляду за дітьми, оскільки, як правило, допомога чоловіків дозволяє дружинам відчувати *цілковиту задоволеність* своїм шлюбом і сімейним устроєм. Тож радше пасивність чоловіків спонукає цих жінок до підвищення активності та спричинює необхідність прийняття ними владної позиції, що у царині догляду за дітьми за своєю суттю і виявом є тотожною одноосібній відповідальності матері за здоров'я і безпеку своїх дітей.

Слід констатувати також, що традиційні соціокультурні норми, згідно з якими виховання і догляд за дітьми розглядаються як переважно «жіночий обов'язок», наразі не втрачають своєї сили. Лише один з десяти респондентів указав, що основним виконавцем обов'язків з догляду за дітьми є чоловік. З огляду на суттєві розбіжності у відповідях чоловіків і жінок щодо виконання головної ролі у догляді за дитиною, ми вважаємо, що чоловіки були схильні дещо її перебільшувати, водночас жіноча оцінка ролі чоловіків у цій справі видається дещо заниженою.

Серед чоловіків, які мали дітей і назвали себе основними виконавцями роботи з догляду за ними, 82,8% перебували у зареєстрованому шлюбі, ще 5,7% були у незареєстрованому шлюбі. Майже 60% чоловіків – основних виконавців обов'язків з догляду за дітьми мали по одній дитині, 32,2% – двох дітей, 7,8% – трьох і більше. Половина цих чоловіків мала повну або базову і неповну вищу освіту; 30,0% – професійно-технічну освіту. Якщо серед жінок з дітьми, які були основними виконавцями обов'язків з догляду за дітьми лише 63% вказали на участь свого чоловіка у цій справі, то серед чоловіків з дітьми, які назвали себе головними виконавцями, 85,2% відмітили, що

їх дружина також бере участь у догляді за дітьми. Серед чоловіків останньої групи 65,5% виказали *цілковиту задоволеність* розподілом обов'язків щодо виховання і догляду за дітьми, ще 28,2% сказали, що вони *скоріше задоволені, ніж незадоволені*, а от 6,4% були *незадоволеними* тим, що вони є основними виконавцями роботи з догляду за дітьми. Чоловіки, за відповідями яких їх дружини не допомагали доглядати дітей, були більш стриманими щодо оцінки розподілу обов'язків: 42,1% сказали, що вони «скоріше задоволені».

У ході опитування поряд із запитанням: **«Хто є головним виконавцем догляду за дітьми?»** було запропоновано інше запитання: **«Вкажіть, яким є розподіл обов'язків щодо виховання дітей та догляду за ними у Вашій сім'ї?»**; це дало змогу детальніше розглянути групу чоловіків, які вказали, що є головними виконавцями обов'язків з догляду за дітьми. Отримані результати внесли певну інтригу. Виявилося, що лише за одним видом діяльності чоловіки, які назвали себе основними виконавцями догляду за дітьми, залишили за собою позицію лідера: майже 62% цих чоловіків відмітили, що вони є головними організаторами *спільного проведення часу, дозвілля*. Половина чоловіків – головних виконавців обов'язків з догляду за дитиною сказали, що їм належить провідна роль у *відвідуванні батьківських зборів та залученні дітей до домашньої роботи*. Щодо інших, більш регулярних та трудомістких обов'язків з виховання і догляду за дітьми, то ці респонденти основним їх виконавцем називали своїх дружин. Найменше чоловіків приваблювали такі види діяльності як *прання та прасування одягу дітей, приготування їжі та годування, повсякденний санітарно-гігієнічний догляд за дітьми* (рис. 4.2.7).

Зіставлення відповідей чоловіків, які вважають себе основними виконавцями роботи по догляді за дітьми, щодо особистої участі та участі дружин у різних видах діяльності, пов'язаної з утриманням і вихованням дітей, ставить під сумнів реалістичність виявленої обстеженням частки цієї групи респондентів-чоловіків.

Розподіл обов'язків по вихованню і догляді дітей у сім'ї. Показники, наведені у табл. 4.2.3. переконливо свідчать, що в усіх видах діяльності, пов'язаної з доглядом і вихованням дітей, основними виконавцями є переважно жінки. У випадках, коли йшлося про *повсякденний санітарно-гігієнічний догляд*, *«відвідування лікарів»*, *«приготування їжі, годування»*, *«прання та прасування одягу»*, дев'ять з десяти респондентів вказали, що основним виконавцем обов'язків є мати дитини/дітей.

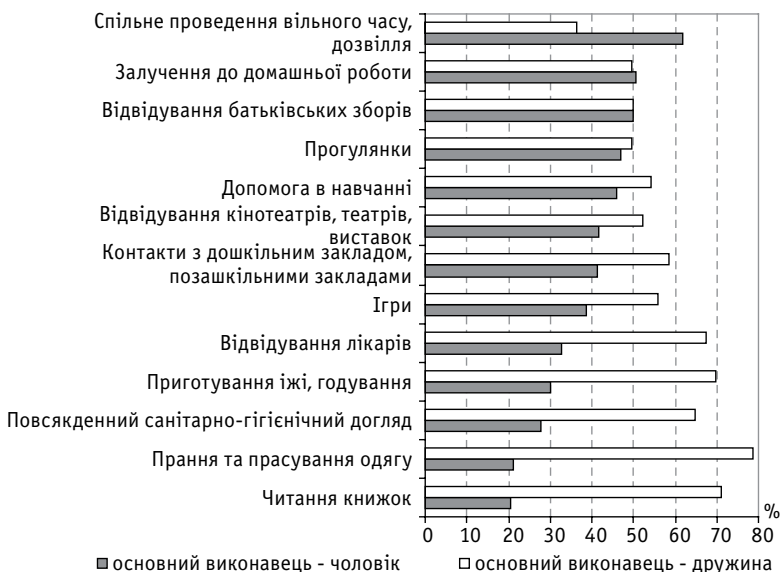

Рис. 4.2.7. Відповіді чоловіків, які назвали себе основними виконавцями догляду за дітьми, щодо розподілу обов'язків з виховання і догляду за дітьми (квітень 2009 р.)

Позиції, де головна роль належить батьку, частіше стосувались «позабуденого» життя: *«спільне проведення вільного часу, дозволля», «ігри», «відвідування кінотеатрів, театрів, виставок тощо»*. В останніх двох варіантах відповідей частіше, ніж в інших як основних виконавців респонденти відмічали ще й дітей. Принагідно зауважимо, що саме у цих відповідях виявилася досить істотна міжпоселенська різниця: діти у сільській місцевості частіше беруть на себе відповідальність, організовуючи ігри, відвідування кінотеатрів, або читання книжок, ніж це спостерігається у міських поселеннях.

Поряд зі з'ясуванням питання, хто є основним виконавцем певних видів робіт з догляду і виховання дітей у сім'ї, було б доцільно провести окреме дослідження бюджету часу, який витрачається на таку діяльність. Це дало б змогу більш критично оцінити реальний стан справ. Особливо складною і невизначеною є ситуація у сільській місцевості. Дослідження демографічного портрету сільської жінки, що включало й вивчення бюджету її часу, дійшло висновку, що «догляд дітей, їх виховання у сільській місцевості практично покладено на них самих»¹⁶. Проблема загострюється

¹⁶ Якуба К.І. Жінки в трудовому потенціалі села. – К.: Аграрна наука 1998. – с. 212.

відсутністю дитячих закладів у невеличких селах або ускладненим доступом до них.

Таблиця 4.2.3. Основні виконавці обов'язків з догляду і виховання дітей, у % до відповідної групи респондентів (квітень 2009 р.)

Обов'язки з догляду і виховання дітей	Міські поселення				Сільська місцевість			
	чоло-вік	дружина	діти	батьки	чоло-вік	дружина	діти	батьки
Повсякденний санітарно-гігієнічний догляд	6,1	89,0	4,4	0,5	7,0	90,6	2,3	0,0
Прогулянки	11,3	80,6	6,3	1,8	9,7	82,5	7,4	0,5
Допомога в навчанні	15,9	80,4	3,3	0,4	17,9	78,5	2,7	0,9
Відвідування лікарів	7,7	89,3	2,3	0,7	9,9	90,1	0,0	0,0
Відвідування батьківських зборів	17,9	80,5	0,2	1,5	16,9	81,8	0,0	1,3
Контакти з дошкільним закладом, поза-шкільними закладами	11,3	86,5	1,0	1,2	8,0	92,0	0,0	0,0
Читання книжок	9,9	80,2	7,2	2,7	7,8	79,4	11,9	0,9
Ігри	19,8	70,4	8,9	0,9	17,1	69,1	13,4	0,5
Відвідування кінотеатрів, театрів, виставок тощо	18,1	73,6	7,5	0,8	17,7	67,3	15,0	0,0
Спільне проведення вільного часу, дозвілля	22,7	74,0	2,6	0,7	24,7	72,2	3,0	0,0
Залучення до домашньої роботи	13,7	82,7	0,6	3,0	21,3	77,5	0,4	0,8
Приготування їжі, годування	5,8	90,1	0,7	3,5	8,5	90,1	0,0	1,5
Прання та прасування одягу	5,3	91,8	1,0	2,0	6,9	92,8	0,0	0,4

Вплив різних факторів на формування особистості дитини.

Найбільший вплив на формування особистості дитини справляють сім'я і сімейне оточення. Це визнали 88,1% респондентів, які мають дітей; ще 11,3% погодились із тим, що сім'я та її оточення чинять певний вплив. На другому місці серед факторів формування особистості, при цьому з величезним відривом від першого, опинилися навчально-виховні заклади (школи, дитячі садки, коледжі, вищі навчальні заклади тощо): 45,5% респондентів з дітьми вказали, що навчальні заклади суттєво впливають на формування світогляду дитини, 39,4% визнали, що школи, дитячі садки, коледжі та інші справляють певний, хоча й несильний, вплив. На думку близько 40% респондентів з дітьми велику роль у формуванні особистості

відіграють *друзі*, а от 13,7% опитаних не погоджуються з тим, що *друзі* здатні суттєво вплинути на характер та вчинки їх дітей (рис. 4.2.8).

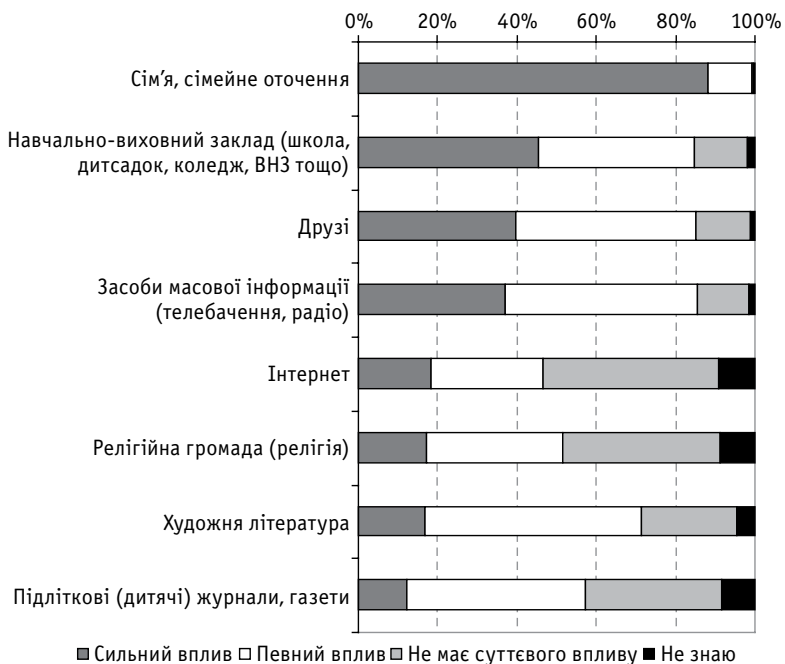

Рис. 4.2.8. Оцінка батьками факторів, що впливають на формування особистості їхніх дітей (квітень 2009 р.)

Майже 13% респондентів стверджують, що засоби масової інформації не впливають на формування особистості. Однак і серед тих, хто визнає такий вплив, роль ЗМІ дещо занижується: лише 36,7% опитаних з дітьми відмітили відповідь **«сильний вплив»**, а 48,6% – **«певний вплив»**. Водночас статистика ніяк не узгоджується з вищезокресленим розподілом відповідей і є доволі невтішною: половина дітей дивляться телепередачі без усякого вибору і винятків; чверть дітей віком від 6 до 10 років дивляться ті самі телепередачі від 5 до 40 разів підряд; 35% дітей цього віку при визначенні рейтингу використання вільного часу на перше місце поставили перегляд телепередач, виключивши при цьому заняття спортом, прогулянки на повітрі, спілкування з родиною¹⁷.

¹⁷ Пензова Т. В. Родительское собрание: Дети и телевидение
<http://festival.1september.ru/articles/505790/>

Найменш впливовим фактором серед тих, що визначають формування особистості дітей і підлітків, на думку респондентів, виявився Інтернет – 44,3% опитаних вказали, що він **не має суттєвого впливу**. З одного боку, Інтернет є важливим джерелом найрізноманітнішої інформації та забезпечує її швидкий пошук, що дає змогу більш раціонально використовувати час. З іншого, зі зростанням популярності мережі Інтернет з'явилися проблеми, пов'язані саме з формуванням особистості молодих людей. Серед них чи не найважливішою є Інтернет-залежність. Захоплення віртуальним простором, проведення тривалого часу за комп'ютером (іноді до 18 годин на добу) спричиняє психічні розлади, що супроводжуються станом стурбованості, тривоги, емоційного збудження, внутрішньої напруженості. Підлітки часто використовують Інтернет для гри на комп'ютері; тоді залежність поєднується з іншою проблемою – ігроманією. Однак, враховуючи порівняно невелику частку домогосподарств в Україні, які мають вільний доступ до Інтернету, у цілому його вплив дійсно ще не сягнув тих масштабів, що мають місце у розвинених країнах.

Зазначимо, що респонденти з різною кількістю дітей по-різному оцінювали фактори, що впливають на формування особистості. Загалом опитані з більшою кількістю дітей частіше вказували, що оцінюваний фактор справляє *«сильний вплив»* і критичніше підходили до відповіді *«не має суттєвого впливу»*. Для деяких позицій відмінності виявились доволі істотними. Наприклад, серед одностітних респондентів вплив ЗМІ як сильний визначили 35,1%, а 17,3% заперечували здатність засобів масової інформації впливати на дитячу особистість. Опитувані з трьома дітьми, навпаки, частіше говорили про *«сильний вплив»* і майже втричі менше, ніж одностітні, висловлювали думку про його відсутність (табл. 4.2.4). Ймовірно, оцінка респондентів з різною кількістю дітей опосередковувалась впливом інших факторів таких, як вік дітей, взаємовідносини між дітьми та між батьками і дітьми, допомогою родичів (насамперед бабусь і дідусів у догляді і вихованні онуків), інтергенетичні інтервали тощо.

Велика кількість віруючих серед багатодітних респондентів обумовила й ту обставину, що частка опитаних, переконаних у сильному впливі на формування особистості дитини релігійних громад (релігії), була також найбільшою серед респондентів с трьома і більше дітьми (40,4%). Серед респондентів з однією дитиною частка тих, хто вважав, що релігійні громади (релігія) спричиняють сильний вплив, була набагато меншою (лише 11,2%), водночас частка тих, хто вважав, що релігія не має суттєвого впливу, виявилася найбільшою.

Таблиця 4.2.4. Оцінка факторів, що впливають на формування особистості дитини, залежно від кількості дітей у респондентів, % (квітень 2009 р.)

	Респонденти з однією дитиною			Респонденти з двома дітьми			Респонденти з трьома і більше дітьми		
	Сильний вплив	Певний вплив	Не має впливу	Сильний вплив	Певний вплив	Не має впливу	Сильний вплив	Певний вплив	Не має впливу
Сім'я, сімейне оточення	88,2	11,1	0,3	88,0	11,5	0,2	87,1	12,9	0,0
Засоби масової інформації (телебачення, радіо)	33,1	48,0	17,2	41,4	49,3	8,2	44,4	49,2	6,3
Друзі	35,1	46,1	17,3	45,6	43,9	9,6	46,8	46,8	6,5
Інтернет	17,0	25,6	48,2	20,5	31,8	38,4	21,0	29,0	43,5
Навчально-виховний заклад (школа, дитячий садок, коледж, ВНЗ тощо)	41,3	37,6	19,1	50,2	42,2	5,4	56,4	38,6	5,0
Релігійна громада (релігія)	11,2	34,1	43,3	22,8	35,1	36,9	40,4	32,3	22,6
Художня література	17,1	51,4	26,8	17,3	58,5	20,2	11,1	58,9	25,5
Підліткові (дитячі) журнали, газети	12,1	42,9	37,8	12,6	47,3	30,4	13,1	45,7	29,4

Оцінка респондентами запропонованих факторів, що впливають на формування особистості дитини, виявила, що *сім'я і сімейне оточення* знаходяться поза конкуренцією. Їх вплив не викликає сумнівів і характеризується як *сильний*. Усвідомлення цієї обставини, що продемонстрували відповіді респондентів, свідчить про їх відповідальне ставлення до батьківства.

4.3. Батьки і дорослі діти: сучасні форми сімейних зв'язків

Перш ніж охарактеризувати сімейні зв'язки між батьками і дорослими дітьми в сім'ї, стисло розглянемо статистику, що характеризує віковий склад членів сімей в Україні як локальних середовищ (осередків), у просторових та часових межах яких ці зв'язки існують, взаємозв'язок віку респондентів та їхніх дітей, розподіл дітей віком старше 18 років за типами домогосподарств. У загальній сукупності респондентів соціально-демографічного обстеження «Сім'я і сімейні відносини» 16,0% мають дітей віком старше 18 років, 45,8% виховують дітей віком до 18 років і 38,2% взагалі не мають дітей. Наявність дорослих дітей насамперед обумовлюється віком опитаних. Найбільшу частку дітей віком до 18 років мають 30–39-літні респонденти, а старше 18 років – 40–49-літні. Так, у 40–49-літніх респондентів дорослі діти становлять 50,9%, а у сільських жителів цього віку — навіть 53,5%. Звертає на себе увагу той факт, що доволі значна частка (7,8%) опитаних 40–49-річного віку, тобто віку, в якому дітородна діяльність практично закінчується, не мають дітей, причому 3,3% з них ніколи не перебували в шлюбі, що вплинуло на їх дітність. Міські поселення відрізняються від сільської місцевості тим, що в них меншою є частка дітей як віком до 18 років, так і віком 18 років і старше, і більшою – частка респондентів, які не мають дітей (табл. 4.3.1).

Таблиця 4.3.1. Розподіл респондентів різного віку за віком їхніх дітей, % (квітень 2009 р.)

Вік респондентів (років)	Не мають дітей	Мають дітей віком		Усього респондентів
		До 18 років	18 років і старше	
Міські поселення та сільська місцевість				
15-19	97,9	2,1	0	100
20-24	82,1	17,9	0	100
25-29	36,5	63,5	0	100
30-39	15,3	80	4,6	100
40-49	7,8	41,3	50,9	100
15-49	38,2	45,8	16	100
Міські поселення				
15-19	98	2	0	100
20-24	83,3	16,7	0	100
25-29	38,3	61,7	0	100
30-39	15,8	78,8	5,4	100
40-49	7,9	42,3	49,8	100
15-49	39,2	45,2	15,6	100

Продовження таблиці 4.3.1

Вік респондентів (років)	Не мають дітей	Мають дітей віком		Усього респондентів
		До 18 років	18 років і старше	
Сільська місцевість				
15-19	97,8	2,2	0	100
20-24	78,6	21,4	0	100
25-29	31,8	68,2	0	100
30-39	14,2	82,8	3	100
40-49	7,6	38,9	53,5	100
15-49	35,8	47,2	17,0	100

Дітородну ситуацію серед опитаних як і в цілому по Україні можна охарактеризувати як майже суцільну малодітність, тобто як демографічно несприятливу (принаймні, так вона оцінюється в описах демографічної ситуації в економічно найбільш розвинених країнах сучасного світу). Водночас така ситуація є підґрунтям для послаблення навантажень у системі батьки – діти і, отже звужує передумови для збільшення потреби в участі «третього покоління» у виконанні функцій сім'ї щодо виховання дітей та догляду за ними.

Як вже зазначалося раніше, суб'єктами більшості домогосподарств є шлюбні пари (58,2%). Ті з них, які утворюють домогосподарство разом з батьками та іншими родичами, становлять 11,8%. При цьому неповні сім'ї (мати/батько з дітьми), які особливо гостро відчувають потребу в тому, щоб їх батьки брали участь у вихованні своїх онуків, становлять майже 13,0%, а респонденти, які проживають самотньо, – 5,5%. Особливо значна частка тих, хто проживає самотньо, серед жінок віком 45–49 років (8,8%). Їх перехід з часом у групи літнього і старечого віку загострюватиме проблеми як сімейної допомоги особам старшого та похилого віку, так і розвитку суспільних форм геріатричного обслуговування. Аналіз розподілу респондентів, які мають дітей віком 18 років і старше, за типами домогосподарств свідчить про те, що дорослі діти проживають, в основному, у домогосподарствах зі шлюбною парою (64,1%) та у неповних сім'ях (20,7%) (рис.4.3.1).

Форми проживання респондентів і їх дорослих дітей та взаємодопомога між ними. Як відомо, у розвинутих країнах Заходу переважна більшість дорослих дітей проживає окремо від батьків. У нашій країні, в умовах невіршеності житлової проблеми поширене їх спільне проживання.

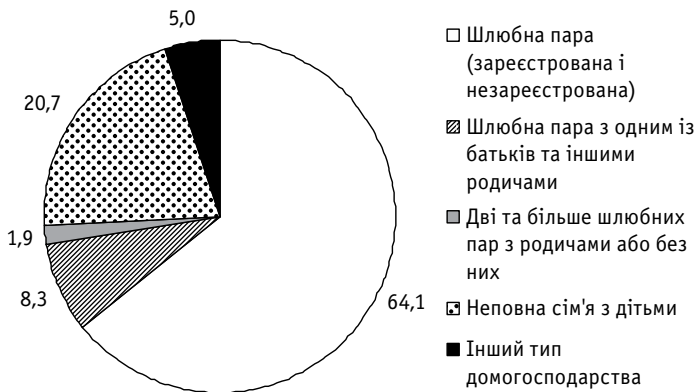

Рис. 4.3.1. Розподіл респондентів, які мають дітей віком 18 років і старше, за типами домогосподарств, % (квітень 2009 р.)

При відповіді на питання про **найбільш прийнятний (бажаний) варіант проживання** 27,5% респондентів віддали перевагу *проживанню окремо від дорослих дітей*, бажання *прожити окремо, але територіально недалеко* від них висловили 38,6% опитаних. Віддали перевагу *проживанню разом з дорослими дітьми лише за умови, що вони ще не створили власної сім'ї*, 27,9% респондентів, а *проживанню разом з дорослими дітьми (в одній сім'ї й одному помешканні)* — лише 6%. Частки тих, хто віддає перевагу *проживанню разом з дітьми*, зростають з віком респондентів. Найбільша частка тих, для кого прийнятним варіантом є проживання разом з дорослими дітьми, спостерігається серед 40–49-літніх респондентів. Серед сільських респондентів дещо більша порівняно з міськими частка тих, хто найбільш прийнятним для себе варіантом вважає *проживання разом з дітьми*, і відповідно менша частка тих, хто виявив бажання *прожити окремо* (табл. 4.3.2, рис. 4.3.2).

Проживання батьків та дорослих дітей окремо, але недалеко територіально є найбільш прийнятним для всіх типів домогосподарств, включаючи і тих, хто проживає самотньо, і неповні сім'ї з дітьми. Зокрема, для самотніх ця частка становить 49,1%, для шлюбних пар (зареєстрованих і незареєстрованих) — 39,0%, для шлюбних пар з одним із батьків та іншими родичами – 37,1%, для домогосподарств з двома та більше шлюбними парами та іншими родичами або без них – 45,5%, для неповних сімей з дітьми – 32,2%. Як видно з наведених показників, найбільшою мірою бажання прожити окремо від дорослих дітей, але недалеко територіально, притаманне особам, які проживають самотньо, та респондентам із домогосподарств з двома та більшою кількістю шлюбних пар, що, швидше

за все, спричинено низькою житловою забезпеченістю, перенаселеністю житла як фактором незадовільних умов сумісного життя. Проживання **разом з дорослими дітьми** як найбільш прийнятний варіант обрали 3,5% самотніх, 4,7% респондентів із нуклеарних сімей, 7,3% опитаних із розширених нуклеарних сімей, 8,9% – із складних сімей та 10,1% – із неповних.

Таблиця 4.3.2. Розподіл респондентів різних вікових груп за найбільш прийнятними варіантами проживання батьків і дорослих дітей (старше 18 років) за наявності свободи вибору, % (квітень 2009 р.)

Вік, років	Найбільш прийнятні варіанти проживання батьків і дорослих дітей				Усі респонденти
	Проживати разом із дорослими дітьми в одній сім'ї, в одному помешканні	Проживати разом з дорослими дітьми лише за умови, що вони ще не створили власної сім'ї	Проживати окремо від дорослих дітей незалежно від територіальної близькості	Проживати окремо від дорослих дітей, але недалеко (територіально)	
15-19	12,9	14,6	18,7	10,2	13,9
20-24	9,7	13,2	17,6	16,9	15,6
25-29	8,9	13	15,5	16,4	14,8
30-39	28,2	28	24,1	27,8	26,8
40-49	40,3	31,2	24,1	28,8	28,9
15-49	6	27,9	27,5	38,6	100,0

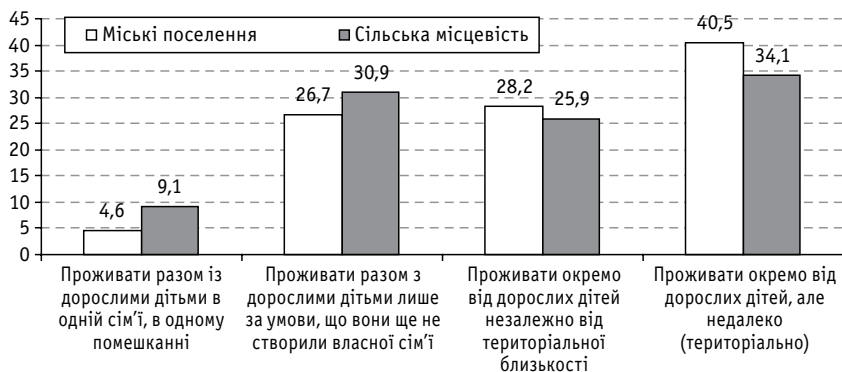

Рис. 4.3.2. Найбільш прийнятні варіанти проживання батьків і дорослих дітей для респондентів з міських поселень і сільської місцевості, % (квітень 2009 р.)

Не викликає сумніву, що проживання дорослих дітей разом чи окремо від батьків значною мірою залежить від сукупного доходу сім'ї та досягнутого рівня добробуту. Але, на жаль, показники, що характеризують цей бік сімейних відносин, залежать як від величини сукупності опитаних, так і від їх розподілу за матеріальним становищем сім'ї. Переважна їх частина стосується тих респондентів, які визначили матеріальне становище своєї сім'ї як нижче за середнє та середнє. Відповідно й частка опитаних, які проживають і окремо, і разом з дорослими дітьми, виявилася найбільшою саме у цих верств щодо як першої, так і другої за черговістю народження дитини. Ці показники є свідченням насамперед того, що як ті респонденти, які проживають разом з дорослими дітьми, так і ті, які проживають окремо від них, належать до верств з нижчим за середній та середнім рівнем життя, і ця ситуація мало залежить від черговості народження дитини. Якщо розглядати ці дві верстви незалежно від інших, то виявляється, що 60,6% таких респондентів проживають разом з дорослими дітьми, а 39,4% – окремо.

Серед **причин проживання дорослих дітей респондентів окремо від батьків** основною є **наявність у дітей власної сім'ї**, але із збільшенням числа дітей у респондента ця причина окремого проживання втрачає свої позиції (табл. 4.3.3). Другою за значущістю причиною проживання дорослих дітей окремо від батьків виявилось **навчання**, яке, звісно, може відбуватися поза місцем проживання батьків. Звертає на себе увагу висока частка дорослих дітей, котрі проживають окремо від респондентів, для тих із них, які мають трьох дітей, при відносно низькій частці наявності власної сім'ї у цих дітей як причини їх проживання окремо від батьків.

Таблиця 4.3.3. Причини проживання дорослих дітей окремо від батьків, % (квітень 2009 р.)

Причина	Перша дитина	Друга дитина	Третя дитина
Має власну сім'ю	61,2	44,2	11,7
Проживає самостійно, хоча й не має сім'ї	7,3	11,0	21,8
Проживає з чоловіком/дружиною респондента або іншим членом сім'ї/родичем	10,7	6,6	31,9
У зв'язку з навчанням	17,0	24,4	21,8
У зв'язку з роботою	3,8	12,4	12,8
Інше	0,0	1,4	0,0
Усі причини	100	100	100

Значний інтерес при дослідженні сімейних зв'язків представляє **взаємодопомога між батьками і дітьми**. Що стосується матеріальної

допомоги батьків-респондентів своїм повнолітнім дітям, то, як показало опитування, 55,6% **допомагають їм постійно**, 22,2% **допомагають іноді** та 22,2% **не допомагають**.

Щодо матеріальної допомоги респондента-батькам з боку їх дорослих дітей і потреби у такій допомозі, то серед респондентів, яким діти постійно допомагають матеріально, 46,2% становлять ті, хто потребує допомоги, 48,7% — ті, хто її не потребує, а 5,1% опитаних, які постійно мають матеріальну підтримку від дітей, при цьому вважають, що їх діти ще не досягли того віку, щоб допомагати батькам. Із тих респондентів, які не отримують допомоги, 0,5% її потребує і 64,3% тих, хто не потребує допомоги від дітей, а 35,2% респондентів вважають, що їхні дорослі діти ще не досягли того віку, щоб могли допомагати матеріально (табл. 4.3.4).

Таблиця 4.3.4. Розподіл респондентів за мірою потреби у матеріальній допомозі їхніх дорослих дітей у взаємозв'язку з мірою її задоволення, % (квітень 2009 р.)

Потреба батьків у матеріальній допомозі від їхніх дорослих дітей	Характеристика задоволення потреби: Чи допомагають Вам матеріально Ваші дорослі діти (від 18 років і старше)?			Усі варіанти відповіді
	Постійно допомагають матеріально	Іноді (нерегулярно) допомагають	Не допомагають	
Потребують матеріальної допомоги	46,2	22,0	0,5	12,3
Не потребують	48,7	56,8	64,3	60,2
Діти ще не в тому віці, щоб допомагати матеріально	5,1	21,2	35,2	27,5
Усі варіанти відповіді	100	100	100	100

Що стосується міри задоволення потреби в допомозі, то ті з респондентів, хто її потребує, в 40,0% випадків отримують її постійно, у 57,8% — іноді та у 2,2% випадків не отримують зовсім. Тим, хто не потребує матеріальної допомоги, повнолітні діти у 8,6% випадків допомагають постійно, у 30,3% випадків — іноді і не допомагають — у 57,2% випадків (рис. 4.3.3).

Допомога респондентів своїм батькам значною мірою залежить від матеріального становища їх сім'ї. Серед тих респондентів, які потребують матеріальної допомоги від своїх дорослих дітей, найбільша частка тих, хто оцінює матеріальне становище своєї сім'ї як нижче середнього або середнє (77,7%). Серед тих, хто не потребує матеріальної допомоги, також найбільше виявилось опитаних саме із цих верств (77,4%). Як свідчать показники, наведені у табл.4.3.5, потреба та її регулярне задоволення

майже повністю збігаються. Аналіз цих показників щодо найбідніших та заможних респондентів (представників «крайніх» груп) не має надійної інформаційної основи через малі величини сукупностей.

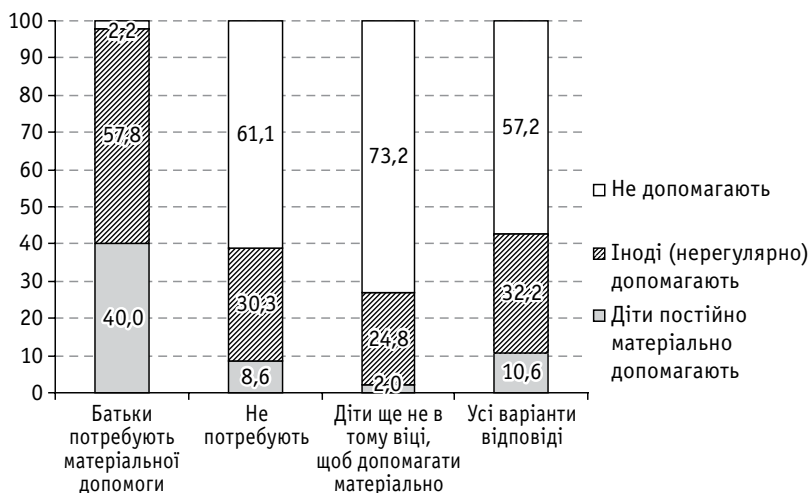

Рис. 4.3.3. Розподіл респондентів за мірою задоволення потреби у матеріальній допомозі їхніх дорослих дітей у взаємозв'язку з мірою потреби у ній, % (квітень 2009 р.)

Таблиця 4.3.5 Частка респондентів, які потребують матеріальної допомоги від своїх дорослих дітей, та частка тих, хто її отримує, залежно від матеріального становища сім'ї респондента за його самооцінкою, % (квітень 2009 р.)

Оцінка респондентом матеріального становища своєї сім'ї	Потреба респондентів у матеріальній допомозі від дорослих дітей		Матеріальна допомога дорослих дітей своїм батькам		
	Потребують допомоги	Не потребують допомоги	Постійно допомагають	Іноді допомагають	Не допомагають
Дуже низьке	4,4	2,3	5,1	3,4	1,4
Низьке	17,8	16,3	12,8	15,1	17,6
Нижче середнього	44,4	28,1	46,2	28,6	35,7
Середнє	33,4	49,2	30,8	51,3	40,5
Вище за середнє	0,0	4,1	5,1	0,8	4,3
Високе	0,0	0,0	0,0	0,8	0,5
Усі респонденти	100	100	100	100	100

Значний інтерес являє також аналіз співвідношення потреби у матеріальній допомозі респондентам від дорослих дітей та її задоволенням у поєднанні з інформацією про соціально-професійну належність респондентів (рис.4.3.4). Частка респондентів, які потребують матеріальної допомоги, є високою серед кваліфікованих працівників переважно фізичної праці (33,3% загальної чисельності опитаних). Але частка цієї групи у загальній кількості респондентів, які отримують постійну допомогу, становить лише 20,5%, тобто суттєво менша, ніж частка тих, які її потребують, що деякою мірою компенсується наявністю нерегулярної допомоги, яку отримують 25,4% респондентів із загальної їх кількості. Серед тих, хто не потребує матеріальної допомоги своїх дорослих дітей (топ-менеджери та державні службовці вищого рівня), 5,1% опитаних отримують її постійно, 0,8% – іноді.

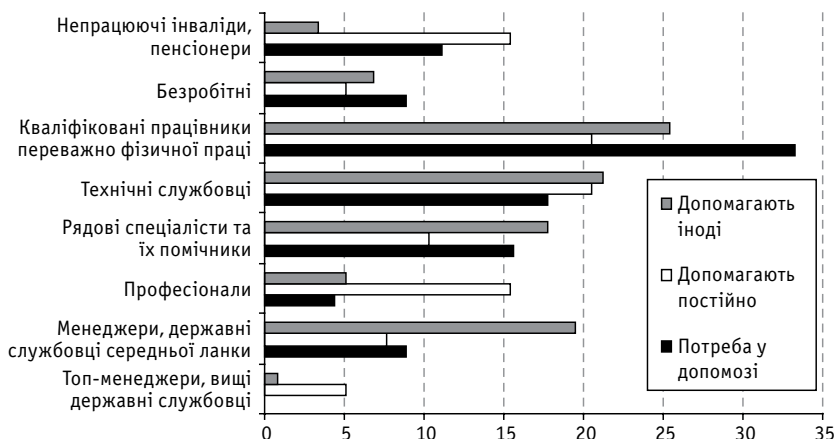

Рис. 4.3.4. Потреба респондентів-батьків у матеріальній допомозі від своїх дорослих дітей та її задоволення залежно від соціально-професійного статусу респондента, % (квітень 2009 р.)

Якщо розглянути згадану соціально-професійну групу кваліфікованих працівників переважно фізичної праці окремо від інших, то у ній потребують матеріальної допомоги від своїх дорослих дітей 15,8%, не потребують – 54,7%, і вважають, що їхні діти ще не досягли того віку, щоб допомагати матеріально – 29,5%. Частка респондентів цього соціально-професійного статусу, які отримують матеріальну допомогу від своїх дорослих дітей, становить 8,4%, отримують іноді – 31,6%, не отримують – 60,0%. Співвідношення часток, які свідчать про потребу та її задоволення шляхом регулярної матеріальної допомоги, становить по цій соціально-професійній групі 68,6%.

Оцінка респондентами стосунків зі своїми батьками. Обстеження було спрямоване на виявлення специфіки міжпоколінних відносин у всьому їх різноманітті, у тому числі характеру стосунків осіб різних вікових груп осіб зі своїми батьками. Результати аналізу відповідей респондентів дитородного віку, які мають батьків, на запитання: **«Чи вдоволені Ви відносинами з Вашою рідною матір'ю/батьком?»** дають змогу говорити про наявність певних закономірностей змін у стосунках між дорослими дітьми та їх батьками з підвищенням віку респондентів (рис.4.3.5).

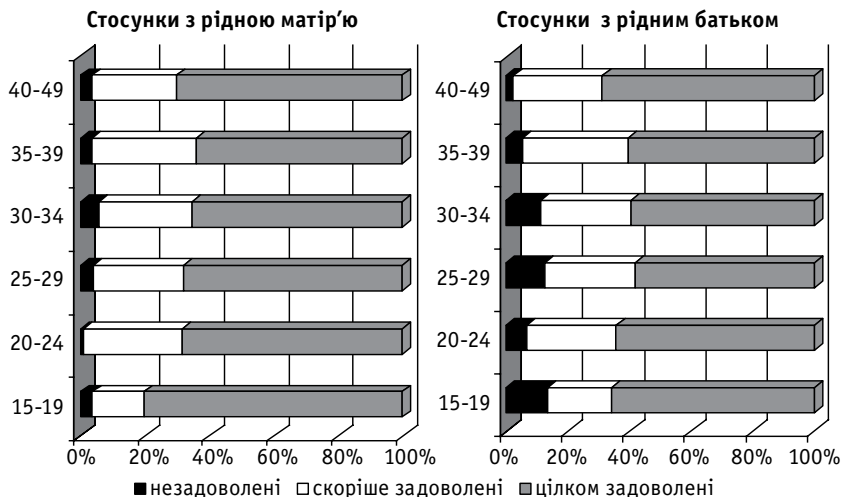

Рис.4.3.5. Розподіл респондентів різних вікових груп за оцінкою стосунків з матір'ю/батьком, % (квітень 2009 р.)

Значна більшість респондентів задоволені (цілком чи частково) стосунками зі своїми батьками, незначною є кількість тих, у кого відносини з батьками не склалися (незадоволені стосунками). Однак спостерігається суттєва різниця у стосунках з батьком і матір'ю: якщо стосунками з матір'ю незадоволені 3,6% респондентів (максимальна їх кількість у віковій групі 30–34 роки – 5,9%), то стосунками з батьком – 8% респондентів (у 2,2 раза більше); і максимальна їх частка спостерігається у підлітковому віці 15–19 років – 13,4%. Причини цієї ситуації ще потребують дослідження, але це вже є свідченням того, що чоловіки не завжди справляються зі своєю роллю батька, особливо у складних ситуаціях, коли діти виховуються у неповній чи реструктурованій сім'ї.

Привертає увагу також, що стосунки респондентів з матерями/батьками, після періоду деякого «підвищення напруженості» (в інтервалі віку

від 25 до 35–39 років), помітно теплішають у старших групах дитородного віку, коли діти респондентів зазвичай вже знаходяться у підлітковому або ж юнацькому віці, а їх власні батьки старішають та потребують більше уваги й піклування.

Взаємовідносини респондентів зі своїми літніми батьками та допомога їм. Для встановлення специфіки взаємовідносин осіб дитородного віку вже зі своїми батьками, поширеності спільного чи нарізного проживання дорослих респондентів та їх літніх батьків, матеріальної допомоги літнім батькам та їх інструментальної підтримки тощо у рамках обстеження респондентам було поставлено низку запитань щодо їх батька/матері (якщо він/вона живі), а також щодо живих батьків свого шлюбного партнера (для пошлюблених респондентів). Питання стосувалися: **піклування дорослих респондентів про батьків** (власних та свого чоловіка/дружини) і **допомоги їм у веденні домашнього господарства; надання матеріальної допомоги батькам** (рідним та свого чоловіка/дружини); місця проживання батьків та з'ясування того, **з ким проживають батьки**.

Обстеження показало, що переважна більшість батьків опитаних проживає зі своїм шлюбним партнером. Але із збільшенням кількості дітей у респондентів зменшується частка представників «третього покоління», які проживають самотньо або зі своїм шлюбним партнером. Зрозуміло, що це пов'язано як з особливостями повікової смертності (жінки живуть довше, ніж чоловіки), так і з розлучуваністю. Однак є підстави стверджувати, що певною мірою така ситуація може бути спричинена також необхідністю допомагати сім'ї респондента у вихованні дітей (табл. 4.3.6). Подібна залежність спостерігається з проживанням самотньо рідних матерів респондентів: якщо в домогосподарстві респондента немає дітей, то 21,3% їхніх матерів проживають самотньо, а у опитаних з трьома і більшою кількістю дітей – 15,9%. Стосовно чоловічої частини «третього покоління» складається враження, що його представники уникають проживання з респондентами, у яких багато дітей: чим більше дітей у респондента, тим більшою є частка їхніх батьків, які проживають самотньо. Слід зауважити, що якщо у респондента троє і більше дітей, то навіть жінки «третього покоління» у значній частині випадків обирають проживання з його братами, сестрами або іншими родичами.

Скласти уявлення про поширеність надання допомоги респондентами дитородного віку літнім батькам (власним та чоловіка/дружини) дає змогу аналіз відповідей на запитання **«Чи допомагаєте Ви у веденні домашнього господарства своїм батькам/батькам шлюбного партнера, чи піклуєтесь про них?»** та **«Чи допомагаєте Ви матеріально своїм батькам/батькам шлюбного партнера?»**. Фактично інтерес представляє розподіл за відповідями на ці питання тих респондентів дитородного віку,

які вже мають *літніх батьків* (осіб післяпрацевдатного віку), адже саме вони, найімовірніше, можуть потребувати як матеріальної, так і (особливо) інструментальної підтримки. Такими респондентами, за загальним правилом, можна вважати осіб принаймні з 35-річного віку, на взаємовідносинах яких з їхніми батьками і було зосереджено основну увагу (рис.4.3.6).

Таблиця 4.3.6. Проживання батьків респондента окремо від нього та число дітей в сім'ї респондента, % (квітень 2009 р.)

Наявність у респондента власних дітей	З ким проживають батьки респондента					Всього респондентів
	самотньо	зі своїм шлюбним партнером	з братом (сестрою) респондента	з іншими родичами	з друзями	
	Рідна мати респондента					
Немає дітей	21,3	73,1	3,7	1,9	0,0	100
Одна дитина	17,5	73,7	5,5	3,1	0,2	100
Дві дитини	18,6	66,4	11,4	3,6	0,0	100
Три дитини і більше	15,9	47,7	31,9	4,5	0,0	100
Усього	18,3	69,9	8,5	3,2	0,1	100
	Рідний батько респондента					100
Немає дітей	3,3	91,2	3,3	1,1	1,0	100
Одна дитина	3,3	91,9	3,9	0,9	0,0	100
Дві дитини	3,3	87,8	6,6	2,3	0,0	100
Три дитини і більше	8,7	82,6	8,7	0,0	0,0	100
Усього	3,5	90,1	4,8	1,4	0,2	100
	Мати чоловіка/дружини респондента					100
Немає дітей	15,4	76,4	4,1	4,1	0,0	100
Одна дитина	16,2	77,4	3,9	2,5	0,0	100
Дві дитини	18,3	66,3	9,9	5,1	0,4	100
Три дитини	20,0	52,5	12,5	15,0	0,0	100
Усього	17,0	72,4	6,3	4,2	0,1	100
	Батько чоловіка/дружини респондента					100
Немає дітей	6,0	91,0	1,0	2,0	–	100
Одна дитина	5,2	91,6	2,6	0,6	–	100
Дві дитини	5,4	87,7	5,4	1,5	–	100
Три дитини і більше	7,4	77,8	3,7	11,1	–	100
Усього	5,5	89,7	3,3	1,5	–	100

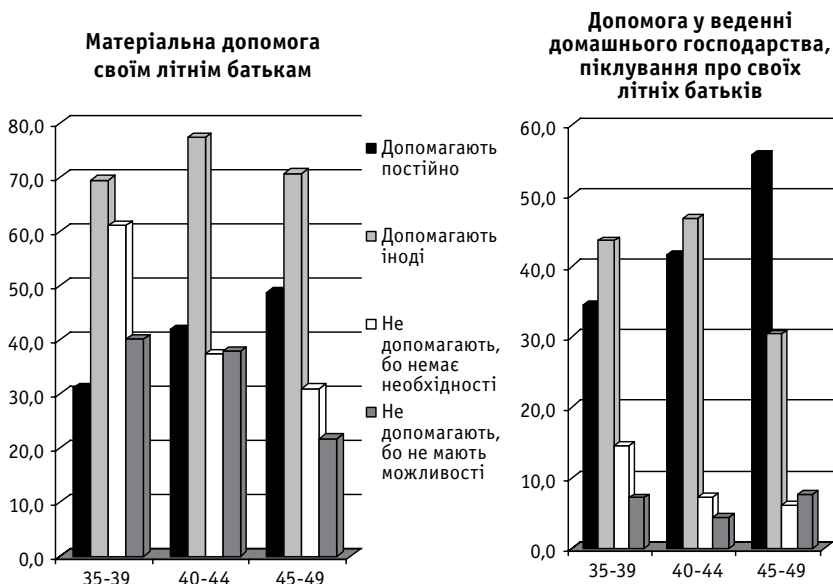

Рис. 4.3.6. Розподіл респондентів віком 35 років і старше за оцінкою допомоги своїм літнім батькам, % (квітень 2009 р.)

Як бачимо, частота допомоги літнім батькам зростає з віком респондентів. Особливо чітко ця закономірність простежується щодо допомоги у веденні домашнього господарства, піклуванні про літніх батьків, які з зростанням віку все частіше потребують саме постійної інструментальної підтримки з боку дітей. Взагалі ж за даними дослідження регулярна допомога у веденні господарства та піклування про літніх батьків більш поширені, ніж матеріальна допомога. Щодо останньої, то вона здебільшого має епізодичний характер. Тож її надання, як це можна припустити, зумовлюється виникненням нерегулярних потреб у певних додаткових витратах (пов'язаних із погіршенням здоров'я, необхідністю оновлення предметів тривалого користування тощо). Водночас із підвищенням віку респондентів (і, відповідно, їхніх батьків) розподіл опитаних дещо змінюється на користь тих, хто постійно надає матеріальну підтримку, оскільки потреба в ній у пенсіонерів старших вікових груп зростає; частки ж тих респондентів старшого дітородного віку, які **не допомагають** батькам, **бо немає необхідності**, а також **не допомагають, бо не мають можливості**, помітно зменшуються.

Стосунки дорослих дітей зі своїми батьками значною мірою залежать від того, який варіант проживання (разом чи окремо) існує у цій сім'ї. Діти,

які мешкають разом зі своїми батьками, у більшості випадків постійно піклуються про них, а у тих, хто живе окремо, особливо в іншому населеному пункті, не завжди є така можливість (рис.4.3.7).

Отже, тенденція до відокремлення дорослих дітей від батьків, особливо в умовах високої мобільності населення, збільшує ризик самотності й бездоглядності у похилому віці. Щодо матеріальної допомоги, то яким би не був варіант проживання дітей і батьків, важливим є те, чи мають діти можливість здійснювати цю допомогу (значна частина респондентів не мають такої можливості). При цьому відстань не відіграє вирішальної ролі, але знову-таки, ті, хто проживає разом, частіше постійно допомагають своїм батькам матеріально.

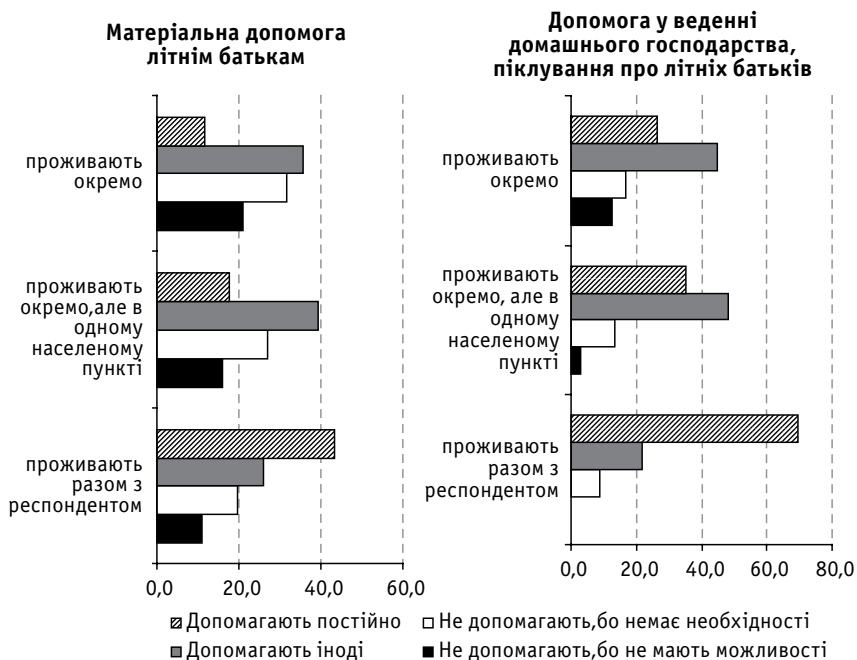

Рис. 4.3.7. Допомога респондентів літнім батькам залежно від форми їх проживання, % (квітень 2009 р.)

Матеріали обстеження дають змогу проаналізувати також зв'язок між мірою матеріальної та побутової допомоги респондентів батькам (у виконанні різноманітних повсякденних обов'язків). Частка респондентів, які постійно надають матеріальну допомогу своїм рідним батькам, становить 16,6%, тих, хто допомагає іноді – 32,2%; тих, хто не допомагає, бо немає необхід-

ності – 27,1%, тих, хто не допомагає, бо не мають можливості – 24,1%. Серед тих респондентів, хто не допомагає батькам, бо не мають можливості, найбільша частка тих, хто не піклується про них, оскільки теж не мають можливості (75,6%). Приблизно така сама ситуація спостерігається і щодо допомоги батькам шлюбного партнера респондентів (табл. 4.3.7).

Таблиця 4.3.7. Розподіл респондентів за мірою матеріальної допомоги батькам у взаємозв'язку з мірою піклування про них, % (квітень 2009 р.)

Піклування про батьків (допомога у веденні домашнього господарства та ін.)	Матеріальна допомога батькам				Усі варіанти відповідей
	Не допомагають, бо не мають можливості	Не допомагають, бо немає необхідності	Допомагають іноді	Допомагають постійно	
Своїм рідним батькам (або одному з них)					
Не піклуються, бо не мають можливості	75,6	9,0	15,4	0,0	100
Не піклуються, бо немає необхідності	16,0	72,5	9,6	1,9	100
Піклуються іноді	21,3	25,6	50,5	2,6	100
Піклуються постійно	20,9	16,7	24,3	38,1	100
Усі варіанти відповідей	24,1	27,1	32,2	16,6	100
Батькам чоловіка/дружини (або одному з них)					
Не піклуються, бо не мають можливості	74,5	12,7	11,8	1,0	100
Не піклуються, бо немає необхідності	18,5	70,4	10,6	0,5	100
Піклуються іноді	20,8	29,1	48,1	2,0	100
Піклуються постійно	17,1	16,4	28,0	38,5	100
Усі варіанти відповідей	24,6	31,5	31,9	12,0	100

Частка респондентів, які **постійно піклуються** про своїх рідних батьків або одного з них (допомагають вести домашнє господарство і т. ін.), становить 40,2%, тих, хто піклується іноді – 39,9%; тих, хто **не піклується, бо немає необхідності** – 13,3%; тих, хто **не піклується, бо не має можливості** – 6,6%. Серед тих респондентів, які постійно допомагають батькам матеріально, найбільша частка і тих, хто піклується про своїх батьків (92,3%). Ті респонденти, які не надають матеріальної допомоги рідним батькам, бо не мають можливості, значно меншою мірою постійно піклуються про них – лише у 35% випадків. Ситуація щодо співвідношення матеріальної допомо-

ги респондентів батькам шлюбного партнера (або одному з них) і піклування про них мало відрізняється від тієї, що стосується рідних батьків (рис. 4.3.8). Отже, є підстави для висновку, що між мірою піклування респондентів про батьків і мірою матеріальної допомоги їм існує тісний зв'язок.

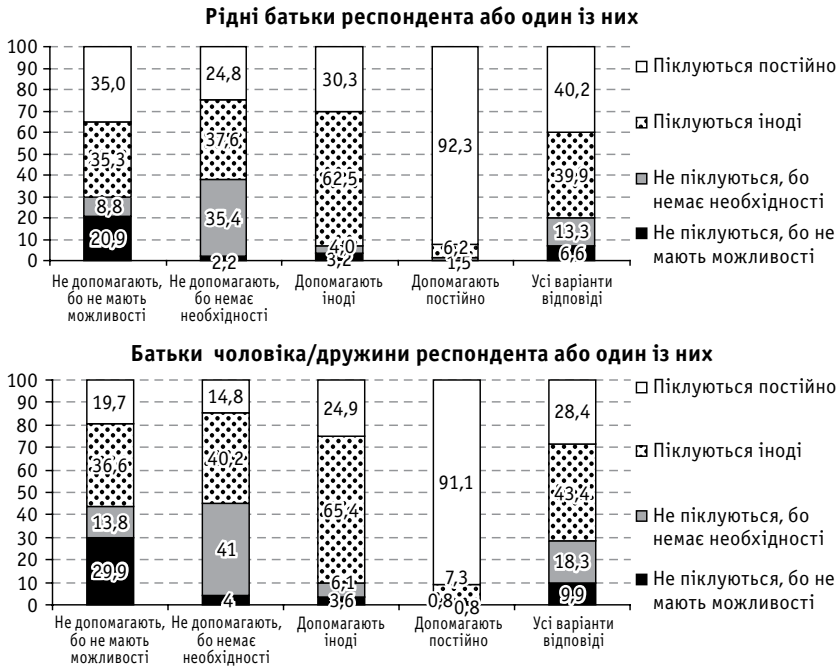

Рис. 4.3.8. Розподіл респондентів за мірою піклування про батьків у взаємозв'язку з мірою матеріальної допомоги їм, % (квітень 2009 р.)

У контексті зробленого аналізу не можна не враховувати, що найістотнішою характеристикою довготривалих змін у віковому складі населення України, як і багатьох інших країн Старого і Нового світу, є його старіння. Воно стало спільною проблемою усіх економічно розвинених країн світу. Але кризовий стан нашого суспільства настільки прискорив старіння, що це дає підстави кваліфікувати його як один із проявів демографічної кризи¹⁸. Розвиток досліджень старіння значною мірою

¹⁸ Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2000. – С. 210–222; Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти. – К.: Держкомстат України, Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2004. – С. 291–310 с.

струмується браком результатів спеціальних емпіричних досліджень цього феномена, включаючи соціологічні дослідження, зокрема на рівні сім'ї. Ці дослідження особливо актуальні для України, оскільки вона належить до країн з найстарішим населенням: частка осіб віком старше працездатного становить в Україні близько чверті загальної чисельності населення. В умовах такого високого рівня демографічного постаріння проблема якості взаємозв'язків батьків і дітей, що стосується насамперед сім'ї, водночас виходить далеко за її межі, перетворюючись на проблему взаємозв'язку поколінь на суспільному рівні. У такій ситуації набувають значної ваги питання створення гідних умов життя для старших поколінь та залучення осіб похилого віку до активної діяльності поза межами сім'ї¹⁹, подолання залишків дискримінації за віком, гуманізація соціальної політики щодо людей похилого віку. У ставленні до цієї групи населення країни дотримуються, в основному, положень Віденської Міжнародної зустрічі з проблем старіння (1982 р.) та Каїрської Міжнародної конференції з питань народонаселення та розвитку (1994 р.). Але існує безліч супутніх проблем, насамперед породжених швидким старінням населення. Як підкреслювалося на регіональній нараді з народонаселення, що проходила в 1998 р. у Будапешті, де розглядалися і проблеми старіння населення, заходи, які могли б доповнити незадовільні та короткочасні розв'язання довгострокових проблем, притаманних системам соціального забезпечення, мають бути спрямовані у саму серцевину постіндустріального суспільства, тобто в його базу знань «...високоякісний людський капітал, що забезпечить зростання продуктивності і економічний успіх, дозволить усунути соціальні труднощі і проблеми... Необхідно також мобілізувати знання, продуктивність і мудрість людей літнього віку»²⁰. Але в Україні для більшості людей нині вихід на пенсію насамперед асоціюється з поповненням найбільш вразливих верств населення, переходом до стану «відставників» повноцінного життя.

За таких умов набуває великого значення ефективне використання трудового потенціалу «третього покоління» не лише на суспільному рівні, а й усередині самої сім'ї. Зрозуміло, що зв'язки між батьками та дорослими дітьми існують у просторі та часі ширшому за простір і час окремої сім'ї. Наприклад, доросла дитина, яка створила власну сім'ю, продовжує спілкуватися зі своїми батьками, котрі продовжують жити разом (у сім'ї, в якій ця дитина колись народилася), живуть у нових сім'ях або самотньо.

¹⁹ Мається на увазі, насамперед, більш повне використання так званої «залишкової» працездатності пенсіонерів. Сучасний рівень комунікації створює для цього сприятливіші, ніж в минулому, умови кооперації працюючих в сім'ї та поза її межами.

²⁰ Шмид Й. Старение населения: динамика, социальные и экономические последствия для семьи, общин и общества в целом // Региональное совещание по народонаселению. – Будапешт, 7–9 декабря 1998 г. (CES/PAU/1998/6, 21 October 1998). – С. 37–38).

Зрозуміло також і те, що спілкування батьків з дорослими дітьми може відбуватись у просторових та часових межах інших осередків життєдіяльності батьків та дорослих дітей, в яких реалізується їх активність. Наприклад, батьки та їх дорослі діти можуть працювати на одному підприємстві, бути членами однієї партії і т. ін. Але без спілкування батьків та їхніх дітей саме в сім'ї неможливий процес «олюднення» народжених, їх «первинна» соціалізація, «друге» народження як результат інтеріоризації фундаментальних засобів та правил людського життя, обмеження стихії задоволення потреб існування свого біосу моральними імперативами життя людини в суспільному організмі. Інакше кажучи, лише в сім'ї можуть існувати сталі та особливо сприятливі умови для ефективної комунікації між батьками та їх дітьми; у площині передачі досвіду і знань спілкування між дітьми й особами старшого покоління особливо ефективне саме в сім'ї.

Обстеження показало, що потенційно можливий внесок «третього покоління» у виконання функцій утримання та виховання дітей в сім'ї у нас недооцінюється, накопичені знання і досвід осіб похилого віку використовуються недостатньо. Наприклад, батьки респондента та його шлюбного партнера є **основними виконавцями** таких сімейних обов'язків щодо дітей віком до 18 років як залучення до домашньої роботи – у 1,8% випадків, читання книжок – у 1,6% випадків, спільне проведення вільного часу – у 0,5% випадків, допомога в навчанні – у 0,3% випадків. Однак слід зазначити, що представники прабатьківського покоління в сім'ях респондентів хоч і порівняно рідко виступають **основними виконавцями** багатьох видів обов'язків з виховання дітей та догляду за ними, однак **беруть** помітну **участь** у приготуванні їжі, годуванні дітей, контролі за прийомом їжі; залученні до домашньої роботи, пранні та прасуванні одягу, читанні книжок для дітей, прогулянках. Водночас лише 4,9% респондентів, цілком задоволених розподілом обов'язків по вихованню дітей в їх сім'ї, висловилися за виховання дітей дошкільного віку тільки вдома бабусяю чи дідусем, що значно менше, ніж можна було очікувати. Це дає підстави вважати, що існує «зсув» у бік недооцінки можливостей «третього покоління» у вихованні онуків.

Слід зауважити, що з очікуваним збільшенням середньої тривалості життя час співіснування поколінь зростатиме і відповідно підвищуватиметься значущість вирішення проблеми налагодження їх доцільної взаємодії. Збільшуватиметься також кількість співіснуючих поколінь, що посилюватиме можливість і необхідність більш повного використання взаємодії (кооперації) між членами сім'ї. Разом з тим на суспільному рівні загострюватиметься проблема розширення і поліпшення якості інфраструктури для задоволення потреб старіючого населення (будинки для осіб старечого віку, денні стаціонари та інші форми обслуговування), яка

має стати важливою складовою так званого благополучного (успішного) старіння (тобто такого старіння, яке не затьмарює життя людям похилого віку і не перетворюється на тягар для суспільства), концепція якого розроблена американськими вченими²¹. Вони дійшли висновку, що успішне старіння населення складається з трьох основних складових – ефективної активності, запобігання хворобам (активна профілактика), підтримки високого рівня ментально-психічного і фізичного здоров'я осіб похилого віку. Національна демографічна політика має бути готовою до впровадження цієї концепції у життя, у тому числі на рівні сім'ї, коли для цього з'являться відповідні соціально-економічні передумови.

Як було показано вище, результати проведеного обстеження надають також можливість вивчити ті зв'язки індивідів між собою, що характеризують їх як членів сім'ї, тобто розглянути форми взаємозалежності опитуваних осіб, проаналізувати особливості їх взаємодопомоги, а також певним чином виміряти потреби батьків в допомозі дітей та міру їх задоволення.

Виявилось, що чим більше дітей у сім'ї опитаних, тим більша частка батьків респондента та його шлюбного партнера проживають самотньо, що ускладнює умови допомоги третього покоління у вихованні дітей. Це може бути пов'язано з поступовим утвердженням тенденції до проживання батьків і дорослих дітей окремо, характерної для економічно розвинених країн, що стосується як зв'язку респондент – дорослі діти, так і зв'язку респондент – його батьки. Але ця тенденція, з одного боку позитивна, з іншого – по-перше, стає перепорою для участі «третього покоління» у вихованні онуків та, по-друге, за нерозвиненості суспільної сфери допомоги людям похилого віку негативно впливає на їх здоров'я. Коли піклування про літніх батьків набуває нерегулярного характеру або сходиться нанівець, тобто коли живі, найбільш ефективні контакти в сім'ї, спілкування і побудована на ньому взаємодія між особами, які належать до різних поколінь, стають епізодичними, це має несприятливі наслідки як для молодих поколінь, так і для осіб похилого віку. Очевидно, одним із прийнятних варіантів організації співіснування й життєдіяльності сім'ї з дітьми та представниками прабабківського покоління можна вважати сім'ю, в якій декілька поколінь, які не живуть постійно в одному помешканні, все ж підтримують тісні контакти.

²¹ Rowe John W., Kahn Robert L. Successful Ageing. – New York: Pantheon Books, 1998. – P. 38–39.

V. СІМ'Я ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

5.1. Сучасний досвід сімейної політики в розвинених країнах та в Україні

В європейських країнах підходи до реалізації *сімейної політики* суттєво відрізнялися протягом тривалого періоду її розвитку. Це виявлялось у тому, що в тих чи інших країнах акцентувалась увага на різних способах впливу держави на сім'ю та сімейне життя, а також у різному ступені реалізації цього впливу. Ще перед Другою світовою війною основним акцентом сімейної політики франкомовних країн Європи (Франції та Бельгії) була фінансова підтримка сімей, німецькомовні країни (Німеччина, Австрія, а також Швейцарія) основну увагу приділяли політиці материнських відпусток, скандинавські держави традиційно акцентували увагу на правах жінки, гендерній рівності, а отже, на важелях, що дозволяли жінкам поєднувати сімейне життя з професійним, англomовні ж Велика Британія та США надавали підтримку тільки сім'ям, які того потребують. Звісно, протягом післявоєнних десятиліть розючі відмінності у підходах до сімейної політики стали більш розмитими, але певні риси таких розбіжностей відчуваються й дотепер.

Існує багато підходів до класифікації країн за *типами сімейної політики*, і відправними точками тут можуть слугувати найрізноманітніші параметри. *Типи* сімейної політики визначаються відповідно до співвідношення ряду характеристик політики в окремих країнах, і в результаті здійснюється розподіл сукупності країн на декілька груп. Термін «модель сімейної політики» частіше застосовується для характеристики сімейної політики однієї окремо взятої країни та визначення її основного спрямування. Згідно з традиційною класифікацією різновидів сімейної політики, в розвинених країнах виділяють такі **чотири типи**: соціал-демократичний, консервативний, південно-європейський та ліберальний¹. Уперше така класифікація була запропонована Г. Еспін-Андерсен на початку 1990-х років, а згодом розширена в працях інших відомих науковців. Класифікація базується на характеристиці взаємовідносин у системі держава – сім'я – ринок та забезпеченні соціальних прав різних категорій населення. При цьому встановлюється рівень залежності працюючого від ринкової кон'юнктури та ступінь зменшення цієї залежності в результаті соціальної політики

¹ Gøsta Esping-Andersen The Three Worlds of Welfare Capitalism. Cambridge: Polity Press & Princeton: Princeton University Press, 1990.

(мається на увазі можливість виходу з ринку праці без ризику залишитись без засобів до існування). Розглянемо ці типи детальніше.

1. Соціально-демократичний тип. Характеризується вагомою державною підтримкою сімей з дітьми у цілому і працюючих батьків зокрема, а також високим рівнем емансипації та гендерної рівності. Матеріальна підтримка здійснюється шляхом грошових виплат на середньому рівні у вигляді універсальних допомог, проте розвинуті і й інші форми матеріального сприяння батькам з дітьми, внаслідок чого рівень бідності сімей з дітьми є низьким. Підтримка працюючих батьків здійснюється через систему тривалих материнських/батьківських відпусток та відпусток по догляду за дитиною, а також через розвинуту систему соціальних послуг з догляду за дитиною. Цей тип характерний для скандинавських країн – Швеції, Норвегії, Фінляндії та Данії.

2. Консервативний тип. Притаманними йому рисами порівняно з іншими типами, є середній рівень державної підтримки сімей з дітьми та залежність ступеня підтримки від зайнятості батьків. Переважають більш традиційні погляди на місце жінки у суспільстві. Матеріальна підтримка та підтримка працюючих батьків здійснюється на середньому рівні – у деяких країнах установлені тривалі відпустки для батьків та по догляду за дітьми, проте недостатньо розвинута сфера догляду за дітьми. Цей тип притаманний таким країнам Західної Європи, як Німеччина, Франція, Нідерланди, Австрія, Бельгія, Ірландія, Люксембург.

3. Південно-європейський тип. Має місце у країнах з відносно високим ступенем розшарування населення за доходами і характеризується поєднанням універсальних та персональних соціальних послуг і виплат. При цьому спостерігається відносно високий рівень бідності сімей з дітьми, що частково є наслідком низького рівня матеріальної підтримки батьків з дітьми. Недостатньо уваги приділяється також забезпеченню можливості поєднувати народження дітей з трудовою діяльністю. Як видно з назви, цей тип характерний для країн півдня Європи – Греції, Італії, Іспанії, Португалії.

4. Ліберальний тип. За нього рівень державної підтримки сімей з дітьми низький, і підтримка в основному надається у випадку крайньої необхідності. Вагому роль відіграють приватні та ринкові схеми соціального забезпечення, особливо це стосується дошкільних закладів. Матеріальна підтримка батьків з дітьми доволі незначна, проте у випадку крайньої потреби може бути досить суттєвою. За аналогічним принципом здійснюється підтримка працюючих батьків. Серед європейських країн цей тип характерний для Великої Британії та Швейцарії. З інших розвинених країн світу саме до цього типу відносять Австралію, Канаду, Нову Зеландію та США.

Наведена класифікація була першою фундаментальною спробою групування країн за типами сімейної політики, вона багато у чому сформувала напрями для подальшого аналізу розвитку сімейної політики розвинених країн. Найбільшим недоліком її вважають те, що аналіз здійснювався в межах дослідження соціальної політики у цілому й в процесі використовувалась значна кількість показників, які мають крайнє дискусійне та опосередковане відношення до сімейної політики, як от пенсійне забезпечення, допомоги при безробітті та втраті працездатності, та ін. Наступними роками наукові роботи багатьох дослідників були присвячені класифікації країн за типами сімейної політики на основі тих чи інших підходів. За результатами аналізу соціальної політики країн ОЕСР відомий канадський науковець А. Готьє виділяє кілька моделей сімейної політики, що характерні для Європи 1990-х років, а саме: пронаталістську модель, егалітарну модель, традиціоналістську модель та модель, орієнтовану на самозабезпечення сімей або «приватизацію» сімейних функцій². При аналізі використовувалися показники, що характеризують сімейну політику у вузькому розумінні цього слова, а саме показники матеріальної допомоги сім'ям з дітьми та підтримки працюючих батьків. Хоча класифікація здійснена на базі матеріалів за 1990-і рр., але особливості цих моделей значною мірою зберегли свою актуальність й наразі.

1. Пронаталістська модель. Основною метою спрямуванням цієї моделі є подолання низької народжуваності, отже, акцент здійснюється на стимулюванні дитородної активності та створенні можливостей поєднання економічної діяльності з народженням та вихованням дітей. Підтримка сім'ї розглядається як сфера відповідальності держави, що виявляється у високому рівні як розвитку сфери соціальних послуг з догляду за дітьми, так і матеріального забезпечення матері під час декретної відпустки. Велику роль відіграють грошові виплати, особливо при народженні третьої дитини. Створюються всі умови для того, щоб зайнятість матері не була перешкодою для народження дитини. Яскравим прикладом впровадження цієї моделі є Франція.

2. Традиціоналістська модель. Основним завданням політики у цьому випадку є збереження й підтримка сім'ї та сімейних цінностей у традиційному розумінні цих понять. Держава бере на себе деяку відповідальність за матеріальну підтримку сімей, але все-таки вважається, що сім'я має сама себе забезпечувати. Вагому роль у матеріальній та нематеріальній підтримці сімей відіграють також різного роду приватні некомерційні організації. У цілому ж для вказаної моделі характерний порівняно низький середній рівень фінансової підтримки сімей з дітьми. Деякою мірою заохочується

² Anne H. Gauthier Family Policies in Industrialized Countries: Is There Convergence? Population-E, 2002;57(3):447-474.

традиційна модель сім'ї з "чоловіком-годувальником" і все ще існують перешкоди для жіночої зайнятості, наприклад через систему оподаткування. Низький рівень розвитку сфери соціальних послуг по догляду за дитиною не дає можливості матерям достатньою мірою поєднувати зайнятість з сімейним життям. Ця модель сімейної політики характерна для Німеччини.

3. Егалітарна модель. Основною ціллю політики у реалізації цієї моделі є забезпечення гендерної рівності. Держава повною мірою бере на себе створення середовища, яке б дало змогу поєднувати оплачувану роботу жінки й сімейне життя, для цього заохочується розширення ролі батька у вихованні дітей і догляді за ними. На противагу традиціоналістській моделі, тут жінки та чоловіки рівною мірою розглядаються як годувальники родини. Державна підтримка сфери догляду за дитиною та працюючих батьків здійснюється на високому рівні. Основою егалітарної моделі є законодавство щодо відпусток, пов'язаних з вихованням дитини. Доволі ліберальним є шлюбне законодавство. Яскравим прикладом реалізації подібної моделі є Швеція.

4. Модель, орієнтована на самозабезпечення сімей або «приватизацію» сімейних функцій. За цією моделлю у сфері відповідальності уряду опиняються тільки малозабезпечені родини. Вважається, що сім'я являється самодостатньою, а регулювання її матеріального добробуту здійснюється ринком і, виходячи з цього, фінансова підтримка сімей, а також функціонування сфери соціальних послуг здійснюється у цілому на невисокому рівні. Участь жінки на ринку праці не обмежується, але підтримка при народженні дитини дуже незначна, тобто також певною мірою сповідується традиційна модель з «чоловіком-годувальником». У цілому підтримка працюючих батьків розглядається радше як сфера відповідальності недержавних організацій, аніж уряду. Прикладом моделі являється Велика Британія.

Зауважимо, що сімейна політика в кожній окремо взятій країні має свої історично сформовані особливості й кожна модель де в чому унікальна. При цьому моделі сімейної політики деяких країн стали класичним взірцем реалізації того чи іншого підходу до розуміння останньої та полем для освоєння відповідного досвіду іншими країнами. Показовими моделями сімейної політики в Європі можна вважати моделі таких країн як Франція, Німеччина, Швеція та Велика Британія.

Наведені моделі зазнали значних змін протягом останнього десятиліття. Традиціоналістський підхід до сім'ї та місця жінки у суспільстві, принаймні на рівні державної політики, поступається більш сучасному, заснованому на гендерній рівності, заохоченні жіночої зайнятості та розширенні практичної ролі батька у процесі виховання дитини. Низький рівень народжуваності спонукає до запровадження різного роду інструментів сімейної політики, що вже були задіяні та показали свою доречність в інших країнах. Наприклад,

у Німеччині протягом останнього десятиліття здійснено низку реформ у сфері сімейної політики, частина яких має чітко виражене пронаталістське спрямування. Так, після 2005 р. значно зросла фінансова підтримка батьків, які доглядають дітей. Серед основоположних моментів реформування декларується також підтримка можливостей поєднання зайнятості й сімейного життя для батьків шляхом розширення сфери неповної зайнятості для жінок з дітьми, організації можливостей гнучкого робочого графіка, збільшення тривалості батьківських відпусток та стимулювання більшої їх привабливості для батька (наприклад, з наданням права працювати деякий час на строк батьківських відпусток, що дає змогу зберегти за собою певне робоче місце). Крім акценту на заходах, що потенційно заохочують до народження дитини, увага також приділяється подоланню бідності сімей з дітьми (шляхом допомоги з зайнятістю їх батькам та надання податкових кредитів сім'ям з низьким доходом), а також підвищенню якості утримання дітей у дошкільних виховних закладах³. Як бачимо, перелік сфер, що підлягають реформуванню доволі широкий. Але якщо змінити політику держави можна досить швидко, то еволюція суспільних відносин процес дуже тривалий і складний. У тій самій Німеччині жінки, які прийняли рішення народити дитину, можуть зіткнутися з різними неформальними перешкодами у сфері зайнятості, пов'язаними з небажанням керівництва мати проблеми з персоналом.

Процеси реформування сімейної політики відбуваються також у Великій Британії, але дещо в іншому руслі. У цілому, порівняно з франкомовними та скандинавськими країнами Європи, вказана політика реалізована тут на дуже незначному рівні, але останніми роками сфера та ступінь впливу держави на сімейне життя поступово розширюються. Реформуванню поступово підлягають майже всі застосовувані в країні інструменти сімейної політики. Проте наразі і рівень виплат, і можливості щодо відпусток залишаються значно меншими, ніж у скандинавських країнах чи Франції. Значний акцент зроблено на розширенні можливостей кредитування сімей з дітьми та розвитку сфери дошкільного виховання дітей, яка все більше переходить до компетенції урядових структур. Але нині реформування сімейної політики Великої Британії не має (на відміну від Німеччини) вираженого пронаталістського характеру – її метою радше є покращення якості життя сімей з дітьми. Тож можна стверджувати, що сфера відповідальності держави щодо сім'ї поступово розширюється, але це здійснюється не на пронаталістській чи егалітарній основі; скоріше йдеться про трансформацію самої моделі: сім'я все більшою мірою стає об'єктом соціальних ініціатив і її підтримка у цілому зростає.

³ Ostner I R.eif M. Turba H. Family Policies in Germany - Third report for the project, Welfare Policies and Employment in the Context of Family Change - <http://www.york.ac.uk/inst/spru/research/nordic/gerpoli.PDF>

Певні зміни у наведених моделях сімейної політики можна проілюструвати на прикладі динаміки **державних соціальних виплат сім'ям з дітьми**. Розглянемо її за основними країнами, що «символізують» різні моделі розвитку сімейної політики (рис. 5.1.1).

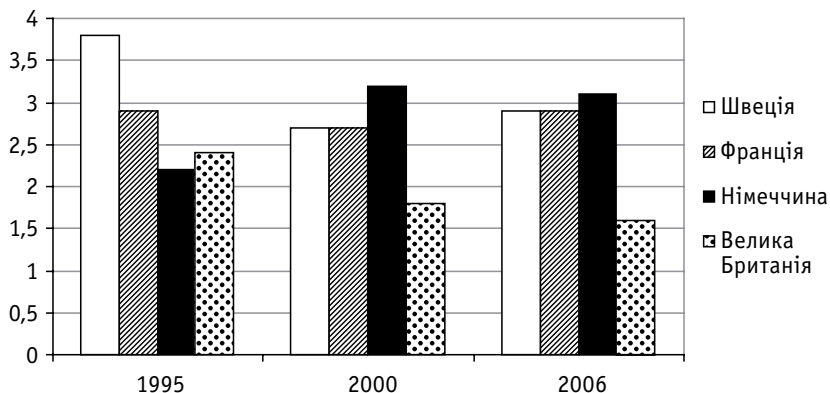

Рис. 5.1.1. Витрати на сім'ю та дітей в окремих країнах Європи, у % від ВВП⁴

Джерело: Eurostat//http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/living_conditions_and_social_protection/introduction

Як видно з рисунка, у Франції витрати практично стабільні протягом останнього десятиліття і здійснюються на доволі високому рівні – 2,5–3,0% від ВВП. У Швеції останні 5 років витрати стабільні й високі, хоча у середині 1990-х частка була ще більш значною й досягала 4%. Німеччина намагається вирішити свої демографічні проблеми шляхом активізації пронаталістської політики, що знайшло своє відображення у відчутному зростанні обсягу витрат на сім'ю та дітей порівняно з серединою 1990-х рр. Наразі відповідний відносний показник у Німеччині перевищує такий для Швеції та Франції. Велика Британія, навпаки, помітно скоротила частку витрат на сім'ю та дітей і нині вона порівняно незначна – лише 1,5 % ВВП.

Особливості тієї чи іншої моделі сімейної політики визначаються, як правило, за певним унікальним співвідношенням її компонентів та ступенем їх розвитку. Сімейна політика кожної окремо взятої країни складається з доволі широкого кола елементів, здатних впливати на становище сім'ї в оточуючому її соціально-економічному середовищі. Сімейна політика може охоплювати

⁴ Витрати на соціальний захист сім'ї та дітей трактуються відповідно до визначень Єврокомісії та Ради Європи Regulation (EC) No 10/2008 // <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:005:0003:0012:EN:PDF>

значну кількість сфер суспільно-економічного життя та враховувати їх найрізноманітніші аспекти. Протягом останніх десятиліть здійснювалися численні спроби класифікації **компонентів** сімейної політики. Найбільш актуальною нам видається така класифікація.

1) Фінансові ініціативи:

- періодичні платежі;
- одноразові виплати або позики при народженні дитини;
- податкові знижки або кредити;
- безкоштовні (або зі знижками) товари та послуги для дітей;
- житлова політика.

2) Підтримка батьків щодо поєднання їх зайнятості з вихованням дитини:

- батьківські та материнські відпустки;
- розвиток сфери послуг з догляду за дитиною;
- гнучкий робочий графік та короткотривалі відпустки, пов'язані з вихованням дитини; можливості варіації робочого часу (можливість самостійно регулювати робочий графік);
- недискримінаційне трудове законодавство та гендерне рівноправ'я у сфері зайнятості.

3) Суміжні компоненти соціально-економічного середовища, що впливають на сім'ї з дітьми:

- дружнє до дітей середовище (ставлення з боку суспільства, органів влади та інших інституцій до батьків і дітей);
- стимулювання гендерної рівності;
- підтримка шлюбності та сімейних зв'язків.⁵

Елементи останньої групи можна вважати компонентами політики з великою часткою умовності, оскільки їх регулювання з боку органів влади здійснюється тільки частково й суттєво залежить від рівня розвитку суспільства в цілому.

Якщо говорити про сімейну політику України, то вона у цілому не має чітко вираженої концепції, хоча в країні тією чи іншою мірою розвинуті окремі, включені до вищезгаданої класифікації компоненти сімейної політики. На нашу думку, метою сімейної політики в Україні має бути підтримка сімейного способу життя, зміцнення сім'ї з дітьми, створення оптимальних умов для її утворення, функціонування і розвитку. Основні завдання сімейної політики – зміцнення у суспільній та особистій свідомості потреби в сім'ї, шлюбі, батьківстві й материнстві та створення соціально-економічних умов для реалізації цієї потреби.

⁵ Heitlinger A. Pronatalism and women's equality policies // European Journal of Population -1991 - N7- С. 343-375.

Найбільш вагомою складовою державної допомоги сім'ї в Україні визнається одноразова допомога при народженні дитини. Високий розмір виплат, пов'язаних з народженням дитини і суттєва їх диференціація за черговістю народження дає змогу говорити про **пронаталістське спрямування** сімейної політики України. Власне, це є логічним наслідком тривалого спаду народжуваності в країні у 1990-х роках ХХ ст.

В умовах сучасної України **фінансові ініціативи** видаються найбільш актуальним інструментом впливу на дітородну поведінку та матеріальний добробут сімей з дітьми. Крім власне покращання матеріального становища батьків та дітей, багатьма дослідженнями також доведено певний позитивний вплив фінансових ініціатив на дітородну активність. Якщо сім'ї/індивіди отримують змогу здійснювати свої витрати на належному рівні, це, безумовно, позитивно вплине на їх самооцінки та уявлення стосовно власного добробуту, а отже, полегшить прийняття життєво важливих рішень щодо одруження та народження дітей. Якщо ж їхнє бачення свого матеріального становища буде негативним, то питання покращання добробуту лишатимуться першочерговими, а народження дітей відкладатиметься або рішення про їх народження взагалі не буде прийняте.

Як взірець підтвердження ефективності фінансових компонентів сімейної політики можна навести приклад Франції. Реформа системи виплат у 1994 р., коли спеціальну допомогу по догляду за дитиною стали отримувати, починаючи з дитини другої черговості, сприяла зростанню числа народжень на 7% між 1995 р. та 2000 р.. При цьому число новонароджених другої черговості за цей період зросло на 10,9%, однак при цьому, народження третьої дитини стало менш привабливим і кількість новонароджених дітей третьої черговості знизилась на 2,4%. Наступна реформа була проведена у 2004 р., коли було об'єднано декілька видів допомоги по догляду за дитиною в одну й суттєво розширено коло її одержувачів; тепер вона надавалась на всіх народжених після 2004 р. дітей, незалежно від черговості. Результатом цієї «пронаталістської» реформи стало незначне зростання загальної кількості народжень наступного ж року.

Тривалий час в Україні **виплати при народженні дитини** існували, але були настільки несуттєвими, що не можна говорити про будь-який їх ефект. Станом на 01.01.2001 р. одноразова виплата при народженні дитини становила 180 грн.⁶, на 01.01.2002 р. – 200 грн., щомісячна ж допомога на дитину до досягнення нею трирічного віку у цей момент становила 40 грн.⁷ У цей же час розмір встановленого прожиткового мінімуму становив 342 грн.

⁶ Постанова Правління Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності N 33 від 19.09.2001р.

⁷ Постанова Правління Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності N 49 від 24.12.2001р.

на місяць (для дітей до 6 років – 307 грн.)⁸. Співвідношення цих показників дає можливість стверджувати, що грошові виплати при народженні дитини й подальшому її вихованні не могли забезпечити задоволення навіть мінімальних потреб сімей з дітьми. При цьому також слід врахувати, що встановлення прожиткового мінімуму завжди здійснювалось на рівні набагато нижчому, ніж той, який відповідає реальним потребам населення країни.

У наступні роки відбувалось незначне зростання обсягів виплат. У 2003 р. одноразова допомога при народженні дитини становила 320 грн.⁹, а щомісячні виплати – 80 грн.¹⁰ (при розмірі прожиткового мінімуму на рівні попереднього року – 342 грн.¹¹). Переломним у розвитку системи матеріальної допомоги при народженні дитини певною мірою можна вважати 2004 р. Але сформована у суспільстві думка про те, що значні грошові виплати при народженні дитини – це заслуга виключно тих політичних груп, які прийшли до влади після президентських виборів та Помаранчевої революції справедлива тільки частково. Насправді вже на початку 2004 р. розмір одноразової допомоги при народженні дитини становив доволі значну, як для України, суму – 684 грн.¹² з 01.01. 2004 р. і 725 грн.¹³ – з 01.05.2004 р. (це майже вдвічі перевищувало прожитковий мінімум, який з 27.05.2004 р. становив 362 грн.¹⁴, й більш ніж утричі – мінімальну заробітну плату, яка становила на той час 205 грн.¹⁵). Ще одним переламним чинником стає значна політизація питання про розміри одноразової допомоги, що зберігається й дотепер. Результатом стало значне зростання грошових виплат при народженні дитини на тлі незначних змін інших соціальних стандартів.

Після приходу до влади нової політичної еліти відбулось значне зростання одноразової допомоги при народженні дитини (про що було широко поінформоване населення у ході передвиборчої кампанії).

⁸ Закон України «Про затвердження прожиткового мінімуму на 2002 рік» року N 2780-III від 15.11. 2001 року N 2780-III.

⁹ Постанова Правління Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності N 45 від 26.09.2002 р.

¹⁰ Постанова Правління Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності N 6 від 12.03.2003 р.

¹¹ Закон України «Про прожитковий мінімум на 2003 рік» від № 247-15 28.11.2002 р.

¹² Постанова Правління Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності N 11 від 04.03.2004 р.

¹³ Постанова Правління Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності N 51 від 25.06.2004 р.

¹⁴ Закон України «Про затвердження прожиткового мінімуму на 2004 рік» N 1704-IV від 11.05.2004 р.

¹⁵ Закон України Про внесення змін до Закону України «Про державний бюджет України на 2003 рік» № 1328-IV від 25.11.2003 р.

З 01.01.2005 р. розмір виплат становив 1500 грн.¹⁶, з 01.04.2005 р. – 8497 грн.¹⁷, а з 01.01.2006 р. – 8500 грн.¹⁸ Слід зазначити, що і на той момент, і у теперішній час ця сума дуже вагома не тільки за українськими стандартами, а є одним з найсуттєвіших грантів при народженні дитини з-поміж країн Європи. Наступне реформування системи виплат відбулось у 2008 р. і, поряд зі значними змінами в обсязі й принципах виплат, супроводжувалось значною політизацією даного питання. Найважливішим елементом реформування одноразової допомоги при народженні дитини стала диференціація обсягу виплат за черговістю народження дитини. Наразі допомога при народженні дитини, яка народилася після 31 грудня 2007 р., становить 12240 грн. – на першу дитину, 25000 грн. – на другу дитину, 50000 грн. – на третю та наступних дітей. Виплати здійснюються не одночасно, а певними частинами протягом року або кількох років. Так, перша виплата становить 4800 грн. при народженні першої дитини, 4840 грн. – другої, 5000 грн. – третьої і виплачується одразу після народження. Решта виплачується: на першу дитину протягом наступних 12 місяців (620 гривень щомісяця), на другу дитину – 24 місяців (840 гривень щомісяця), на третю і наступну дитину – 36 місяців (1250 гривень щомісяця) рівними частинами¹⁹. Можна стверджувати, що саме після реформування виплат у 2008 р. сімейна політика України отримала чітко виражене пронаталістське спрямування.

Щомісячна ж допомога на дитину до досягнення нею трирічного віку протягом останніх років також зазнала певних змін, але при цьому характеризувалась однією особливістю – увесь час її обсяг був дуже незначним порівняно з усіма іншими соціальними стандартами. У 2005 р. вона становила 104 грн.²⁰, у 2006 р. – 114 грн.²¹, у 2007 р. – 120 грн.²²,

¹⁶ Постанова Правління Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності N 171 від 17.12.2004 р.

¹⁷ Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік» та деяких інших законодавчих актів України» N 2505-IV. від 25.03.2005 р.

¹⁸ Закон України «Про Державний бюджет України на 2007 рік» N 489-V (489-16) від 19.12.2006 р.

¹⁹ Закон України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» N 107-17) від 28.12.2007 р.

²⁰ Лист Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності N 01-16-211 від 11.02.2005 р.

²¹ Постанова Правління Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності N 218 від 27.12.2005 р.

²² Постанови Кабінету Міністрів України N13 від 11.01.2007 (13-2007-п) Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності Лист N N 04-29-293 від 15.02.2007 р.

у 2008-му – 130 грн.²³, при цьому виплати здійснюються без якої-небудь диференціації за черговістю народженої дитини.

У цілому одноразова допомога при народженні дитини є найбільш вагомою складовою допомоги держави сім'ям з дітьми. Опосередковано результати проведеного дослідження підтверджують результативність цих заходів, оскільки саме чинники, пов'язані зі зростанням грошових надходжень для сімей з дітьми визнані найбільш вагомими серед інших можливих чинників підвищення дітородної активності населення України. Швидше за все, таке становище є ситуативним, але якщо врахувати побажання населення й сприйняти висловлені ним думки за достовірні, то в умовах сучасної України саме фінансові ініціативи повинні відігравати основоположну роль у формуванні сімейної політики. Власне, так воно і є, але по суті на значному гранті при народженні дитини сімейна політика як така й завершується. Подальший розвиток сімейної політики України, в першу чергу, варто здійснювати у напрямі диверсифікації інструментів із групи «фінансові ініціативи». Насамперед це стосується щомісячних виплат, які варто зробити суттєвішими на той період, коли закінчуються виплати одноразової допомоги при народженні дитини. Доречним також буде збільшення вікової межі виплат й диференціація їх за черговістю дитини (можливо, це варто здійснити в поєднанні з деяким зменшенням одноразової допомоги).

Якщо говорити про окремі компоненти політики щодо **підтримки батьків у поєднанні їх економічної активності з народженням та вихованням дітей**, то згідно з уявленнями населення України такі не матимуть належної ефективності в сучасних умовах – дана теза підтверджується думками населення щодо можливостей активізації політики в сфері народжуваності. Отже активно застосовувані в деяких європейських (насамперед, скандинавських) країнах різного роду системи відпусток по догляду за дитиною не являються витребувані суспільством

Ще одним чинником, що потенційно може сприяти активізації дітородної активності, є вирішення житлових проблем сімей з дітьми. **Житлова політика** вважається необхідним елементом сімейної політики у багатьох європейських країнах, хоча вона й не має прямого пронаталістського спрямування. Вельми вагомими у сімейному бюджеті жителів Європи є витрати на утримання житла. Наприклад, за даними опитувань, третина молодих людей Австрії віком 20-39 років вважає, що занадто високі витрати на утримання житла є важливою перепоною до народження дитини (дітей)²⁴.

²³ Закон України «Про Державний бюджет України на 2008 рік» № 107-VI від 28.12. 2007 р.

²⁴ Hoem J. M. Prskawetz, A. Neyer, Gerda R. Autonomy or conservative adjustment? The effect of public policies and educational attainment on third births in Austria // Max Planck Institute for Demographic Research Working Paper – 2001 – N 16

Пов'язані з придбанням та утриманням житла матеріальні допомоги можуть існувати у вигляді періодичних грошових платежів (наприклад, таких, які вже протягом тривалого періоду існують у Швеції), одноразового гранта (як от при купівлі будинку) або ж поступового зменшення виплат на житло, взяте у кредит після народження кожної дитини, податкових пільг або зменшення витрат на утримання житла чи пов'язаних з цим послуг. Якщо в країні існують пов'язані з житлом податки, то платникам з дітьми може надаватися певна знижка. У рамках відповідних державних програм може здійснюватись будівництво житла або ж забезпечуватись пріоритетність отримання житла за рахунок держави для сімей з дітьми. Розглянемо витрати на житлову політику європейських країн (рис. 5.1.2).

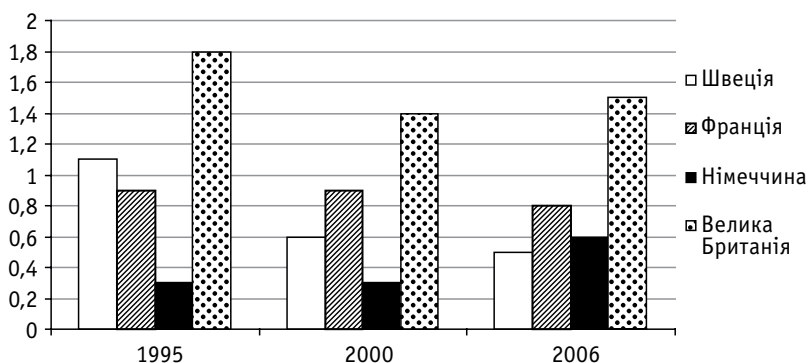

Рис. 5.1.2. Витрати на соціальну політику в житловій сфері в країнах Європи, у % від ВВП²⁵

Джерело: Eurostat//http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/living_conditions_and_social_protection/introduction

Порівняння витрат на політику держави у житловій сфері засвідчує, що у Великій Британії вони протягом усього досліджуваного періоду були на суттєво вищому рівні, ніж в інших країнах – 1,4–1,8% ВВП. Схоже, низький рівень витрат на сім'ю та дітей деякою мірою компенсується більш об'ємним фінансуванням житлової політики. У Франції це фіксовано стабільний рівень цих витрат протягом останніх років (хоча після 2000 р. спостерігалось певне зменшення відносного показника), при цьому він дещо вищий, ніж у Німеччині, а у поточному десятилітті – і порівняно зі Швецією, де спостерігається систематичне скорочення витрат на житлову політику й у 2006 р. цей показник

²⁵ Витрати на соціальну політику у житловій сфері трактуються відповідно до визначень Євро комісії та Ради Європи Regulation (EC) No 10/2008 – <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:005:0003:0012:EN:PDF>

був найнижчим серед порівнюваних країн. Також привертає увагу стабільне зростання витрат на політику в житловій сфері у Німеччині, що також можна оцінювати як ознаку активізації сімейної політики у цій країні.

Україна також потребує певної активізації житлової політики. Численні урядові програми декларують досить широке охоплення житлових проблем як сімей в цілому, так і сімей з дітьми (наприклад *Державна програма забезпечення молоді житлом на 2002–2012 роки*, *«Українська родина» 2001–2005*, *Державна програма підтримки сім'ї на період до 2010 року та ін.*). Але на шляху їх реалізації зазвичай постає нестача та нераціональний розподіл коштів – традиційна перешкода для усіх позитивних починань в Україні.

Серед інших компонентів, впровадження яких може дати певний ефект і в умовах сучасної України, варто виділити також **безкоштовні (або зі знижками) товари та послуги для дітей**. Це форма фінансового сприяння сім'ям з дітьми, що базується на наданні права безкоштовної купівлі або ж купівлі зі значними знижками товарів та послуг для дітей. Подібний інструмент може бути застосований у галузі освіти на всіх її рівнях, у сферах медичних послуг, громадського транспорту, відпочинку та рекреації, доступу до спортивних послуг, дозвілля та багатьох інших. Послуги з догляду за дитиною теж по суті можна віднести до цієї категорії, але більш доречно все ж класифікувати їх як засіб підтримки працюючих батьків. Як потрібні для дітей товари зі знижками можуть продаватися різного роду підручники, освітні матеріали, спортивне екіпірування тощо. Ця категорія може також включати знижки на оплату таких послуг, як електроенергія, автомобільне паливо, страхування та ін. Крім того, сім'ї з дітьми мають можливість отримувати різного роду картки зі знижками, обсяг який може варіювати залежно від кількості дітей. Варто зауважити що подібний інструмент свого часу застосувався у рамках соціальної політики Радянського Союзу – сім'ї з дітьми мали можливість купувати певні необхідні їм товари зі значними знижками у спеціалізованих магазинах.

Отже, в Україні формується сімейна політика пронаталістського спрямування, метою якої є підвищення дітородної активності населення. Проте застосований інструментарій на нинішньому етапі досить вузький. Поки що відчутним є певний ефект значних фінансових вливань у вигляді допомоги при народженні дитини, але навряд чи можна сподіватися на їх стійку тривалу дію. Серед напрямів подальшої інтенсифікації сімейної політики можна назвати розширення ролі щомісячних виплат шляхом підняття їх вікової межі. Так, виплати доцільно було б пристосувати до вирішення проблеми забезпечення сімей з дітьми житлом шляхом запровадження відповідних грантів, виплат, позик або ж диференціації поточних платежів за житло у залежності від кількості дітей. Доречним також видається підтримка сімей з дітьми шляхом надання їм безкоштовних (або зі знижками) товарів

та послуг, необхідних для виховання дитини (спектр яких може бути дуже широким). Подібний інструмент (як і податкові пільги) буде вигіднішим для небагатої української економіки, ніж широкомасштабні виплати.

5.2. Сімейна та пронаталістська політика в Україні у дзеркалі суспільної думки

У рамках обстеження «Сім'я та сімейні відносини» було виділено групу запитань, що стосуються сімейної політики в країні. Цей блок дослідження присвячено вивченню позиції населення щодо існуючої в країні сімейної політики та шляхів її модернізації. Подібний аналіз дає змогу визначити ставлення населення до здійснюваних у країні пронаталістських заходів та інших складових сімейної політики, окреслити їх результати, окреслити потенційні фактори впливу на народжуваність та певною мірою сформулювати підґрунтя для подальшого вдосконалення і розвитку існуючої сімейної політики в Україні. Актуальним також є дослідження змін думок населення щодо державної сімейної політики в умовах сучасної фінансово-економічної кризи.

Насамперед слід зазначити, що майже половина респондентів (47,9%) вважає, що виховання дітей в сучасній Україні потребує **значно більше часу зусиль та коштів**, ніж це було 20–30 років тому (у 80-х рр. ХХ ст.). Ще 24,2% вважають, що виховання дітей стало потребувати **не значно, але** все ж **більше** часу й зусиль, ніж раніше. Спільно ці дві групи респондентів формують переважну більшість (понад 72,1%) опитаних. Отже, в суспільстві визнається що на нинішньому етапі виховання дітей є складнішим, ніж це було в умовах соціалізму. При цьому частка тих, хто вважає, що виховання дитини в сучасних умовах **потребує скоріше менше та значно менше часу, зусиль та коштів**, становить відповідно 1,6 та 0,5%. Отже, питання матеріальної підтримки батьків та дітей, можливостей поєднання трудової діяльності з народженням та вихованням дитини, а також інші проблеми сімей з дітьми значно актуалізувалися протягом двох останніх десятиліть і, відповідно, потребують мобілізації все більшої уваги та ресурсів задля свого вирішення.

Як вже зазначалося, починаючи з 2005 р., сімейна політика в Україні у частині матеріальної підтримки сімей з наймолодшими дітьми помітно активізувалась. Одноразова допомога при народженні дитини різко зросла до одного з найвищих в Європі обсягів, який у 2008 р. знову було підвищено. Метою такого щедрого фінансування було, як відомо, заохочення дитородної активності населення через поліпшення матеріального становища певних категорій сімей з дітьми. У світлі цього вельми актуальною є інформація

про думки населення стосовно доцільності й ефективності запровадженої вагової одноразової допомоги при народженні дитини. Можна впевнено сказати, що оцінка населенням впливовості виплат на власні репродуктивні наміри набагато менш позитивна, ніж того б хотілося, але певний позитивний ефект присутній і простежується досить чітко (рис 5.2.1).

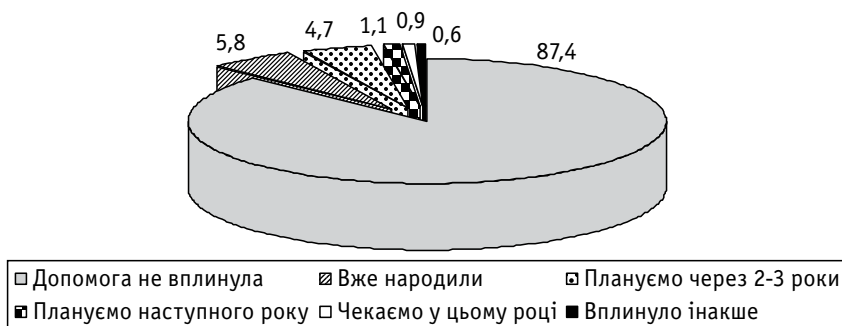

Рис. 5.2.1. Вплив запровадження вагової одноразової допомоги при народженні на дітородні плани населення, % (квітень 2009 р.)

Як видно з рисунка, у цілому вплив на дітородні плани запровадження вагової одноразової допомоги при народженні може бути оцінений як доволі незначний. Переважна більшість опитаних (87,4%) заявили, що допомога **ніяким чином не вплинула** на їх дітородні наміри. Серед тих, на кого значна матеріальна допомога при народженні дитини таки **вплинула**, 5,8% вже **народили дитину** протягом періоду, що минув з часу її запровадження, 4,7% планують народити **через 2-3 роки**, 1,1% чекають на народження дитини **наступного року** і 0,9% очікують на цю подію вже в **поточному році**. Тож у цілому 12,6% респондентів визнали, що вага матеріальна допомога тією чи іншою мірою вплинула на їх дітородні наміри. Значущість цієї цифри можна оцінювати по-різному. Звісно, з одного боку, частка ця низька і навряд чи відповідає очікуванням щодо результатів активізації сімейної політики в Україні. При цьому не слід забувати і про можливість не зовсім коректної оцінки респондентами змін своїх дітородних намірів. Найімовірніше, впровадження допомоги сприяло реалізації саме у цей період тих народжень, які планувалося реалізувати у більш віддаленому періоді, тобто цей демополітичний захід зумовив зрушення у календарі народжень, але не вплинув на потребу в дітях та на самі уявлення (й рішення) респондентів щодо остаточного числа бажаних (і планованих) дітей у зв'язку з покращанням можливостей щодо їх матеріального забезпечення у ранньому дитинстві. У зв'язку з цим реальний ефект від впровадження

вагомої одноразової допомоги при народженні може зрештою виявитися нижчим від зафіксованого.

З іншого боку, з огляду на наднизький рівень народжуваності в Україні протягом тривалого періоду навіть незначний позитивний вплив відповідних заходів на дітородні орієнтації варто розцінювати як важливий і надзвичайно потрібний і у цьому контексті вважати запровадження вагомих виплат при народженні дитини у цілому виправданим.

Порівняння результатів нинішнього опитування населення дітородного віку (квітень 2009 р.) з минулорічним (обстеження «Сім'я та діти», квітень 2008 р.) свідчить, що частка опитаних, які визнали вплив одноразової допомоги на свої дітородні плани, практично не змінилася (минулого року позитивно на це запитання відповіли 14% жінок та 12% чоловіків).

Надзвичайно важливою складовою дослідження є визначення ставлення респондентів до потенційних факторів зростання народжуваності в Україні. Саме така інформація уможливляє оцінку позиції населення України щодо тих обставин, які перешкоджають повній реалізації дітородних орієнтацій (рис. 5.2.2).

Серед можливих чинників, які могли б сприяти зростанню народжуваності, суттєво виділився один: 68,4% респондентів вважають, що підвищенню народжуваності сприятиме **зростання рівня оплати праці**. Отже, більша частка населення дітородного віку у питаннях матеріального забезпечення сім'ї та дітей схильна орієнтуватися на власні трудові доходи, а не на матеріальну підтримку з боку держави. Відразу привертає увагу великий розрив між цим фактором і наступним за ним у рейтингу, а тому недостатній рівень оплати праці можна вважати вагомим чинником реалізації дітородних орієнтацій. Виходячи з цього можна визначити очікувані заходи щодо поліпшення матеріального забезпечення сімей з дітьми: саме зростання рівня оплати праці, крім об'єктивного покращання матеріального становища, буде сприяти формуванню більш позитивного його суб'єктивного сприйняття, підвищенню впевненості населення у власному майбутньому, а отже, більш повній реалізації дітородних орієнтацій.

Наступний чинник, що помітно поступається за вагомістю попередньому, але при цьому також є доволі суттєвим, це поліпшення **житлових умов сімей з дітьми**. Вагомим фактором зростання народжуваності його вважають 41,5% опитуваних. Як бачимо, житлова проблема також є актуальною для значної частини населення. Так перед народженням дитини багато осіб дітородного віку замислюються про подальше комфортне проживання зростаючої родини.

Кожний з решти потенційних чинників зростання народжуваності назвало менше 30% опитаних. Найбільш суттєвими з них виявилися традиційні компоненти сімейної політики – **збільшення одноразової допомоги**

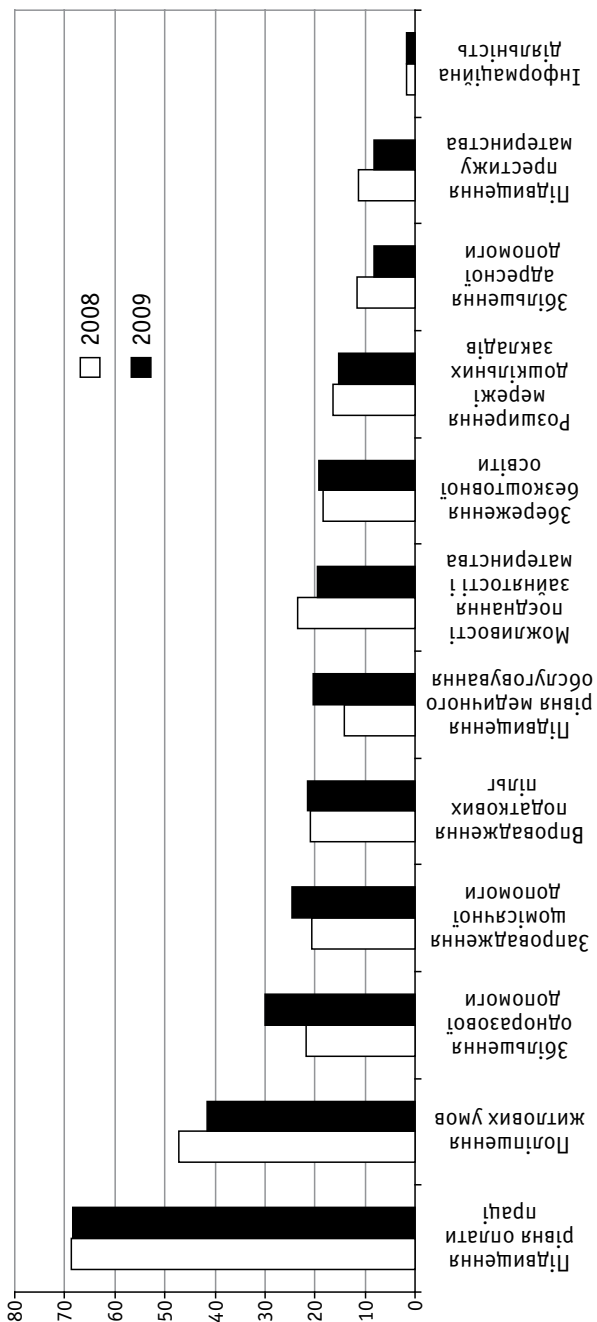

Рис. 5.2.2 Думки респондентів щодо основних чинників підвищення дитородної активності населення України*, % (квітень 2008, квітень 2009)

*Вказана частка респондентів, які назвали той чи інший фактор зростання народжуваності суттєвим

при народженні дитини (26,9%), запровадження щомісячної допомоги сім'ям на дітей (24,7%), та вагомих податкових пільг сім'ям з дітьми (21,4%). Такі позиції названих факторів дозволяють зробити висновок, що подальші фінансові ініціативи щодо сімейної політики не матимуть значного ефекту, оскільки мало відповідають уявленням населення щодо умов, необхідних для народження дитини. Хоча, з іншого боку, певний незначний ефект від нарощування матеріальних допомог матиме місце і цілком можливо, що за низької народжуваності навіть цей ефект виявиться дуже потрібним і виправданим.

Доволі високий рівень підтримки населенням отримали й такі потенційні засоби впливу на народжуваність, як *підвищення доступності якісного медичного обслуговування для дітей (20,3%), збереження безкоштовної освіти (19,4%), розширення мережі дитячих дошкільних закладів (15,3%).* Водночас названі фактори значно меншою мірою асоціюються з поліпшенням умов для народження дитини, ніж зазначені раніше. І вже практично несуттєвими можна вважати ті можливі фактори зростання народжуваності, що завершують ранжований їх перелік, а саме: *збільшення адресної допомоги малозабезпеченим сім'ям з дітьми (8,3%), підвищення соціального престижу батьківства і материнства (8,3%), інформаційно-просвітницька діяльність, спрямована на формування бажаних дитородних орієнтацій (1,6%).*

Якщо розглянути зміну ставлення респондентів до потенційних факторів зростання народжуваності в умовах фінансово-економічної кризи, то можна зробити висновок, що якихось кардинальних змін не відбулося. В порівнянні з минулорічним обстеженням вагомість виділених потенційних чинників підвищення народжуваності залишилась приблизно на одному рівні. Минулого року, як і тепер, абсолютна більшість респондентів найбільш вагомим фактором впливу на народжуваність назвала *підвищення рівня оплати праці (68,6% та 68,4% відповідно).* На другій позиції, але з суттєвим відставанням, було відзначено *поліпшення житлових умов (47,3% та 41,5% відповідно).* Решта ж причин як у минулорічному, так і в цьогорічному обстеженні не оцінено респондентами як потенційно впливові щодо динаміки народжуваності. Однак певні зміни у сприйнятті дії окремих соціально-економічних факторів на народжуваність таки відбулись. Для детальнішого їх аналізу розглянемо рис. 5.2.3.

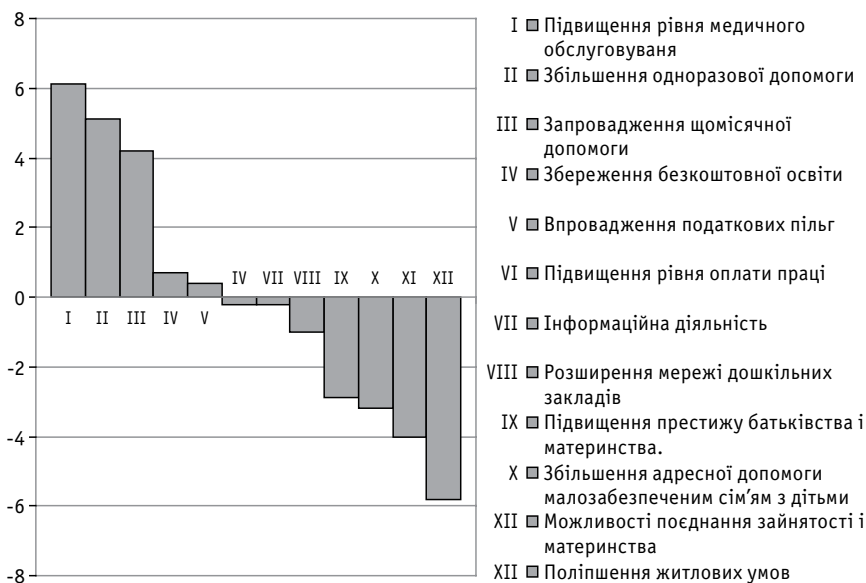

Рис. 5.2.3. Зміна оцінки ролі окремих потенційних факторів підвищення народжуваності* у 2009 р. порівняно з 2008 р., відсоткові пункти

*Різниця між частками респондентів, які обрали відповідні фактори.

Найбільш помітно в оцінках респондентів зростає значущість **підвищення доступності якісного медичного обслуговування** (на 6,1 в. п.). Дещо несподіваним з огляду на сучасний високий рівень гранта при народженні видається те, що чинником, вагомість якого також помітно зросла, виявилось **збільшення одноразової допомоги при народженні дитини**. Прагнення до подальшого її зростання можна пов'язати з загальною потребою в додаткових грошових коштах, яку відчуває населення в умовах соціально-економічної кризи. Порівняно з минулорічними обстеженнями на 5,1 в. п. більше респондентів вважає, що подібні зміни можуть сприяти зростанню дітородної активності. На 4,2 в. п. збільшилася частка тих, хто вважає, що такому зростанню сприятиме **запровадження щомісячної допомоги сім'ям на дітей**. Можна припустити, що у цьому знаходить своє відображення погіршення матеріального становища населення внаслідок кризи, яка зумовила зростання необхідності саме у фінансових засобах сприяння народжуваності.

Фактором, значущість якого найсуттєвіше зменшилась, виявилось **поліпшення житлових умов** (на 5,8 в. п.). Це також можна віднести до впливу фінансово-економічної кризи, за якої населення вимушене перей-

матись більш нагальними проблемами, ніж покращення житлових умов. Порівняно з минулорічним обстеженням скоротилась і частка тих, хто вважає, що на народжуваність позитивно впливатиме **створення умов для успішного поєднання професійної зайнятості з материнством** (на 4 в. п.), **запровадження адресної допомоги малозабезпеченим сім'ям з дітьми** (на 3,2 в. п.) та **зростання соціального престижу материнства й батьківства** (на 2,9% в. п.).

За результатами обстежень 2008 р. та 2009 р. сформовано ранжований ряд основних чинників підвищення дітородної активності населення України, що відображає також зміни значущості зазначених факторів з погляду респондентів (табл. 5.2.1). Позиції перших двох факторів – **підвищення рівня оплати праці** та **поліпшення житлових умов** – залишилися без змін, тим часом як у складі менш вагомих факторів відбулися певні перестановки. Найбільш суттєво знизився рейтинг фактора **створення умов для успішного поєднання професійної зайнятості з материнством (батьківством)**: він перемістився з третього місця на сьоме. Дещо втратили свої позиції такі фактори: **розширення мережі дитячих дошкільних закладів** (з восьмого місця спустився на дев'яте) та **збереження безкоштовної середньої та вищої освіти** (з сьомого місця – на восьме). Водночас **зростання одноразової допомоги при народженні дитини** перемістилося з четвертої позиції на третю, а **запровадження щомісячних допомог сім'ям з дітьми** – з шостої позиції на четверту. Проте найбільше «зміцнив свої позиції» фактор **підвищення доступності якісного медичного обслуговування** (на три сходинки).

Таблиця. 5.2.1. Позиція респондентів щодо основних чинників підвищення дітородної активності населення в Україні у 2008 та 2009 роках, %*

Фактори	Частка респондентів які обрали цей фактор у 2008 р., %	Рангове місце фактора	Частка респондентів які обрали цей фактор у 2009 р., %	Рангове місце фактора	Зміна місця
Підвищення рівня оплати праці	68,6	I	68,4	I	0
Запровадження вагомих податкових пільг для сімей з дітьми	21,0	V	21,4	V	0
Збільшення одноразової допомоги при народженні дитини	21,8	IV	26,9	III	+1
Розширення мережі дитячих дошкільних закладів та поліпшення якості їх послуг	16,3	VIII	15,3	IX	-1

Продовження таблиці 5.2.1

Фактори	Частка респондентів які обрали цей фактор у 2008 р., %	Рангове місце фактора	Частка респондентів які обрали цей фактор у 2009 р., %	Рангове місце фактора	Зміна місця
Створення умов для успішного поєднання професійної зайнятості з материнством (батьківством)	23,4	III	19,4	VII	-4
Поліпшення житлових умов	47,3	II	41,5	II	0
Збільшення адресної допомоги малозабезпеченим сім'ям з дітьми	11,5	X	8,3	X	0
Підвищення соціального престижу батьківства і материнства, формування дружнього до сімей з дітьми соціального середовища	11,2	XI	8,3	XI	0
Збереження безкоштовної середньої й вищої освіти та підвищення її якості	18,5	VII	19,2	VIII	-1
Підвищення доступності якісного медичного обслуговування для дітей	14,2	IX	20,3	VI	+3
Запровадження щомісячних допомог на дітей (до повноліття) усім сім'ям	20,5	VI	24,7	IV	+2
Інформаційно-просвітницька діяльність, спрямована на формування установок на народження двох-трьох дітей	1,8	XII	1,6	XII	0

*Сума часток не дорівнює 100%, оскільки респонденти обирали декілька варіантів відповідей

Виходячи з вищезазначеного, можна констатувати зростання потреби населення у додаткових грошових ресурсах – фактори фінансового забезпечення сім'ї стають все більш впливовими при прийнятті рішення про народження дитини. Хоча рівень оплати праці визнано основним чинником зростання дітородної активності за результатами обох обстежень, однак у суспільстві відчувається зростаюче бажання отримувати від держави якомога більше коштів через соціальні трансферти: чинники, пов'язані з соціальними допомогамі, піднялися вгору в ранжованому переліку, або принаймні не втратили свої позиції. Можна припустити, що таким чином відображаються наслідки фінансово-економічної кризи, яка суттєво погіршила матеріальне становище багатьох сімей, у результаті здійснювані державою грошові виплати принаймні ситуативно стають все більш очікувані населенням й все більшою мірою впливають на репродуктивну поведінку населення.

Поряд з факторами впливу на народжуваність у країні, було розглянуто уявлення населення дітородного віку про життєві обставини, врахування яких є необхідним при прийнятті рішення про народження дитини (рис. 5.2.4).

Рис. 5.2.4. Уявлення респондентів щодо обставин, які слід врахувати при прийнятті рішення про народження дитини, %*

* Вказана частка респондентів, які назвали відповідні обставини важливими (респонденти мали змогу обрати декілька варіантів відповіді, а тому сума часток перевищує 100%)

Найбільш важливим при народженні дитини одноставно визнається стан здоров'я матері та взаємна згода батьків на народження дитини. Наступні місця посідає група обставин, що відповідають за матеріальне благополуччя сім'ї. Доволі високо оцінено значущість прийнятних житлових умов при прийнятті рішення про народження дитини – цей фактор виявився більш значущим, ніж матеріальний добробут сім'ї та стабільність зайнятості батька. Це ще раз свідчить про гостроту житлової проблеми та її актуальність для тих, хто зважається на народження дитини. Якщо обопільність бажання шлюбних партнерів посідає одне з провідних місць при прийнятті рішення про народження дитини, то психологічна готовність до материнства (батьківства) стоїть значно нижче у цій градації, поступаючись факторам, які визначають матеріальне благополуччя сім'ї. При цьому психологічна готовність все ж визнана важливою при прийнятті рішення про народження дитини доволі значною часткою респондентів.

Чинники, що стосуються до системи підтримки батьків у питаннях поєднання зайнятості та народження й виховання дитини – можливість виховання дітей в дошкільних закладах, можливість розраховувати на

допомогу рідних у догляді за дітьми, можливість займатись трудовою діяльністю та уникнути значних кар'єрних втрат для матері у зв'язку з народженням і вихованням дитини – не були відзначені більшістю опитаних. Тож матеріальні проблеми, серед яких виділяється і житлова, оцінюються потенційними батьками як значно більш актуальні й болючі, ніж проблеми, пов'язані з розподілом часу батьків, організацією догляду за дітьми та їх виховання. В умовах кризи, як вже зазначалось, безпосередня нагальність вирішення житлової проблеми послаблюється, але це, скоріш за все, тимчасовий ефект і надалі актуальність цього питання буде залишатись дуже високою.

Порівняння результатів проведеного дослідження з подібними європейськими обстеженнями дозволяє визначити відмінності в уявленнях населення щодо факторів, які впливають на народжуваність. Думки населення країн Європи щодо перешкод для народження бажаної кількості дітей (обстеження Євробарометр 2006 р., що охоплювало респондентів із 25 країн Євросоюзу), демонструють таку картину²⁶. Найбільш вагомими перешкодами для народження бажаної кількості дітей вважаються проблеми зі здоров'ям (спостерігається цілком природна узгодженість зі ставленням до цього питання громадян країн ЄС та України), проблеми з партнером (це також актуальне для України, де обопільне бажання народити дитину вважається необхідною умовою), відсутність вільного часу, причому у чоловіків навіть більшою мірою, ніж для жінок, та зміна пріоритетів у житті. Меншою мірою перешкоджають фінансові проблеми сімейної пари, труднощі поєднання зайнятості з материнством чи батьківством, занадто високі витрати, пов'язані з дітьми. І вже зовсім незначний вплив справляють проблеми з житлом. Варто відзначити однак, що для всіх представлених в дослідженні постсоціалістичних країн Євросоюзу характерною залишається пріоритетність матеріальних проблем²⁷.

Як бачимо, найбільш вагомими факторами, що заважають реалізації дитородних планів, є особисті обставини – проблеми зі здоров'ям та відсутність достатньої кількості часу. Разом з тим найбільш актуальні проблеми для України – матеріальний добробут і забезпечення житлом – виявилися на останніх позиціях за впливовістю для громадян Євросоюзу. Це опосередковано свідчить про те, що матеріальні питання в Європі у цілому вирішені, а головні перепони для народження дітей лежать у самому ставленні населення до батьківства та материнства, в розумінні свого місця в соціумі, при якому дітям відводиться все менша й менша роль.

²⁶ Хоча дослідження проводились за схожою тематикою, принципи організації були досить відмінні, тому немає можливості для прямого порівняння результатів.

²⁷ Maria Rita Testa *Childbearing Preferences and Family Issues in Europe* - TNS Opinion & Social Special Eurobarometer 253 / Wave 65.1

Уточнити певною мірою, наскільки вирішення нагальних матеріальних і житлових проблем може сприяти реалізації дітородних орієнтацій респондентів, дозволяє аналіз відповідей респондентів на питання **«Якби Ви отримали велику суму грошей, на що були б спрямовані витрати у першу чергу?»**. Картина отриманих відповідей видається доволі неоднозначною (рис. 5.2.5). Виявляється, що якби респонденти мали можливість витратити більше коштів, то саме для народження дитини (або ще однієї дитини) їх використала б дуже незначна частка опитаних (близько 8%). Причому якщо ту обставину, що прерогативним об'єктом витрат для більшості опитаних є купівля житла ще можна прив'язати до проблематики народження бажаної кількості дітей (оскільки це принаймні кореспондує з поліпшенням житлових умов як суттєвим фактором зростання народжуваності), то решта першочергових цілей не мають до цього безпосереднього відношення.

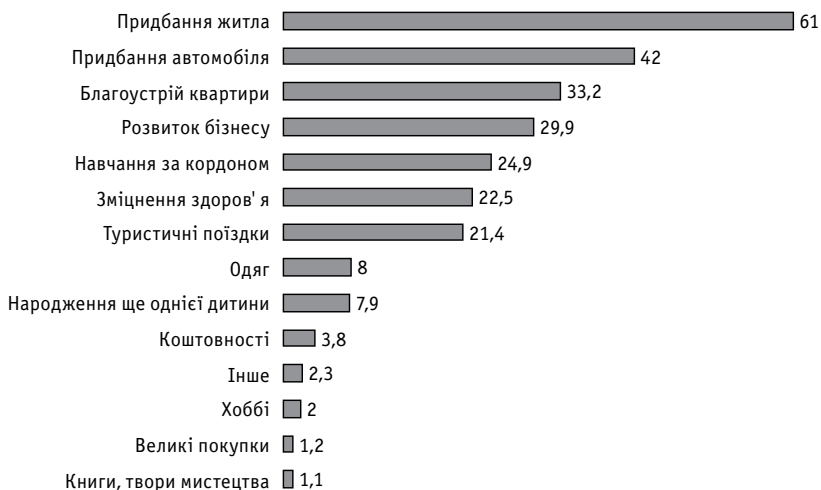

Рис. 5.2.5. Пріоритетні напрями витрачання респондентами додаткових коштів за їх оцінкою, % (квітень 2009 р.)

** Вказана частка респондентів, які обрали відповідні статті витрат (опитані мали змогу обрати декілька варіантів відповіді, тому сума часток перевищує 100%)*

Як бачимо, народження дитини виявилось менш популярним напрямом інвестування, ніж придбання автомобіля (42,0%), благоустрій квартири (33,2%), розвиток власного бізнесу (29,9%), навчання за кордоном (24,9%), зміцнення здоров'я (22,5%), туристичні поїздки (21,4%) та навіть купівля одягу (8,0%). Отже, населення набагато більшою мірою налаштоване на примноження власного добробуту та на саморозвиток, ніж на народження

дітей, і тому потреба у додаткових фінансових ресурсах (насамперед, зростанні заробітної плати), ймовірно, продиктована більше особистими бажаннями, ніж реальним відчуттям об'єктивних перешкод для народження ще однієї дитини. Українцям притаманне ставлення до народження дитини, подібне до європейського, за якого діти становлять набагато меншу цінність для потенційних батьків, ніж особисті блага, однак ця позиція виявляється набагато більш завуальованою. Це можна розглядати як обставину, що суттєво знижує ефективність сімейної та пронаталістської політики.

Підсумовуючи вищезазначене, можна констатувати, що здійснене кілька років тому істотне збільшення одноразових виплат при народженні дитини спричинило незначний позитивний вплив на дітородні наміри населення країни, а відтак – певною мірою сприяло зростанню народжуваності протягом останніх років. Однак в умовах наднизької народжуваності цей захід був необхідним і в цілому збільшення матеріальної допомоги при народженні можна вважати виправданим.

Найбільш значущі для України проблеми, що перешкоджають підвищенню дітородної активності, сконцентровані у двох сферах – у царині матеріального забезпечення (як населення у цілому, так і сімей з дітьми, зокрема) та у житловій сфері. Висновок про впливовість цих факторів на дітородну активність дає змогу обґрунтувати відповідна «статистика думок». Тож вирішення відповідних проблем є найбільш актуальним завданням сімейної та пронаталістської політики в Україні.

Серед потенційних факторів підвищення народжуваності в Україні абсолютна більшість респондентів виділяє зростання оплати праці, що опосередковано свідчить про їх прагнення розраховувати на власну спроможність у питаннях матеріального забезпеченні сім'ї. З іншого боку, є підстави вважати, що в умовах кризи ситуація зазнає певних змін і більшою мірою відчуватиметься потреба у додаткових фінансових вливаннях задля підтримки сім'ї з боку держави. Хоча наразі фінансові ініціативи у сфері сімейної політики меншою мірою відповідають уявленням населення щодо шляхів вирішення матеріальних проблем сімей з дітьми, однак можна припустити, що їх розвиток (якщо такий матиме місце у сучасних умовах), даватиме певні плоди. Цілком ймовірно, що мірою виходу з кризи й покращання матеріального добробуту населення його орієнтації зазнаватимуть змін, тож воно меншою мірою розраховуватиме на соціальні виплати. Окрім фінансових негараздів актуальною також була й залишається житлова проблема – дуже суттєвий фактор при прийнятті рішення про народження дитини. Можна стверджувати, що значній частці населення додаткові кошти часто потрібні для того, щоб покращити житлові умови, а отже, зусилля держави, спрямовані на подолання житлової проблеми, сприятимуть якомога більш повній реалізації дітородних орієнтацій в Україні.

5.3. Підтримка окремих категорій сімей

З огляду на нестабільність соціально-економічної ситуації та, відповідно, умов функціонування сімей в Україні, певні шлюбно-сімейні деформації та прояви дезорганізації інституту сім'ї у нашій країні, дотепер не втрачає свого значення підтримка окремих (найбільш проблемних або вразливих) категорій сімей. Так, задля скорочення обсягів бідності й малозабезпеченості сімей, а також підвищення адресності допомог і рівня охоплення нужденних особлива увага має приділятися таким проблемним щодо можливостей економічного самозабезпечення сім'ям, як сім'ї з дитиною–інвалідом або матір'ю/батьком–інвалідом, неповні сім'ї з кількома дітьми, багатодітні, складні сім'ї з малолітніми дітьми й хворими особами похилого віку та сім'ї, які потрапили у складну життєву ситуацію.

В Україні лише в останні роки було закладено основи для створення загальної дієвої системи допомоги сім'ям, які опинились в кризових ситуаціях. З 2006 р. Міністерством у справах сім'ї, молоді та спорту розпочато створення Єдиного банку даних сімей, які опинились у складних життєвих обставинах і потребують допомоги соціальних служб. За 2006–2008 рр. було виявлено і направлено до центрів соціальних служб понад 195,5 тис. сімей (310 тис. дітей), які опинились у складній життєвій ситуації. Відповідно до інформації цього банку даних, за станом на кінець 2008 р. в Україні налічувалося понад 61,4 тис. сімей, які потребували соціальної підтримки, у цих сім'ях проживало майже 123 тис. дітей, при цьому за останні роки відчутна частка сімей знята з обліку з позитивним результатом.

У цілому ж Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді в Україні була створена для забезпечення допомоги усім сім'ям, які її потребують. Діяльність центрів соціальних служб розпочалась у 1992 р. зі створення центрів соціальних служб для молоді, які за 1992–2008 рр. пройшли шлях становлення і формування як заклади соціальної допомоги сім'ям, дітям та молоді. У 2001 р. було прийнято наразі діючий (з внесеними надалі змінами) Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю». Основні види соціальної роботи, які виконують центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, – соціальне обслуговування, соціальний супровід, соціальна профілактика і соціальна реабілітація. Вони надають юридичні, психологічні, соціально-медичні, соціально-економічні та інформаційні послуги. На кінець 2008 р. в Україні діяло 1024 центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, у тому числі регіональні, міські, районні (а з недавнього часу – ще селищні та сільські). До порівняно нових видів соціальних послуг, спрямованих на підтримку сімей та дітей в Україні, наразі можна віднести: профілактику соціального сирітства (соціальний супровід дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей; запобігання відмова від новонарод-

жених дітей тощо); профілактику бездоглядності та безпритульності, правопорушень та злочинності; соціальну освіту та виховання (розвиток волонтерського руху та студентських соціальних служб тощо); розвиток мережі селищних та сільських центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

В Україні існують різні види матеріальної допомоги сім'ям (зокрема, малозабезпеченим, сім'ям з дітьми тощо). Як показує аналіз, здійснений фахівцями ІДСД НАН України, допомоги на дітей та допомоги малозабезпеченим сім'ям впродовж останніх років демонструють більш помітний порівняно з іншими соціальними трансфертами ефект щодо вирівнювання диференціації населення за доходами. Функціонування допомоги з малозабезпеченості хоч і демонструє позитивні тенденції, але залишається малоефективним з позицій її впливу на ситуацію з бідністю. Соціальна допомога сім'ям з дітьми нині теж значною мірою працює на небідне населення.

У сучасних економічних умовах удосконалення механізмів підтримки окремих категорій сімей з дітьми (неповні сім'ї, багатодітні та ін.) в Україні має відбуватися саме шляхом посилення її адресності. Необхідно відійти від практики надання виплат однакового розміру всім сім'ям певної категорії, а на основі соціального моніторингу цієї групи сімей впровадити соціальний патронаж саме тих сімейних осередків, котрі його потребують, і надавати саме їм як матеріальну, так і соціальну допомогу необхідного виду і розміру. При цьому необхідною є не лише належна фінансова підтримка відповідних сімей, а і подальший розвиток системи їх соціального й медичного патронажу, а також соціальної реабілітації. У вирішенні фінансових та організаційних питань надання матеріальної та соціально-психологічної підтримки згаданим сімейним осередкам на перспективу у пригоді може стати також досвід інших європейських країн.

Неповні сім'ї. Політика підтримки неповних сімей у розвинених країнах переважно спрямована на покращання їх добробуту. Одинокі батьки можуть виступати суб'єктом спеціальної політики або ж отримувати допомогу держави у межах програм подолання бідності, підвищення зайнятості, політики, спрямованої на створення сприятливих умов для поєднання зайнятості та батьківства, а також інших видів соціального забезпечення сімей з дітьми. У цілому внаслідок реформ системи соціального забезпечення, що відбулись у більшості розвинених країн в останні два десятиліття, пряма фінансова допомога все частіше поступається державним засобам стимулювання самозабезпечення і заохоченню участі одиноких батьків у ринку праці.

У багатьох **англомовних** країнах провідною у забезпеченні сім'ї є роль чоловіка – батька дітей. Тож за його відсутності роль «годувальника» бере на себе держава. В Австралії, наприклад, розмір виплати для сімей одиноких батьків навіть формально прив'язаний до величини середнього заробітку

працівника чоловічої статі. Таким чином, значну частку державної допомоги неповні сім'ї отримують у вигляді соціальних виплат. Участь у ринку праці при цьому, як правило, є добровільною, проте всіляко заохочується державою. Порядок соціальних виплат самотнім батькам в Ірландії та Австралії, передбачає, що отримувач може мати додаткові доходи від найменшої праці. У Великій Британії існує спеціальна програма залучення самотніх батьків до ринку праці, метою якої є доведення до 2010 р. рівня зайнятості батьків із неповних сімей до 70%. Її проміжним результатом стало збільшення кількості працюючих самотніх батьків до 56% у 2005 р. порівняно з 45% у 1997 р.²⁸ У загальному вигляді державна політика забезпечення неповних сімей вибудована таким чином, що найбільше від неї виграють самотні батьки з малим заробітком, які зазвичай мають також значні пільги в оподаткуванні.

В *Ірландії* особа, яка претендує на виплату для сімей самотніх батьків (One Parent Family Payment, **OPF**), має: бути самотньою матір'ю (батьком) і головним опікуном дитини; відповідати вимогам перевірки достатку; мати заробіток до оподаткування не більше 400 євро на тиждень²⁹; докласти зусиль для отримання аліментів; проживати окремо; бути розлученою або особою, яка фактично розірвала стосунки з партнером уже щонайменше рік тому.

При перевірці достатку враховуються заробітна плата, аліменти, прибутки від нерухомості (не включаючи те житло, в якому фактично проживає сім'я) і капіталу. У разі, якщо заробітна плата становить більше 146,5 євро на тиждень, виплата скорочується на 50 центів з кожного євро вище цієї граничної суми. Отримувачі **OPF** також мають можливість подавати документи на виплату додатку до сімейного доходу (Family Income Supplement, **FIS**), якщо задовольняють вимогам до отримувачів цієї субсидії. У цій країні сума всіх виплат з надбавками для дітей становила у 2007 р. 185,8 євро на тиждень. Середня тривалість перебування отримувачів у програмі **OPF** – 5–6 років³⁰.

В *Австралії* самотні батьки отримують допомогу у вигляді виплати самотнім батькам (Parenting Payment Single, **PPS**). Станом на 2000 р. її розмір становив 387 австралійських доларів на два тижні. Ця виплата індексується двічі на рік відповідно до зміни середнього тижневого заробітку працівника чоловічої статі (Male Total Average Weekly Earnings) і становить не менше чверті від цього показника. Для того, щоб отримувати допомогу, потрібно дбати про дитину, яка навчається (віком до 16 років), проживати в Австралії не менше двох років, або набути статус самотньої

²⁸ Rector R. Next Steps in Welfare Reform/
<http://www.heritage.org/Research/Welfare/Test041102.cfm>

²⁹ Дані за станом на середину 2007 р.

³⁰ Callan T. Tackling Low Income and Deprivation: Developing Effective Policies // ESRI research series.– Vol. 1 – P.53.

матері (батька) одразу після прибуття до країни. Отримувачі допомоги не повинні перебувати в неофіційному шлюбі. З 2003 р. ті з батьків, які мають дітей від 6 до 12 років, повинні докладати зусиль до пошуку роботи. Якщо ж дитині 13 років і більше, то від батьків вимагається участь в оплачуваній праці – мінімум 6 годин на тиждень. Максимальний розмір допомоги отримують ті, чий дохід становить менше 130,6 австралійських долара на два тижні для сімей з однією дитиною (+24,6 австралійських долара на два тижні у випадку наявності кожної наступної дитини). Після переходу через цю межу доходу виплата скорочується на 40 центів з кожного долара валового оподаткованого доходу. Одинокі батьки з однією дитиною не мають права на цю виплату, якщо їх дохід становить 1000 австралійських доларів і більше на два тижні. Отримувачі цієї допомоги також мають право на спеціальну невелику виплату, призначену на покриття частини вартості ліків.

Крім того, в Австралії одинокі батьки можуть скористатися загальною для всіх сімей з дітьми значною пільгою в оподаткуванні, що призначається на кожну дитину. Перша частина цієї пільги (Family Tax Benefit, Part A) призначена для батьків, які є отримувачами PPS або зайняті на низькооплачуваній роботі. Друга частина (Family Tax Benefit, Part B) не залежить від величини заробітку та залишається доступною для всіх сімей, які мають у своєму складі дітей до 5 років. Обидві виплати надаються у вигляді податкового кредиту. Загальний пакет усіх виплат для одиноких батьків з однією дитиною в Австралії становить 45% від середнього тижневого заробітку працівника чоловічої статі, оскільки лише PPS становить 25% від середнього тижневого заробітку працівника чоловічої статі. Одинокі батьки можуть отримувати PPS до тих пір, доки їх власний дохід не сягне 70% від середнього тижневого заробітку працівника чоловічої статі³¹.

Велика Британія – країна, де політика підтримки одиноких батьків здійснюється державою як складова національної програми подолання дитячої бідності до 2020 р. (United Kingdom: Ending Child Poverty by 2020). Працюючі батьки (за умови зайнятості не менше 16 годин на тиждень) з низьким заробітком мають можливість скористатися податковим кредитом (Working Tax Credit, **WTC**). У 2005-2006 рр. його максимальна сума для одиноких батьків становила 1595 фунтів на рік, проте якщо їх заробіток більше за встановлену законом межі, то величина кредиту зменшується на 37 пенсів з кожного фунту перевищення. Для скорочення витрат на дітей у складі WTC установлений податковий кредит на догляд за дитиною (Childcare Tax Credit, **CTC**), що у 2005-2006 рр. дорівнював 70% від перших 300 фунтів на тиждень, витрачених на послуги з догляду за двома дітьми або 175 фунтів – у випадку однієї дитини.

³¹ Millar J. and Rowlingson K. (eds.) Lone Parents, Employment and Social Policy: Cross-national Comparisons. – Bristol: Policy Press, 2001. – P. 65-67.

Таким чином, максимальні суми СТС становили 210 фунтів на тиждень для сімей і одиноких батьків з двома дітьми і 122,5 фунта – з однією дитиною³².

Американським аналогом WTC є податковий кредит на доход від найманої праці (Earned income tax credit, **ЕІТС**), у **Канаді** ж подібним чином діє програма самозабезпечення (Self-Sufficiency Project, **SSP**).

Для залучення батьків із неповних сімей до роботи з метою підвищення рівня самозабезпечення британський уряд почав втілювати програму «Нова угода для одиноких батьків» (New Deal for Lone Parents, **UNDFLP**). Беручи участь у ній (на добровільних засадах), батьки мають можливість скористатися послугами персонального консультанта у пошуках роботи, навчанні та підвищенні кваліфікації, а також послугами позашкільного догляду за дітьми. Крім того, батьки отримують 15 фунтів на тиждень за участь у навчальних програмах. Субсидія на догляд за дитиною (Childcare Subsidy) покриває витрати на догляд за дитиною для одиноких батьків, які знайшли роботу за програмою NDFLP, протягом тижня перед початком роботи. Винагороду за пошук роботи (Work Search Premium) у сумі 20 фунтів на тиждень отримують одинокі батьки, які погоджуються брати активну участь у пошуках роботи за програмою UNDFLP.

У **скандинавських країнах** підтримка одиноких батьків (насамперед матерів) полягає у наданні жінкам можливості поєднувати оплачувану зайнятість і виконання обов'язків з догляду за дітьми. Існуюча соціальна модель дозволяє продовжувати виконувати материнські обов'язки у разі розлучення або овдовіння з мінімальним економічними втратами. Тривала частина відпусток, що надаються у період після народження дитини (до 18 місяців), є високооплачуваною. В Фінляндії, Данії, Швеції та Ісландії позасімейне піклування про дітей є частиною соціальних прав: коли дитина досягає певного віку, батьки можуть розраховувати на її гарантоване влаштування у дитячий дошкільний заклад. Розвинена також форма забезпечення неповних сімей у вигляді аліментів (виплачується батьком дитини, державою або у комбінованій формі). У цілому ж сімейна політика має універсальний характер і більшість соціальних гарантій одинокі батьки отримують у межах заходів, спрямованих на усі сім'ї з дітьми. Участь у ринку праці не тільки заохочується, але часто виступає обов'язковою вимогою для отримання додаткових виплат.

Єдиною північно-європейською країною, де зберігається категоріальний підхід до підтримки одиноких батьків, є Норвегія. Змінами до законодавства, що були впроваджені в Норвегії у 1981 р., державна підтримка для одиноких батьків, яка до цього була доступна лише вдовам і жінкам, котрі народили

³² Whiteford P. and Adema W. What Works Best in Reducing Child Poverty: A Benefit or Work Strategy? /OECD Social, Employment and Migration Working Papers – P. 15.

дитину поза шлюбом, поширилась також на розлучених батьків, які самостійно виховують дитину, набувши при цьому гендерно нейтрального характеру. Наприкінці 1990-х років постало питання про те, що існуючий характер державної підтримки не стимулює одиноких батьків до участі в оплачуваній праці та збільшує термін їх економічної залежності від державної підтримки. Наступні кроки у реформуванні державної політики щодо неповних сімей були спрямовані на розвиток державної системи позасімейного догляду за дітьми, що зробило б можливим для самотніх батьків поєднання участі у ринку праці з вихованням дітей.

Основні зміни політики щодо одиноких батьків відбувались у межах реформи, спрямованої на покращання добробуту громадян (початок 1990-х рр.). Вона передбачала підвищення рівня зайнятості, зокрема, залучення жінок на ринок праці та встановлення гендерної рівності. Зміни у соціальному забезпеченні батьків з неповних сімей полягали в тому, що: час дії виплат на дитину було обмежено трьома роками, а для батьків, які навчаються, – двома; виплати стали доступними лише батькам, які мають дітей віком до восьми років; після досягнення дитиною трирічного віку отримувачі виплат мають відновити «присутність» на ринку праці, працюючи не менше половини робочого тижня, навчаючись або займаючись активним пошуком роботи; для батьків, які мають дітей віком старше 8-ми, але молодше 10-ти років, існує спеціальна виплата, яку можуть отримати окремі особи, котрі опинились у складних життєвих обставинах. При цьому рівень фінансової підтримки незначно зріс, і більшість витрат на догляд за дитиною покривається державою. Аналіз результатів згаданих змін показав, що вони дали змогу скоротити використання державної допомоги³³ при збереженні порівняно низького ризику бідності в сім'ях одиноких батьків. Хоча у Норвегії зберігається категоріальний підхід до виплати допомоги одиноким батькам (з дітьми до 12 років) і не існує вимог щодо обов'язкового працевлаштування, все ж останні реформи наблизили її до інших скандинавських країн.

Країни *континентальної Європи* різняться за практикою підтримки одиноких батьків. Більшості держав (особливо на півдні Європи) притаманна модель «сильного годувальника». У Греції, Іспанії та Італії при встановленні виплат на дітей застосовується адресний підхід, при якому сім'ї одиноких батьків можуть отримувати державну грошову допомогу у випадку, якщо вони є малозабезпеченими. У цих країнах також обмеженими є можливості щодо поєднання зайнятості та виховання дітей. У таких країнах, як Франція та Бельгія, система декретних відпусток надає цю можливість, а

³³ Syltevik I.J. Norway: Creating a Work/Welfare Divide – Lone Parents Experiencing the New Employment Strategy // Millar J. and Evans M. (eds.). Lone Parents and Employment: International Comparisons of What Works, Bath: Center for the Analysis of Social Policy, 2003.

значні податкові кредити, доступні для працівників з дітьми, стимулюють одиноких батьків до зайнятості. У країнах, де розлучення не є поширеними (Іспанія, Португалія, Італія), не працює система аліментів³⁴. В інших країнах вона найчастіше має змішаний характер, тобто виплати можуть іти як від батька дитини, так і від держави. У Франції, наприклад, державні виплати складають значну частину доходів неповних сімей і заміщають аліменти за їх відсутності. Інколи державна допомога у випадку розлучення розглядається як єдиний і останній засіб матеріального забезпечення. Так, законодавство Німеччини передбачає, що при недостатньому розмірі аліментів або за їх відсутності одинокі батьки можуть отримувати відповідні виплати від держави (максимально – протягом шести років на дітей, яким не виповнилось 12 років), проте у випадку розлучення жінку повинні підтримувати власні батьки (на жінок, які ніколи не перебували у шлюбі, ця норма не поширюється)³⁵.

Деякі країни намагаються наблизити свою модель соціального забезпечення одиноких батьків до тієї, що застосовується в країнах Скандинавії, але не завжди успішно. У Нідерландах за останні два десятиріччя впроваджувалася політика стимулювання зайнятості одиноких батьків та посилення їх участі у ринку праці. З 1996 р. зміни до законодавства, передбачені новим Загальним актом соціальної підтримки (General Social Assistance Act), зобов'язували одиноких матерів до виходу на роботу після того, як наймолодшій дитині виповниться 5 років³⁶. Проте закон дозволяє місцевій владі робити винятки з правила залежно від конкретних обставин. Місцеві політики та можновладці ставилися досить поблажливо до бажання одиноких матерів присвячувати себе вихованню дітей і не застосовували жодних санкцій до тих, хто намагався уникнути обов'язкового працевлаштування. Як наслідок, у вересні 2002 р. лише 20% одиноких батьків працювали повний робочий день, ще близько половини мали офіційний дозвіл на домашній догляд за дитиною (більшість – через те, що дитина не досягла п'ятирічного віку), всі інші не вийшли на ринок праці та не були примушені до цього місцевою владою. Подальша реформа, започаткована у 2003 р., теж була спрямована на посилення самозабезпечення. З цього

³⁴ Kaufmann F.X. Family Life and Family Policies in Europe: Problems and Issues in Comparative Perspective // Family Life and Family Policies in Europe. Oxford University Press, 2002.– Vol.2 – P. 210.

³⁵ Daly M., Clavero S. Contemporary Family Policy: A Comparative Review of Ireland, France, Germany, Sweden and the UK – Institute of Public Administration, 2002.– P. 88.

³⁶ Knijn, T. and R. van Berkel Again Revisited: Employment and Activation Policies for Lone Parents on Social Assistance in the Netherlands// Millar J. and Evans M. (eds.). Lone Parents and Employment: International Comparisons of What Works – Bath: Center for the Analysis of Social Policy, 2003.

часу були усунуті особливі умови для одиноких батьків малолітніх дітей. У разі відсутності в них роботи вони зобов'язані стати на облік у місцевому центрі зайнятості для пошуку роботи або перекваліфікації. Такий підхід був впроваджений для того, щоб стимулювати всіх отримувачів соціальної допомоги, у тому числі одиноких батьків, до самозабезпечення.

У контексті аналізу наявних систем підтримки неповних сімей у різних країнах та її результативності слід окреслити також певні недоліки та неоднозначні наслідки їх функціонування. Так, британська система соціального захисту зазнає критики через те, що вона не стимулює одиноких батьків до укладання шлюбу. У разі, коли батьки дитини працюють на низькооплачуваній роботі, після одруження фактичний розмір державної підтримки новоствореної сім'ї зменшується порівняно з тим, який вони отримували індивідуально. Британські дослідники з Інституту вивчення громадянського суспільства розрахували, що у випадку одруження фінансові втрати у сім'ях з низьким доходом можуть становити від 7% до 28% доходу у період до одруження, навіть враховуючи зменшення витрат на проживання (за рахунок того, що проживання стало сумісним)³⁷. Недоліки універсальної системи підтримки одиноких батьків, що переважає у скандинавських країнах, пов'язані із зниженням (порівняно з батьками із повних сімей) можливостей одиноких батьків на ринку праці, особливо в умовах економічного спаду. Так, наприклад, у період рецесії 1990-х років становище одиноких матерів на ринку праці в Швеції було більш уразливим, ніж становище одружених жінок, що виражалось у підвищеному рівні безробіття, поширенні його прихованих форм, а також тимчасової зайнятості незаміжніх матерів тощо³⁸. У цей самий період у Фінляндії ризик бідності для одиноких матерів зріс з 2% у 1990 р. до 7% у 1994 р. і був більше ніж утричі вищим, ніж у повних сім'ях, переважно через те, що для одиноких матерів суттєвішим було падіння рівня зайнятості та зростання безробіття³⁹. Політику ж підтримки неповних сімей, що впроваджується у континентальній Європі, найчастіше критикують за те, що одинокі батьки насправді мають обмежені можливості щодо самозабезпечення, підлягають ризику бідності та є економічно залежними від держави.

Дослідження зарубіжних учених, в яких вони беруть до уваги всі елементи системи державного матеріального забезпечення неповних сімей (усі види виплат і податкові пільги), показують, що одиноким батькам найлегше уникнути ризику бідності в таких країнах, як Австралія, Нова

³⁷ The Lone-Parent Trap: How the Welfare System Discourages Marriage/ www.civitas.org.uk/pdf/loneParentTrap.pdf

³⁸ Ellingster A. L. and Leira A. (eds.), *Politicising Parenthood in Scandinavia. Gender Relations in Welfare States.* – University of Bristol: The Policy Press, 2006. – P. 248-249.

³⁹ Там само, P. 251.

Зеландія та Німеччина. В Австралії і Новій Зеландії провідну роль в цьому відіграють існуючі виплати для одиноких батьків, у Німеччині – субсидії на проживання⁴⁰.

В Україні, що відзначається нестабільністю шлюбних відносин, високим рівнем розлучуваності населення, коли кожна п'ята дитина проживає у неповній сім'ї, особливо гостро стоїть проблема забезпечення гідних умов життя для дітей, у яких немає одного з батьків, і тих, батьки яких розлучились.

Немала частка неповних сімей є отримувачами *адресної соціальної допомоги* (допомога малозабезпеченим сім'ям, житлові субсидії). Певну частину неповних сімей охоплює дія *допомоги на дітей одиноким матерям*, яка надається у розмірі, що дорівнює різниці між 50% прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку та середньомісячним сукупним доходом сім'ї у розрахунку на одну особу за попередні шість місяців, але не менше 30% прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку⁴¹. Існує також *державна допомога*, спрямована на підтримку вельми вразливої частини неповних сімей з *дітьми, батьки яких ухиляються від сплати аліментів*. Розмір цієї допомоги становить 30% прожиткового мінімуму, встановленого законом для дитини відповідного віку⁴².

Водночас, як свідчать згадувані у попередніх розділах цієї роботи показники матеріального становища неповних сімей та щойно наведені суми допомог окремим їх групам, питання забезпечення гідних умов утримання і виховання дітей із неповних сімей залишається відкритим, і держава має долучатися до його вирішення, у тому числі шляхом законодавчого регулювання відносин щодо матеріального утримання дітей батьками. Так, в Україні з кінця 2005 р. діє мінімальний стандарт розміру аліментів – не менше 30% прожиткового мінімуму на одну дитину відповідного віку. Логічно підняти його розмір принаймні до 50% прожиткового мінімуму, що не тільки забезпечить більш справедливий розподіл обов'язків з утримання дитини між матір'ю та батьком, але і зменшить ризик бідності для неповних сімей з дітьми. До цього ж рівня бажано було б підняти і відносну величину розміру допомоги на дітей, які не отримують аліментів.

Сім'ї, які мають дітей з особливими потребами. Політика підтримки сімей, які мають дитину–інваліда, має бути спрямована як на зменшення

⁴⁰ Whiteford P. and Adema W. What Works Best in Reducing Child Poverty: A Benefit or Work Strategy? // OECD Social, Employment and Migration Working Papers – P. 33.

⁴¹ Наразі допомога одиноким матерям на дітей віком до 6 років становить: мінімальний розмір – 167,1 грн., максимальний – 278,5 грн. на місяць; на дітей віком від 6 до 18 років: мінімальний розмір – 210,3 грн., максимальний – 350,5 грн. на місяць.

⁴² Максимальний розмір цього виду допомоги в Україні наразі становить: на дітей віком до 6 років – 167,1 грн., на дітей від 6 до 18 років – 210,3 грн. на місяць.

ризикую бідності для таких сімей, так і на усунення бар'єрів для інтеграції дітей з особливими потребами у суспільство.

Діти з обмеженими можливостями частіше, ніж інші діти, підлягають ризику бідності. Утримання і виховання дітей з особливими потребами пов'язано з додатковими витратами, пов'язаними з лікуванням (підтриманням стабільного стану здоров'я) дитини, спеціальним обладнанням помешкання, навчанням дитини. Крім того, сім'ї з дітьми-інвалідами мають низькі доходи внаслідок того, що підвищена потреба у піклуванні про дітей обмежує можливість працевлаштування батьків.

В Україні наразі розміри державної соціальної допомоги дітям-інвалідам визначаються, виходячи з прожиткових мінімумів для дітей відповідного віку (на рівні грудня 2008 р.). Так, розмір державної соціальної допомоги з 1.09.2009 р. становить для дітей-інвалідів (без надбавки на догляд) 572,4 грн. Виплачується також надбавка на догляд за дитиною-інвалідом, що встановлюється на рівні 50% від прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку. Таким чином, розмір соціальної допомоги для дітей-інвалідів з урахуванням надбавки на догляд за ними наразі становить від 655,5 грн. до 727,5 грн. на місяць.

На жаль, в Україні ситуацію як щодо матеріально-побутових умов життєдіяльності дітей з обмеженими можливостями, так і щодо їх інтеграції у суспільство, організації їх повсякденного життя, навчання, безперешкодного пересування, спілкування з іншими дітьми тощо, а також надання сім'ям з дітьми-інвалідами низки соціальних послуг слід визнати незадовільною.

Як засвідчує досвід розвинених країн, розвиток державної політики підтримки дітей з особливими потребами та їх сімей має здійснюватися за такими напрямками, як: наближення повсякденних умов, в яких перебувають діти з обмеженими можливостями, до «звичайного життя» – активне включення дітей з обмеженими можливостями у загальну систему позасімейного піклування, у разі наявності особливих потреб – повне або часткове покриття витрат на нього, надання спеціальних послуг з догляду і піклування муніципальною владою; створення і підтримка спеціалізованих шкіл, пристосованих до потреб дітей-інвалідів, які передбачають як необтяжливе навчання і комунікацію самих дітей, так і консультації професіоналів (психологів, педагогів) для батьків щодо можливостей і методик розвитку їх дітей; створення спеціальних програм дошкільної підготовки для дітей, які потребують домашнього догляду; забезпечення можливості працювати неповний робочий день і за гнучким графіком для батьків дітей-інвалідів; удосконалення системи фінансової підтримки сімей, в яких виховуються діти з обмеженими можливостями; реалізація такими сім'ями права вибору між прямими виплатами, соціальними послугами, що надаються органами місцевої влади, та спеціальним устаткуванням для

дому або для індивідуального користування; сприяння розвитку мережі неприбуткових організацій, що надають соціальні послуги для дітей з обмеженими можливостями; створення «гарячих ліній» для консультативної підтримки батьків дітей з обмеженими можливостями.

Особи похилого віку у сім'ї. Проблема створення умов для гідного життя і розвитку літніх і старих людей наразі сьогодні є спільною проблемою для багатьох країн. У нашій країні практично ігнорується важлива соціальна функція людей похилого віку як носіїв накопиченого досвіду і стабілізуючого моменту в житті не лише сім'ї, а й суспільства взагалі, що призводить до незадовільного використання їх «залишкового» трудового потенціалу і має наслідком психологічний дискомфорт, який не може не впливати на стан здоров'я старшого покоління.

Необхідність руху у напрямі впровадження принципів «успішного старіння» на рівні системи сімейних господарств, а також поліпшення зв'язків і взаємовідносин між поколіннями в сім'ї, потребує ширшого й ефективнішого використання зусиль людей похилого віку у самообслуговуванні, догляді за онуками та їх вихованні тощо. При цьому нам видається доцільною поступова переорієнтація старших членів сімейного господарства з переважної участі у веденні домогосподарства (виконання хатньої роботи, переважно побутових функцій) до використання їх знань і досвіду при реалізації сім'єю своєї виховної функції. Така переорієнтація більше відповідала б психофізичному стану осіб похилого віку і створила б більш сприятливі умови для повноцінної трудової активності інших членів сім'ї у домогосподарстві або за його межами. Одним із напрямів такої переорієнтації могло б стати сприяння створенню домашніх міні-дитсадків, особливо у сільській місцевості, де забезпеченість дошкільними дитячими закладами явно недостатня. У такому дитсадку літня жінка могла б доглядати і виховувати 2–3 дітей дошкільного віку, отримуючи відповідну винагороду. Це сприяло б не лише створенню умов для самореалізації такої жінки, а й передачі її досвіду і знань молодшому поколінню, а також отриманню додаткового доходу для розвитку сімейного господарства. Можливо з часом, коли з'являться економічні передумови, оплата такої праці людей похилого віку стане прерогативою держави, як це зараз вже відбувається стосовно оплати праці вихователів дітей у прийомних сім'ях та у дитячих будинках сімейного типу. Цей захід сімейної складової демополітики може суттєво вплинути як на якість виховання дітей, так і на результативність використання трудового потенціалу не лише старшого покоління, а й працюючих членів сім'ї усіх вікових категорій.

Сім'ї, які перебувають у складних життєвих обставинах та проблема насильства у сім'ї. Маргіналізація частини сімей в Україні у трансформаційний період відбувалась в умовах зниження життєвого

рівня населення, збільшення масштабів безробіття, посилення майнового і соціального розшарування, а також на тлі загострення соціальних патологій – алкоголізму, наркоманії, насильства. Негативну роль у цьому контексті відіграють також вже згадувана нестабільність шлюбу, поширеність неповних сімей, де вихованням дітей займається лише один з батьків (як правило мати). Серед наслідків збільшення частки кризових та маргінальних сімей в Україні слід назвати й такі вже згадувані раніше явища, як поширення соціального сирітства, дитячої безпритульності та бездоглядності, зростання числа дітей, батьки яких позбавлені батьківських прав та тих, які відібрані у батьків (через асоціальну поведінку останніх й нехтування ними батьківськими обов'язками) без позбавлення їх батьківських прав. З одного боку, робота з влаштування дітей із таких соціопатичних сімей у будинки й школи-інтернати є свідченням небайдужості органів державної влади до умов проживання дітей у таких сім'ях. З іншого, слід зазначити, що у «відносинах» держави з неблагополучними сім'ями у нашій країні акцент все ще часто робиться на «вилученні» дітей із середовища сім'ї, а не на роботу з такими сім'ями (батьками) по виправленню становища, що склалося. Водночас за даними Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту у 2008 р. 1500 дітей, яким загрожувало сирітство, залишилися в родинах. А, наприклад, у 2007 р. 162 родинам було повернуто дитину із закладу державного утримання.

Нерідко асоціальна поведінка батьків, насильство у сім'ї виштовхують із сімейного кола дітей, які формують особливу маргінальну групу «дітей вулиці», котрі займаються бродяжництвом та жебрацтвом. Ця асоціальна група поступово втягує у своє коло певну частину проблемних дітей із «нормальних» сімей, в першу чергу із неповних. Аналіз контингенту дітей, які перебувають у притулках для неповнолітніх, свідчить, що половина з них виховувалась у неповних, малозабезпечених сім'ях, біля третини – у соціально неспроможних сім'ях. Половина дітей називають причиною свого бродяжництва конфлікт у сім'ї, у школі⁴³. Соціальне становище «дітей вулиці» неминуче призводить до засвоєння ними дезадаптованих форм поведінки, до викривлення особистісного розвитку, відхилення у психічному розвитку. У цілому ж проблема зменшення кількості соціопатичних сімей з дітьми може бути вирішена лише у контексті загального соціального оздоровлення українського суспільства, покращання економічної ситуації, подолання таких соціальних патологій як алкоголізм, наркоманія, насильство.

Насильство в сім'ї не є новою проблемою для України. Однак загострення проблеми сімейного насильства у трансформаційний період є

⁴³ Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Державна доповідь про становище дітей в Україні. – К.: Український інститут соціальних досліджень, 2000. – С. 62-68.

наслідком соціальної аномії, порушення усталених морально-етичних норм, неоднозначного впливу суспільно-економічних зрушень сьогодення на стан сім'ї. Певне уявлення про поширеність та наслідки сімейного насильства можна отримати шляхом використання даних із різних джерел.

У 2001 р. американською неурядовою організацією «Winrock International» було проведене національне опитування 6 тисяч жінок віком від 12 до 30 років. За результатами дослідження в Україні 33% жінок страждали від моральних чи вербальних нападів, найчастіше – своїх чоловіків. Серед опитаних 11-12% жінок стали жертвами сексуального насильства, а 5% страждали від фізичного насильства, зазвичай з боку своїх чоловіків⁴⁴. За результатами психологічного опитування проведеного в 14 країнах ВООЗ у 2001–2003 рр. в Україні найбільш впливовими факторами ризику виникнення насильства з боку чоловіка у сім'ї є психологічна травма з дитинства, поведінкові проблеми та зловживання алкоголем, тяжке матеріальне становище сім'ї. В основі «живучості» сімейного насильства і патріархальне ставлення до ролі жінки у сім'ї й суспільстві, стереотипні уявлення про стосунки батьків–дітей, у рамках яких покарання розглядається як природна складова виховання. Так, основним фактором сімейного насильства стосовно дітей психологи вважають побутові негаразди. Відсутність житла, роботи, перспектив на майбутнє викликає у деяких батьків неприязнь до своєї дитини, яку обвинувачують у всіх негараздах, і на якій, беззахисній, виміщають все зло.

Про гостроту проблеми сімейного насильства свідчать і наявні дані громадських організацій, згідно з якими у середині поточного десятиріччя понад 80 тисяча осіб перебувало на обліку за вчинення насильства у сім'ї. До того ж, за даними громадських організацій, приблизно однакова кількість чоловіків і жінок (20%) вважають застосування фізичної сили допустимим засобом переконання по відношенню до близьких людей.

Результати дослідження, проведеного у 2006 р. Центром соціальних експертиз Інституту соціології НАН України свідчать, що у сім'ях жінки вчетверо частіше за чоловіків потерпають від насильства (68% жінок в нашій країні страждають від насильства в сім'ї, в тому числі 20% - «як правило» або «часто»)⁴⁵. Вони зазнають побиття, словесних образ, знущань, морально-етичних принижень, погроз та сексуальних домагань, причому це актуально як для сімей з низьким достатком, так і з середнім і високим рівнем життя.

⁴⁴ Торгівля жінками, як соціальна проблема в українському суспільстві (Підсумки дослідження). – Київ, Соціальний моніторинговий центр та Український Інститут соціальних досліджень, 2001.

⁴⁵ Романова Н.Ф. Семигіна Т.В., Левченко В.М. Вивчення вітчизняної практики надання послуг потерпілим від насильства в сім'ї //Соціальна робота в Україні: теорія і практика.– 2008. – № 4. – С. 70–84.

Характерно, що насильство в сім'ях щодо жінок не залежить від їхнього віку і трапляється з приблизно однаковою частотою в усіх вікових групах від 21 до 75 років. Крім психологічних аспектів, фізичне насильство, здійснюване над жінками та дітьми, небезпечне й тим, що часто його жертва отримує тяжкі тілесні ушкодження. З вищевказаними даними Інституту соціології НАНУ майже співпадає оцінка «Міжнародної амністії»: 70 % жінок в Україні зазнає різних видів насильницьких дій з боку чоловіка чи партнера, а 18% піддаються регулярному побиттю.

Згідно з підсумками проведеного в Україні у 2007 р. медико-демографічного обстеження одна з кожних шести жінок віком 15–49 років зазнавала фізичного насильства з часу, коли їй виповнилося 15 років. З них кожна одинадцята пережила насильство протягом останнього року. Серед жінок, які коли-небудь були одружені і зазнавали фізичного насильства, 32% зазнали його від теперішнього чоловіка, партнера і 51 % від колишнього. Зазнали насильницьких дій від батька або вітчима 15% з числа наразі або раніше одружених жінок і 26% – серед тих, які не перебували у шлюбі. Серед жінок, які не перебували у шлюбі і переживали фізичне насильство з часу, коли їм виповнилося 15 років, 21 % вказали на матір або мачуху як на образника, а 15% – на рідного брата чи сестру. При цьому серед жінок з вищою освітою частка осіб, які протягом життя (з 15-річного віку) зазнавали сімейного насильства, була меншою, ніж серед жінок з середньою та нижчим рівнем освіти; жінки із сільської місцевості частіше зазнавали насильницьких дій порівняно з городянками⁴⁶. Принагідно зазначимо також, що серед розлучених респондентів національного вибіркового обстеження населення дітородного віку «Сім'я і діти» 7,6 % назвали насильство в сім'ї однією з основних причин розірвання свого шлюбу.

В Україні фіксуються звернення і громадян чоловічої статі з приводу сімейного насильства, але їх відсоток мізерний, оскільки існуючі у суспільстві стереотипи не дозволяють чоловіку зізнатися і тим паче звертатися по допомогу як жертві домашнього насильства. На жаль, і про випадки батьківського насильства діти соромляться або бояться розповідати в дошкільних закладах, школах. У результаті про випадки насильства в сім'ї відносно рідко повідомляють правоохоронні чи інші органи, найчастіше – у тих тяжких випадках, коли це вже просто неможливо приховати від сторонніх осіб. За статистикою правоохоронних органів в Україні на профілактичному обліку за вчинення фізичного насильства перебувало у 2006 р. – 30 тис. осіб, а в 2007 р. – понад 37,7 тис., за психологічне насильство – відповідно 17 та 24,4 тис. осіб. З усіх перебуваючих на обліку 88 % становили

⁴⁶ Україна. Медико-демографічне обстеження. – К.: УЦСР, Держкомстат України, МОЗ України, USAID, Macro International Inc., 2008. – С. 199-202.

чоловіки, 10 % – жінки (решта – неповнолітні). Міністерство внутрішніх справ України повідомляє про неухильне щорічне зростання кількості зареєстрованих злочинів, пов'язаних з насильством в сім'ї. У 2007 р. було здійснено понад 78 тис. виїздів на сімейні конфлікти, в 2008 – понад 84 тисячі, винесено 55,7 тисяч захисних приписів у 2007 р. та 61,6 тис. у 2008 р, число осіб, поставлених на облік за скоєння насильства в сім'ї, становило майже 48 тисяч та понад 50 тисяч відповідно⁴⁷.

На теренах СНД Україна була першою країною, яка прийняла Закон «Про попередження насильства в сім'ї» (2001 р.), тобто на державному рівні визнала як наявність цього явища, так і готовність протистояти йому. Робота правоохоронних органів, громадських організацій щодо попередження насильства у сім'ї, виявила необхідність вдосконалення закону та внесення певних змін. Тому 14.11.2006 р. у Верховній Раді України було зареєстровано законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо вдосконалення законодавства України щодо протидії насильству в сім'ї)», який передбачав зміни до Кодексу України про адміністративні порушення та Закону України «Про попередження насильства в сім'ї». Було створено перші 6 притулків для жертв насильства у сім'ї, 18 кризових центрів, 24 центри соціально-психологічної допомоги, а також служби медико-соціальної реабілітації. Однак у них проводилась робота виключно з особами, які постраждали від насильства в сім'ї і не було жодної установи, де б проводилася робота з особою, яка вчинила насильство в сім'ї з метою формування ненасильницької моделі поведінки.

З початку 2009 р. вступив у дію Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім'ї». Для здійснення корекційних програм, спрямованих на формування гуманістичних цінностей та ненасильницької моделі поведінки в сім'ї особи, яка вчинила насильство в сім'ї, передбачається переорієнтувати роботу кризових центрів з роботи лише з потерпілими від насильства в сім'ї на роботу з сім'ями та з особами, які вчиняють насильство у сім'ї. Основною ж складовою роботи, спрямованої на скорочення масштабів та викорінення сімейного насильства має бути його попередження шляхом підвищення рівня правової культури населення та підвищення ступеня його поінформованості щодо попередження насильства в сім'ї за допомогою широкомасштабної інформаційно-просвітницької та роз'яснювальної роботи.

Найнефективнішою формою розв'язання численних проблем сімейного неблагополуччя, що особливо загострюються у періоди соціально-економічних негараздів, залишається **соціальний супровід сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах**. В Україні він здійснюється безпосередньо

⁴⁷ Міжнародний жіночий правозахисний центр “Ла Страда–Україна”, 2008.

центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та їх спеціалізованими формуваннями — службами соціальної підтримки сім'ї. Необхідність активізації й вдосконалення їх діяльності наразі диктується негативним впливом фінансової кризи на життєдіяльність сім'ї, внаслідок чого поряд з «традиційними» кризовими сім'ями в Україні збільшується число сімей, які потрапили у скрутне становище вже у період новітньої економічної кризи.

5.4. Удосконалення механізмів державного впливу на розвиток інституту сім'ї

Сім'ї як одному із найважливіших багатофункціональних інститутів суспільства іманентна значна інституціональна автономія, без якої неможливе виконання її ролі посередника між суспільством і особистістю в частині реалізації низки важливих суспільних потреб, у першу чергу – стосовно появи та розвитку дітей як представників нових поколінь, які мають замінити покоління батьків і забезпечити безперервність існування людської спільноти. Разом з тим усі інститути суспільства знаходяться у процесі безперервної взаємодії та взаємовпливу. Як у цілому відтворення населення конкретно-історичної якості здійснюється в усьому просторі суспільно-економічного життя⁴⁸, так і функціонування сім'ї як первинного осередку відтворення нових поколінь значною мірою залежить від усіх сфер життєдіяльності соціуму. Раціональна організація управління цим соціумом, яку здійснює держава, є необхідною умовою повноцінного виконання сім'єю її специфічних (основних) і неспецифічних функцій. Якщо держава, здійснюючи це управління, враховує інтереси інституту сім'ї, його проблеми і протиріччя, можна вести мову про цілеспрямовану державну сімейну політику.

Держава є соціальним інститутом, який регулює взаємодію інших інститутів суспільства і тим самим безпосередньо впливає на їх функціонування і розвиток. Відповідним чином держава впливає і на інститут сім'ї, регулюючи інституціональне середовище, в якому функціонує сім'я, трансформуючи його у просімейному, тобто сприятливому для розвитку сім'ї напрямі, чи, навпаки, унеможливаючи повноцінне виконання основних функцій сім'ї. Здійснюючи сімейну політику, держава використовує комплекс правових, економічних, соціально-психологічних і організаційно-адміністративних інструментів (рис. 5.4.1).

⁴⁸ Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. – К.: Інститут економіки НАН України, 2001.- С. 466.

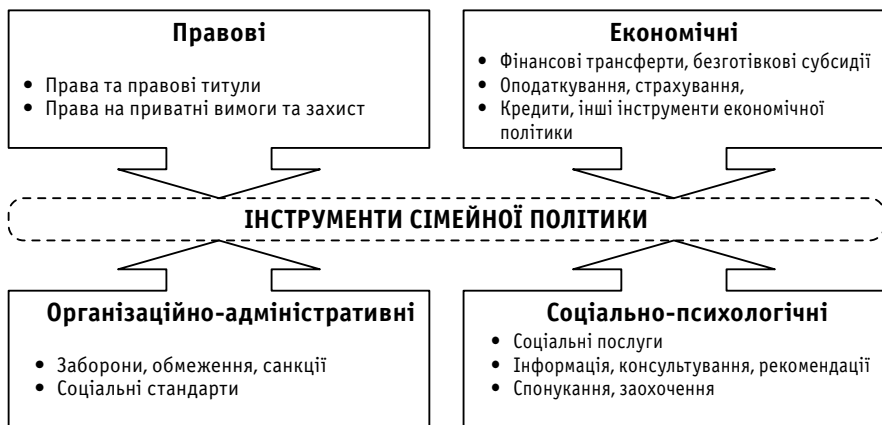

Рис. 5.4.1. Інструменти державної сімейної політики

Державна сімейна політика виступає основним механізмом впливу держави на сім'ю, його засадничою основою, що передбачає чітке визначення її суті, мети, завдань, системи принципів. На нашу думку, державною сімейною політикою слід вважати напрям дій (або утримання від них), обраних органами державної влади для забезпечення оптимального розвитку інституту сім'ї, вирішення суперечностей та проблем його функціонування. Стратегічною метою сімейної політики в Україні має бути зміцнення інституту сім'ї та прискорення виходу з демографічної кризи шляхом підтримки моделі середньодітної, економічно, соціально та духовно самодостатньої сім'ї, побудованої на добровільній основі, паритетних засадах, рівних можливостях особистісної самореалізації кожного члена сім'ї. Досягнення цієї мети потребує:

- збереження сімейних цінностей у суспільстві, формування системи особистих і суспільних ціннісних орієнтацій на створення середньодітної сім'ї;
- утвердження гендерної культури в сім'ї та суспільстві, подолання стереотипів щодо розподілу соціальних та, перш за все, сімейних ролей;
- забезпечення кожній особистості, незалежно від статі, можливостей як для професійної самореалізації, так і задоволення потреб у сім'ї, шлюбному партнерстві та батьківстві;
- посилення економічного та виховного потенціалу сімей, поліпшення рівня та якості їх життя, забезпечення рівних можливостей для усіх категорій сімей, відповідного соціального захисту їх добробуту;
- забезпечення умов для народження, належного утримання та виховання бажаної й суспільної необхідної кількості дітей у сім'ї з одночасним захистом від ризиків особистої самореалізації батьків;

- збереження репродуктивного здоров'я населення, охорона материнства, батьківства та дитинства, утвердження здорового способу життя окремих осіб та сім'ї в цілому;
- забезпечення підтримки сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах або у зоні ризику потрапити в такі ситуації;
- мінімізація асоціальних проявів у процесі функціонування сім'ї, передусім жорстокості та насильства, наслідком яких є соціальне сирітство, бездоглядність та безпритульність частини дітей.

Виконання цих завдань неможливе без узгодження з потребами сім'ї політики зайнятості, доходів населення, охорони дитинства, охорони здоров'я, молодіжної, гендерної, освітньої та культурної політики. При цьому необхідно дотримуватися таких принципів: пріоритетності потреб сім'ї; забезпечення рівних можливостей; гармонізації сфер праці та сім'ї. Пріоритетність потреб сім'ї у структурі суспільних та державних інтересів передбачає переорієнтацію всієї політики держави, діяльності усіх державних інституцій на максимальне врахування та задоволення сімейних потреб, недопущення ієрархічного підпорядкування соціальних інтересів сім'ї державним.

Державна сімейна політика неможлива без організаційного механізму її здійснення, тобто без системи інститутів влади та управління у взаємодії з органами місцевого самоврядування, інститутами громадянського суспільства, діяльність яких спрямована на вирішення проблем функціонування та розвитку сім'ї. Складовими елементами цього організаційного механізму також виступають: інфраструктура послуг, що надаються сім'ям з метою вирішення їх проблем; цільові програми, направлені на підтримку інституту сім'ї; інформаційні механізми.

Правовий механізм державного впливу на інститут сім'ї включає сукупність правових інститутів та норм, що покликані здійснювати регулювання внутрішньосімейних правовідносин і правове регулювання відносин сім'ї та інших інститутів. Засобами правового впливу виступають: юридичне визначення підстав та обмежень щодо укладення та розірвання шлюбу; вирішення питання про материнство та батьківство; визначення обов'язків стосовно інших членів сім'ї та встановлення відповідальності за невиконання цих обов'язків, запровадження та застосування відповідних санкцій у випадку порушення прав інших членів сім'ї. Останні, зокрема, мають на меті зменшення проявів персонально чи соціально небезпечної поведінки шляхом встановлення сімейної відповідальності (позбавлення батьківських прав), адміністративної відповідальності (штрафи, громадські роботи, обмеження або позбавлення волі) чи інших видів відповідальності. Таким чином, правовий механізм передбачає використання як правових методів впливу, тобто встанов-

лення певних прав та обов'язків учасників правовідносин, так і адміністративних, а саме контроль за дотриманням цих прав та обов'язків, застосування відповідних санкцій за їх порушення.

Функціонування сім'ї як основного осередку відтворення населення значною мірою залежить від економічного забезпечення її життєдіяльності й розвитку. Від соціального й економічного благополуччя суспільства, від добробуту населення і сімей залежать можливості сім'ї народити і виховати бажану для неї і необхідну для суспільства кількість дітей⁴⁹. Тому одне з найважливіших завдань держави – створити економічні умови, що забезпечать оптимальний розвиток сім'ї. У складному соціально-економічному механізмі здійснення державної сімейної політики особливе місце належить регулюванню зайнятості населення з урахуванням потреб розвитку сім'ї та механізму впливу на доходи сім'ї, у тому числі соціального захисту окремих категорій сімей.

Основними напрямками просімейної складової механізму регулювання зайнятості населення слід вважати:

- установлення права громадян на захист від прямої чи непрямої дискримінації у сфері праці на основі сімейного стану чи сімейних зобов'язань;
- установлення права на вибір умов та режимів праці (тривалості робочого часу, гнучких графіків роботи, періодів відпочинку та відпусток, праці на дому за допомогою засобів комунікації тощо) з урахуванням гендерного компонента, що дозволить поєднувати сімейні та професійні обов'язки як жінкам, так і чоловікам;
- установлення додаткових правових гарантій особам з сімейними обов'язками (тобто тим, хто виховує дітей, доглядає за інвалідами та ін.) щодо працевлаштування та самозайнятості;
- економічне стимулювання роботодавців, які забезпечують організацію умов та режимів праці, зручних для осіб з сімейними обов'язками, зокрема через систему податкових пільг, фінансових трансфертів, кредитів;
- компенсація втрати заробітку громадянам у зв'язку з народженням дітей та доглядом за ними, доглядом за іншими непрацездатними членами сім'ї через систему соціального страхування та фінансових трансфертів;
- економічне та організаційне забезпечення діяльності установ та служб, які б надавали широкий спектр якісних і різноманітних послуг по догляду за малолітніми дітьми, інвалідами тощо.

⁴⁹ Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. – К.: Інститут економіки НАН України, 2001.- С. 251.

Регулювання доходів сім'ї є складовою всіх видів державної політики щодо доходів, оплати праці, соціального захисту населення. Однак державна політика щодо підтримки сім'ї має забезпечувати усунення як горизонтальної нерівності доходів сімей залежно від їх структури (кількості непрацездатних та працюючих осіб), так і вертикальної – залежно від рівня достатку сімей. Це сприятиме нівелюванню ризиків погіршення добробуту окремої родини внаслідок сімейних змін (розлучення, народження дитини, втрати працездатності членів сім'ї тощо), а також сприятиме створенню економічних передумов для реалізації індивідуальних та сімейних потреб. При цьому має дотримуватися принцип забезпечення рівних можливостей усіх типів сімейних об'єднань.

Здійснення цих завдань потребує використання таких інструментів і важелів:

- визначення правового статусу окремих категорій сімей у контексті підтримки з боку держави, що потребує чіткого визначення критеріїв відбору таких сімей;
- податкові знижки при оподаткуванні доходів осіб – членів сім'ї, які забезпечували б часткову компенсацію витрат по догляду, вихованню та розвитку дітей;
- фінансові трансферти, систематичні грошові виплати певним категоріям сімей;
- безготівкова допомога, пільги та соціальні гарантії, субсидії визначеним категоріям сімей, передусім з дітьми, на оплату певних послуг;
- цільове кредитування на вирішення побутових проблем родини та проблем, пов'язаних з вихованням і розвитком дітей.

Невід'ємною складовою державної сімейної політики є медико-соціальний механізм, що включає сукупність заходів, спрямованих на охорону репродуктивного здоров'я, перш за все – охорону материнства та дитинства, створення можливостей для прийняття рішень щодо народження дітей, гармонійного та безпечного сексуального життя. Це передбачає, зокрема: правові гарантії охорони праці, соціального захисту та медико-соціального обслуговування жінок репродуктивного віку й вагітних жінок; економічні заходи (податки, кредити, фінансові трансферти), спрямовані на підтримку сім'ї у вирішенні проблем безпліддя методами допоміжних репродуктивних технологій; інформаційно-просвітницькі послуги з питань репродуктивного здоров'я, попередження небажаної вагітності, безпечного материнства, запобігання захворюванням, що передаються статевим шляхом; консультування молодих пар, які готуються до шлюбу, з питань планування сім'ї, безпечного материнства, відповідального батьківства.

Підвищення результативності та ефективності державної сімейної політики в Україні вимагає удосконалення її механізмів. Перш за все, актуалізу-

ється важливість зміни змісту державної сімейної політики. Сучасна політика з питань сім'ї в Україні спрямована переважно на подолання негативних проявів функціонування сімей, отже виступає реакцією на наявні негативні явища, що мають місце у цій сфері життєдіяльності суспільства. Однак наразі постає необхідність переходу від політики патерналізму, тобто підтримки соціально незахищених категорій сімей та їх соціального забезпечення, до політики розвитку сім'ї як соціального інституту з урахуванням політичних, організаційних, матеріальних і фінансових можливостей держави.

Сьогодні гарантований Конституцією державний захист сім'ї, материнства, батьківства та дитинства певним чином реалізується в рамках Державної програми підтримки сім'ї на період до 2010 року⁵⁰ та в окремих напрямках соціальної, молодіжної, гендерної політики, охорони здоров'я, культури, освіти тощо. Однак враховуючи, що реалізація державної політики має набувати не лише програмно-цільової, а перш за все, нормативно-правової форми, на нашу думку, необхідною є розробка і прийняття спеціального законодавчого акту, який би визначав основні правові, організаційні та економічні засади державної сімейної політики, зокрема її мету, принципи, основні напрями, організаційний механізм впровадження, а також систему органів влади усіх рівнів, на які покладається здійснення державної сімейної політики, їх завдання, функції та повноваження тощо.

Стосовно програмно-цільового аспекту формування та здійснення державної сімейної політики, то у теперішній час є необхідність розробки та запровадження Загальнодержавної програми забезпечення розвитку сім'ї на довгостроковий період, яка охоплюватиме комплекс заходів, спрямованих на реалізацію державної політики щодо вирішення проблем розвитку сім'ї, та має затверджуватися шляхом прийняття відповідного закону, узгодженого з нормами Закону України «Про державні цільові програми». Зокрема, програма має включати положення про основні напрями та завдання відповідно до законодавчо визначених пріоритетів політики, механізм її виконання, відповідне ресурсне забезпечення та контроль за виконанням. На підставі Загальнодержавної програми мають розроблятися та впроваджуватися відповідні регіональні та місцеві програми розвитку сім'ї. Крім того, щорічно повинні затверджуватися заходи щодо реалізації Загальнодержавної програми з визначенням змісту, очікуваного результату впровадження, відповідальних за їх здійснення, термінів виконання, а також обсягів бюджетного фінансування.

Необхідним є вдосконалення правових інструментів державної сімейної політики шляхом посилення відповідальності батьків за утримання

⁵⁰ Державна програма підтримки сім'ї на період до 2010 року затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 19 лютого 2007 року № 244.

та виховання дітей, їх життя і здоров'я, особливо у випадку відмови від дитини. Актуальним є узгодження між собою системи санкцій сімейної, адміністративної та інших видів відповідальності; розробка й нормативне визначення механізму проведення соціально-реабілітаційної і соціально-корекційної роботи з батьками, які не виконують чи виконують не належним чином своїх батьківських обов'язків; поліпшення процедури застосування санкцій сімейної відповідальності, запровадження соціальної експертизи в судах щодо визначення рівня неналежного виховання батьками своїх дітей. Для цього слід доповнити Сімейний кодекс України окремою статтею щодо відповідальності батьків за утримання, виховання та розвиток дітей, їх життя і здоров'я. За умов невиконання особою своїх батьківських обов'язків, порушення прав інших членів сім'ї потрібно законодавчо визначити чітку послідовність санкцій сімейної відповідальності, у тому числі у випадку позбавлення батьківських прав та відбирання дитини у батьків без позбавлення батьківських прав.

Існуючі економічні важелі сучасної сімейної політики в Україні спрямовані не на забезпечення умов для розвитку інституту сім'ї, а на досягнення цілей окремих напрямів соціально-економічної політики, передусім попередження та подолання бідності, що виступає однією з основних причин їх неефективності з погляду реалізації сімейної політики. Потребує вдосконалення система інструментів регулювання як зайнятості осіб з сімейними обов'язками, так і доходів сім'ї.

Поліпшення механізму регулювання зайнятості осіб з сімейними обов'язками передбачає, насамперед, посилення правового захисту громадян від прямої чи непрямої дискримінації на основі сімейного стану чи сімейних обов'язків; встановлення додаткових гарантій працевлаштування, можливостей вибору умов та режимів праці з урахуванням гендерного компонента, що в цілому сприятиме гармонізації професійного та сімейного життя. Зазначене можливе шляхом прийняття Трудового кодексу України з доповненням його нормами, що регулюють умови та режими праці чоловіків, які мають дітей. Перш за все, необхідним є визначення гарантій надання оплачуваних відпусток чоловікам при народженні дитини (одночасно з жінками), що широко використовується у міжнародній практиці та сприяє гармонізації професійного й сімейного життя як жінок, так і чоловіків. На наступному етапі для реалізації визначених гарантій доцільною є розробка та впровадження механізмів стимулювання роботодавців, які забезпечують організацію умов і режимів праці, зручних для осіб з сімейними обов'язками. Однак вироблення конкретних пропозицій щодо цього питання потребує здійснення додаткового дослідження.

Потребує вдосконалення й система фінансових трансфертів сім'ям, яка повинна сприяти створенню умов для поєднання професійного та сімейного

життя шляхом компенсації втрати заробітку внаслідок народження дитини. Зараз цю функцію виконують такі види державної допомоги, як допомога по материнству (по вагітності та пологах), при народженні дитини та догляду за дітьми до досягнення ними трирічного віку. Проте, незважаючи на значне підвищення розмірів окремих з них, їх рівень залишається не достатнім для утримання особою себе та дитини у період відпустки по догляду за дитиною.

Надання грошової допомоги сім'ям має поєднуватися з іншими можливостями, передусім, посиленням гарантій часткової зайнятості та розвитку мережі установ і служб догляду за дітьми. Щодо останньої актуалізується необхідність розширення мережі дошкільних закладів, забезпечення гнучких режимів їх роботи, запровадження додаткових послуг по догляду за дітьми (групи та ігрові кімнати короткотермінового перебування дітей), створення центрів догляду за дітьми, запровадження економічних стимулів щодо розвитку відповідних закладів приватної форми власності.

Потребує суттєвих змін механізм регулювання доходів сім'ї, її соціального захисту. Зокрема, основним засобом перерозподілу доходів громадян, у тому числі й осіб, які мають на своєму утриманні непрацездатних членів сім'ї, мають стати інструменти податкової політики. Податкові важелі повинні виступати основним засобом економічного впливу на розвиток інституту сім'ї, оскільки мають суттєві переваги порівняно з соціальними виплатами: по-перше, тому що створюють передумови для самозабезпечення сім'ї шляхом трудової діяльності, отже підвищують її економічний потенціал; по-друге, вони не породжують утриманських настроїв серед населення та посилюють відповідальність членів сім'ї за власне життєзабезпечення.

Існують різні варіанти впровадження сімейних податкових пільг. За першим варіантом, оподаткування має здійснюватися, виходячи з сукупного доходу сім'ї, а не окремого платника податку, оскільки посімейне оподаткування доходів населення створює можливості для врахування податковою системою розміру сім'ї (кількості утриманців), дозволяє найбільш точно відобразити платоспроможність родини. Однак цей варіант вимагає суттєвих змін у системі оподаткування доходів громадян та певною мірою ускладнюватиме адміністрування податків. Можливо також запровадження соціальних податкових пільг для усіх платників податків залежно від розміру і складу їх сімей, у першу чергу – від кількості неповнолітніх дітей. На нашу думку, за вітчизняних умов цей варіант є більш реальним.

Необхідно ширше використовувати податкові кредити, що повинні не лише матеріально підтримувати малозабезпечені сім'ї, але й виступати економічним стимулом розвитку сімей усіх типів. Видається доцільним запровадити зменшення суми податку на загальнорічний дохід при здійсненні

витрат на придбання товарів, робіт, послуг, пов'язаних зі створенням сім'ї, народженням, утриманням та вихованням дитини, доглядом за малолітньою дитиною; додаткових освітніх послуг, у тому числі позашкільних навчальних закладів тощо.

Усуненню економічної нерівності сімей з дітьми, пом'якшенню негативного впливу матеріальних чинників на вибір особою бажаної моделі сімейної поведінки сприяють соціальні виплати сім'ям з дітьми. Однак, на нашу думку, цей вид підтримки сім'ї має використовуватися лише в окремих випадках, наприклад коли особи, на утриманні яких є неповнолітні діти, з поважних причин не мають доходів від трудової діяльності. При цьому механізм визначення осіб, яким необхідна ця допомога, потребує вдосконалення.

У випадках, коли усі інші економічні заходи з вирішення проблем сім'ї не достатні для належної її життєдіяльності, надається соціальна допомога з малозабезпеченості, яка є одним із інструментів вертикального перерозподілу доходів сімей. Її межею повинен бути не гарантований, як нині, а прожитковий мінімум для відповідної демографічної групи населення. Критерії визначення адресності допомоги мають враховувати склад і розмір сім'ї, а також вік дитини та стан здоров'я членів сім'ї. Необхідно переглянути перелік категорій сімей, які мають право на допомогу, застосувати диференційований підхід до визначення її розмірів з огляду на особливості потреб різних категорій сімей.

Ширше має використовуватися такий інструмент сімейної політики, як цільове кредитування. В Україні цільове кредитування сімей за державної підтримки є досить обмеженим та застосовується у двох випадках: будівництво, придбання житла молодими сім'ями й молодими самотніми громадянами та здобуття вищої освіти. Законодавчо також передбачено запровадження системи кредитування на придбання товарів довготривалого вжитку, проте практичні механізми такого виду кредитування наразі відсутні.

Умови існуючої нині системи кредитування є достатньо вигідними для молоді, водночас в умовах обмежених фінансових ресурсів держави та низького рівня доходів населення ця система охоплює дуже незначну кількість сімей. Тому вказані засоби підтримки сім'ї не можуть суттєво вплинути на умови її життєдіяльності й розвитку і лише створюють передумови корупційних дій у цій сфері. Виникає нагальна потреба впровадження нових механізмів кредитування сімей, у першу чергу – щодо придбання житла, які надади б можливість значній частині сімей вирішити свої проблеми.

Для забезпечення допомоги сім'ям, які опинились у кризовій ситуації, в Україні створена Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді –

урядовий орган державного управління, який відповідає за впровадження та надання якісних соціальних послуг сім'ям, дітям та молоді на всій території України, координує та ініціює численні інновації у сфері їх надання. Діяльність цього органу проаналізовано у попередньому розділі, однак слід підкреслити, що необхідно подальше розширення і поліпшення якості його роботи, розвиток мережі відповідних закладів та служб, належного їх фінансового, кадрового, матеріально-технічного забезпечення, вдосконалення механізмів надання соціальних послуг, широка інформація щодо можливості одержання допомоги серед всіх верств населення. В першу чергу необхідно розширити мережу центрів матері та дитини, оскільки наразі їх мізерна кількість, а функції, покладені на них, є вкрай важливими для збереження біологічної сім'ї, попередження соціального сирітства в країні.

Існуючий медико-соціальний механізм державного впливу на розвиток сім'ї, незважаючи на певні успіхи, не позбавлений окремих недоліків, серед яких нерозвиненість та недоступність мережі служб планування сім'ї, застосування неефективних засобів щодо збереження репродуктивного здоров'я, попередження негативних наслідків невпорядкованих статевих відносин. Для їх усунення передбачено заходи в рамках Державної програми «Репродуктивне здоров'я нації» на період до 2015 року⁵¹, однак вони недостатні. Необхідні відповідні зміни до програмних документів, зокрема щодо розширення мережі центрів та кабінетів планування сім'ї, удосконалення системи профілактичної роботи з питань збереження репродуктивного здоров'я, насамперед попередження поширення соціально небезпечних хвороб.

Запропоновані напрями вдосконалення механізмів державного впливу на розвиток інституту сім'ї не є вичерпними, однак запровадження у практику викладених вище пропозицій сприятиме формуванню цілісної, дієвої сімейної політики і досягненню її основної мети – зміцнення та розвитку інституту сім'ї в Україні.

⁵¹ Державна програма «Репродуктивне здоров'я нації» на період до 2015 року затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2006 року № 1849.

ВИСНОВКИ

Сім'я як засноване на шлюбі та кровному спорідненні об'єднання людей, пов'язаних спільним побутом та взаємною відповідальністю, є невід'ємною складовою життєдіяльності та демографічного відтворення поколінь. На сучасному етапі розвитку суспільства функції сім'ї трансформуються, змінюється їх співвідношення, однак сім'я залишається основним осередком відтворення населення, де нові покоління не тільки з'являються на світ, але й відбувається формування їх якісних характеристик як суб'єктів суспільної діяльності. Важливою особливістю сім'ї у кризові періоди, коли відбувається занепад низки інших осередків відтворення населення є те, що вона є стійким і життєздатним осередком, здатним пом'якшувати наслідки кризових деструктивних змін. Тому в умовах сучасної демографічної кризи в Україні актуалізується дослідження сімейної форми демопроцесу та посилюється необхідність демополітичної підтримки функціонування і розвитку сім'ї.

У трансформаційному соціумі сучасної України сім'я залишається важливим багатофункціональним соціальним інститутом, низка функцій якого розширюється й поглиблюється внаслідок неефективності функціонування інших інститутів суспільства. Сім'я виконує значний обсяг неспецифічних функцій, значення яких посилюється і у багатьох випадках набуває захисного характеру. Водночас українська сім'я продовжує виконувати свої специфічні функції – дітонародження, утримання і виховання дітей.

Як один із найважливіших соціальних інститутів, сім'я віддзеркалює всі протиріччя і недоліки сучасного українського суспільства. Наслідком деформацій певних функцій сім'ї у несприятливих умовах сьогодення є поширення соціального сирітства, дитячої безпритульності, самотність та бездоглядність певної частини осіб похилого віку в Україні.

Кожному етапу розвитку суспільства відповідає певний тип сімейної структури населення, зміни якої зумовлені як процесами закономірної еволюції інституту сім'ї, трансформації шлюбно-сімейних відносин, що видозмінюють життєвий цикл сім'ї, так і зрушеннями у режимі відтворення населення. Соціально-економічне становище країни також впливає на сімейний склад населення у межах його дії на демографічні процеси (народжуваність, смертність, міграцію), а також на сценарії сімейного циклу.

Особливості природного руху населення України – низький рівень народжуваності, значна надсмертність чоловіків, демографічне старіння – безпосередньо впливають на розмір, структуру, співвідношення різних типів сімейних об'єднань. Високий рівень шлюбності населення країни у поєднанні з нестабільністю шлюбів, високим рівнем розлучуваності зумовлює інтенсивне оновлення сімейного складу населення за рахунок утворення нових сімейних осередків та «дроблення» сімей у випадку розлучення.

Незадовільне економічне забезпечення життєдіяльності сімей в умовах сучасної України є фактором, який звужує можливості реалізації певних сценаріїв розвитку сім'ї, особливо на етапі відокремлення дорослих дітей від батьків, впливаючи, тим самим, на сімейний склад населення країни.

Як свідчать результати аналізу сімейного складу населення за даними переписів населення, у сучасній Україні переважають прості (нуклеарні) сім'ї, які складаються з подружньої пари з дітьми або без дітей. За останній міжпереписний період в країні помітно скоротилась частка сімейних домогосподарств з неповнолітніми дітьми, що відбулось виключно за рахунок міських поселень. Найбільш поширеними серед домогосподарств з неповнолітніми дітьми наразі є одnodітні сім'ї, частка яких продовжує поступово зростати. У сільській місцевості частка домогосподарств з однією дитиною поки ще залишається значно нижчою, ніж у міських поселеннях, однак виявляється тенденція до її прискореного збільшення. За підсумками переписів населення можна простежити, що у молодших когортах жінок України порівняно зі старшими збільшується частка тих, хто народив лише одну або дві дитини.

Аналіз матеріального становища різних сімей та його чинників, здійснений на основі результатів вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, показав, що серед факторів диференціації сімей за рівнем матеріальної забезпеченості найбільш впливовими є соціально-демографічні характеристики домогосподарства та місце проживання сім'ї. У цілому по Україні у найбільш вигідному становищі знаходяться міські домогосподарства без дітей, в яких усі дорослі працюють: показники, що характеризують різні аспекти матеріального становища, у таких домогосподарствах є суттєво кращими, ніж відповідні по домогосподарствах з дітьми.

Основним джерелом доходів усіх типів домогосподарств є надходження у вигляді оплати праці, однак у домогосподарствах з дітьми їх частка у загальних доходах є відчутно вищою, що і визначає більшу залежність матеріального становища сімей з дітьми від стану ринку праці в Україні.

Спостерігається чіткий взаємозв'язок між типом поселення та показниками доходів і витрат: у домогосподарствах великих міст величини еквівалентних доходів та витрат відчутно перевищують такі по домогосподарствах малих міст та особливо – сільської місцевості. Тип поселення впливає також і на структуру витрат: із зменшенням розміру населеного пункту зростає частка витрат на харчування та зменшується питома вага витрат на послуги. Водночас в усіх типах домогосподарств на тлі загальних високих кількісних показників харчування якісні все ж таки залишаються доволі низькими.

Найгірша ситуація щодо матеріальної забезпеченості з року в рік фіксується у сільських багатодітних родинах, сім'ях з дітьми віком до 3-х років, домогосподарствах з подвійним демоеконічним навантаженням

(дітьми та особами післяпрацевоздатного віку). Наявність у складі домогосподарства двох або більше дітей будь-якого віку, хоча б однієї дитини віком до 3-х років, одночасно хоча б однієї дитини та особи/осіб пенсійного віку є визначальними факторами ризику бідності. Серйозну групу ризику становлять безробітні. Чи не єдиним чинником, який сприяє зниженню ризиків бідності, є наявність у складі домогосподарства хоча б однієї особи з вищою освітою. Специфічною проблемою України є бідність працюючого населення, спричинена низькою вартістю робочої сили. У цілому ж матеріальна забезпеченість різних категорій сімей у нашій країні залишається доволі низькою, а умови проживання – незадовільними.

Дослідження широкого кола питань, що стосуються ставлення населення України до сімейних цінностей, специфіки його сучасного сімейного складу та сімейних відносин, дітородних орієнтацій, міжпоколінних стосунків тощо здійснено на матеріалах репрезентативного соціально-демографічного обстеження населення дітородного віку в Україні «Сім'я та сімейні відносини» (2009 р.). Проведене дослідження підтвердило, що в Україні зберігається традиційно високий рівень охоплення населення шлюбом. Безшлюбна самотність не поширена у нашій країні: лише 3% респондентів віком 35 років і старше не мають досвіду шлюбного життя, тобто не перебували у шлюбі наразі чи раніше; більшість осіб, які ще ніколи не були у шлюбі, планують вступити до нього у майбутньому. Разом з тим, налаштованість на шлюб молоді 15-19 років є значно нижчою, ніж представників більш старших поколінь. Певна частина молоді не сприймає подружнє життя як органічну складову власного життя, не планує вступати до шлюбу у майбутньому. Однак важко сказати однозначно, чи це є проявом того юнацького радикалізму, який з часом зникає, чи ж у майбутньому можна очікувати зниження рівня шлюбності населення.

Більшість жонатих чоловіків і заміжніх жінок в Україні оцінює свій шлюб позитивно, однак при цьому кожен п'ятий з пошлюблених респондентів зізнався, що інколи у нього виникають/виникали наміри щодо розлучення, тобто ризик розпаду шлюбу існує і для тих подружніх пар, які у цілому задоволені своїм шлюбним союзом. Ставлення до шлюбу певною мірою залежить від його тривалості: зі зростанням шлюбного стажу його оцінка шлюбними партнерами стає все більш критичною, збільшується частка тих осіб, у яких **виникають наміри щодо розлучення**. Найбільш важливими передумовами успішного шлюбу і жінки, і чоловіки в Україні вважають **повагу і підтримку між членами подружжя та подружню вірність**; дещо менш важливими, однак теж дуже суттєвими, визнано такі економічні фактори як **матеріальний достаток і наявність окремого житла**.

Однією з особливостей сучасного етапу демографічного розвитку є плюралізація шлюбних і сімейних стосунків, поширення нових форм шлюбного

партнерства. Хоча нові форми шлюбних відносин – незареєстрований шлюб, дистанційний шлюб – стають звичною формою шлюбних стосунків, однак найпоширенішою формою організації шлюбних відносин між чоловіком та жінкою в Україні залишається офіційно зареєстрований шлюб (88% опитаних жонатих чоловіків і заміжніх жінок перебувають у цій традиційній формі шлюбу). Серед тих же, хто має постійного сексуального партнера, але не перебуває у зареєстрованому шлюбі, половина визнає свій союз шлюбним (незареєстрований шлюб), інша ж половина – не вважає його шлюбом. Незареєстрований шлюб в Україні у більшості випадків є випробувальним етапом перед реєстрацією стосунків, після якого союз або офіційно реєструється, або розпадається.

Населення країни демонструє високий ступінь прихильності до основних сімейних цінностей: переважна більшість осіб дітородного віку оцінює їх роль у своєму житті як *«дуже важливу»* або *«скоріше важливу»*. Дослідження підтвердило, що більшість населення України у дітородному віці проживає у складі сім'ї (майже 95% респондентів – у сім'ї, лише 5% – самотньо). Результати аналізу дають підстави стверджувати, що сімейні особи більшою мірою задоволені обставинами власного життя, аніж ті, хто проживає самотньо, причому чоловіки дещо гірше переносять самотність, аніж жінки, так само як і сільські жителі – порівняно з городянами.

Отримана інформація про сімейний стан респондентів дала змогу вперше у міжпереписний період проаналізувати поширеність різних типів сімей в сучасній Україні (у тому числі у різних типах поселень та серед представників різних соціально-професійних груп). Більшість респондентів проживає у нуклеарній сім'ї – простій чи розширеній (тобто у сім'ї, яка складається з шлюбної пари з дітьми або без дітей, іноді – з одним із батьків подружжя чи іншим родичем). Складні сім'ї, в яких разом проживають кілька шлюбних пар, зустрічаються нечасто, водночас значного поширення набули неповні сім'ї з дітьми (тобто сім'ї без шлюбного ядра). Кожна четверта сім'я з неповнолітніми дітьми у нашому дослідженні – це неповна або реструктурована сім'я, тобто ті сім'ї, в яких традиційні відносини діти–батьки тією чи іншою мірою деформовані.

Результати обстеження дали змогу також порівняти фінансове становище різних типів сімей в сучасній Україні за самооцінкою респондентів і на цій основі дійти висновку, що найбільш проблемними з точки зору матеріальної забезпеченості є неповні сім'ї з дітьми.

Аналіз питань щодо формування певної структури лідерства та розподілу обов'язків у сучасній українській сім'ї на матеріалах обстеження показав, що трохи більше половини опитаних (з тих, які перебувають у шлюбі) вважають *головою* своєї сім'ї чоловіка, двоє з кожних п'яти позиціонують власну сім'ю як егалітарну, *в якій чоловік і дружина все вирішують спільно*, решта ж

(8%) визнали головою сім'ї дружину. У більшості сімей респондентів чоловік виступає **основним годувальником**, що і є економічною основою його ролі як голови сім'ї. За даними обстеження, більш ніж у 3/5 сімей респондентів годувальником є чоловік, в 1/3 сімей – обидва члени подружжя, а менш ніж у 5% – дружина. Але слід зазначити, що роль голови сім'ї визначається не тільки заробітками її членів: частка егалітарних сімей, в яких усі питання вирішуються спільно, є більшою, ніж сімей з двома годувальниками. Отже, у певній частині домогосподарств респондентів відносини у сім'ї є рівноправними, хоча один із членів подружжя заробляє значно більше. Частка сімей, в яких головує жінка, є більшою, ніж тих, де вона виступає основним годувальником.

Проведене дослідження ще раз підтвердило, що основні обов'язки з ведення домашнього господарства, догляду за дітьми в українських сім'ях покладаються на жінку. Майже у 70% сімей респондентів дружина є основним виконавцем хатньої роботи: приготування їжі, прибирання, прасування, прання, догляду за дітьми, що зумовлює гостроту проблеми «подвійної зайнятості» жінок. Чоловіки беруть на себе майже у повному обсязі лише обов'язки по ремонту (дрібному побутовому і помешкання) та майже нарівні з дружинами відповідальні за ведення сімейного бюджету, планування відпустки, вирішення питань накопичення коштів.

Як показують результати соціально-демографічного обстеження «Сім'я і сімейні відносини», половина осіб дітородного віку **планує** мати дві дитини у сім'ї, що, поряд з відповідями респондентів стосовно **бажаної кількості дітей** та відповідними даними минулорічного соціально-демографічного обстеження «Сім'я і діти» (2008 р.)¹ підтверджує переважаючу орієнтацію на дводітну сім'ю в Україні. В обстеженні 2009 р. порівняно з 2008 р. частки респондентів, зорієнтованих на одnodітність та бездітність, підвищились. Відповідно частки тих, хто запланував народити дві або три дитини зменшилися, що, найімовірніше, є реакцією населення на дестабілізацію соціально-економічної ситуації у країні з кінця 2008 р. **Середня запланована кількість дітей** за підсумками обстеження 2009 р. становить 1,76 дит. проти 1,82 дит. у 2008 р. У загальній сукупності респондентів, які мають чіткі репродуктивні плани на майбутнє, наразі кожен п'ятий не бачить для себе можливостей задовольнити повною мірою потребу у **бажаній кількості дітей**.

Зв'язок дітородних орієнтацій з освітнім рівнем респондентів виявився слабким, а от залежність **бажаної кількості дітей** у опитаних від дітності сімей, в яких вони виховувались, простежується доволі чітко. Респонденти з

¹ Підсумки цього соціально-демографічного обстеження, проведеного у квітні 2008 р., детально висвітлено у виданні «Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні» – К.: АДЕФ-Україна, 2008. – 256 с.

багатодітних сімей більшою мірою, ніж інші, налаштовані мати трьох, чотирьох або більше дітей. Частка ж тих, хто навіть за наявності усіх необхідних умов хотів би мати лише одну дитину, найбільша у респондентів, які свого часу виховувались в однодітній сім'ї.

Дітородні плани респондентів на найближчу перспективу значною мірою залежать від очікуваних ними змін матеріального становища їх сімей. Опитані, які передбачають підвищення рівня свого добробуту, більшою мірою налаштовані на народження дитини у найближчі три роки. Попри різні очікування щодо змін матеріального становища у найближчі роки, які зафіксовано у респондентів із різних типів поселень, частки опитаних, які планують народити дитину у найближчі три роки, у міських і у сільських жителів практично однакові.

Результати обстеження «Сім'я і сімейні відносини» виявили, що найвагомішими перепонами для народження бажаної кількості дітей в Україні наразі є **недостатність матеріального забезпечення сім'ї та відсутність належних житлових умов**. Показово, що у порівнянні з попереднім соціально-демографічним обстеженням «Сім'я і діти», респонденти посилаються на ці обставини ще частіше. Поширення песимістичних настроїв щодо оцінки власних спроможностей у справі утримання й виховання нащадків демонструє збільшення частки респондентів дітородного віку, які вказують на **неможливість створення необхідних умов для забезпечення майбутнього дітей** як перепону для народження бажаної їх кількості. При цьому частота вибору вищезазначених факторів підвищується мірою збільшення бажаної кількості дітей.

Більшість респондентів, які мають дітей, у цілому **задоволені стосунками зі своїми дітьми**. Опитані з однією дитиною переважно **«цілком задоволені»** відносинами з дітьми, тоді як дводітні та трьохдітні респонденти здебільшого **«скоріше задоволені»** ними. Частка тих, хто вказав, що між ним і його дітьми **немає порозуміння**, є порівняно невеликою, але частота вибору негативної відповіді підвищується із збільшенням кількості дітей у респондента.

Значна частина респондентів самостійно (без будь-якої сторонньої допомоги) вирішує проблеми щодо матеріального утримання своїх дітей. При цьому «матеріальну незалежність» від родичів здебільшого демонструють чоловіки. Жінки більш охоче вказують на регулярну допомогу своїх рідних батьків, в той час як чоловіки частіше оцінюють матеріальну допомогу власних батьків як епізодичну. Серед багатодітних респондентів найбільшою виявилась частка тих, хто заявив про відсутність **допомоги** з боку найближчих родичів **в утриманні дітей**.

В усіх видах **діяльності, пов'язаної з доглядом і вихованням дітей**, основними виконавцями відповідних обов'язків в українських сім'ях є переважно жінки. У ході аналізу розподілу обов'язків у сім'ї з догляду за

дітьми ми дійшли висновку, що пасивність чоловіків спонукає багатьох жінок до підвищення активності, яка у царині догляду за дітьми за своєю суттю і виявом є тотальною одноосібній відповідальності матері за здоров'я і безпеку своїх дітей.

Серед шляхів вирішення проблем, пов'язаних з організацією **догляду за дітьми дошкільного віку та їх вихованням**, більшість респондентів віддає перевагу запровадженню гнучкого графіку роботи дитячих садків, який давав би змогу поєднувати виховання дитини вдома з її перебуванням у дитячому дошкільному закладі неповний день (або тиждень). Форма домашнього виховання із залученням сторонньої людини (няні) знайшла найменше прихильників.

Типовою рисою сьогодення є відокремлення дорослих дітей від сім'ї своїх батьків, їх проживання в окремому домогосподарстві. Цей процес дроблення сімей на заключних етапах їх життєвого циклу знайшов своє відображення у відповідях респондентів: лише 6% з них вважають, що дорослим дітям краще проживати разом зі своїми батьками. Однак окреме проживання не означає втрату сімейних зв'язків: менш ніж 28% респондентів зазначили, що відстань між помешканнями батьків і дітей не має особливого значення. Переважаючою ж є група респондентів (їх майже 40%), котрі вважають, що дорослі діти мають проживати окремо, але недалеко, тобто можливість тісного спілкування має бути збережена. Значною є й частка опитаних, які схиляються до того, що діти мають проживати з батьками лише до того часу, поки не створять власну сім'ю (28%). Більшою мірою налаштовані на окреме проживання батьків і дорослих дітей городяни, селяни ж дотримуються більш консервативних поглядів, що пов'язано як з традиціями, так і з особливостями сільського способу життя: селянське господарство потребує робочих рук, і великі сім'ї у цьому плані є більш ефективними.

Більшість осіб дитородного віку **задоволені стосунками зі своїми батьками**, незначною є частка тих, у кого відносини з власними батьками не склалися. Однак спостерігається суттєва різниця в оцінках стосунків з батьком та з матір'ю: якщо стосунками з матір'ю **не задоволені** 3,6% респондентів (а максимальною є їх частка у віковій групі 30-34 роки – 5,9%), то незадоволених стосунками з батьком у середньому в 2,2 раза більше (8% респондентів), причому максимальна їх частка спостерігається у підлітковому та юнацькому віці 15-19 років (13,4%). Причини такої ситуації потребують спеціального дослідження, однак сама по собі вона є свідченням того, що чоловіки не завжди успішно справляються з батьківською роллю, особливо у тих випадках, коли діти виховуються у неповній чи реструктурованій сім'ї.

Важливою й необхідною для осіб похилого віку є допомога їхніх дорослих дітей. Як показують результати обстеження, більшість респондентів приділяє увагу й надає підтримку своїм батькам. Разом з тим, доволі

вагомою є частка тих, хто піклується про літніх батьків не постійно, а лише іноді. Питома вага осіб, **які постійно піклуються про батьків, допомагають їм у веденні домашнього господарства** зростає із підвищенням віку респондентів (і, відповідно, їх батьків). При цьому дорослі діти, які мешкають разом зі своїми батьками, у більшості випадків постійно піклуються про них, а у тих, хто живе окремо, особливо в іншому населеному пункті, не завжди є така можливість. Тож тенденція до відокремлення дорослих дітей від батьків, особливо в умовах високої мобільності населення, збільшує ризик самотності й бездоглядності у похилому віці. Що ж до матеріальної допомоги, то кожен другий респондент старше 35 років матеріально допомагає своїм батькам, однак більшість із них **надають матеріальну допомогу** епізодично (іноді), а не постійно. Значна частина респондентів (приблизно кожен п'ятий) не має можливості надавати матеріальну допомогу, водночас майже у п'ятій частині респондентів батьки не потребують такої допомоги (частка цієї групи зменшується із підвищенням віку).

Сім'ї як одному із найважливіших соціальних інститутів притаманні певні власні закономірності функціонування, внутрішня логіка розвитку, значна інституціональна автономія. Однак суспільство й держава впливають на розвиток сім'ї, регулюючи інституціональне середовище, в якому вона функціонує, трансформуючи його у просімейному (сприятливому для розвитку сім'ї) напрямі. Якщо держава, виконуючи свої функції, враховує інтереси інституту сім'ї, проблеми і протиріччя його розвитку, можна вести мову про наявність цілеспрямованої державної сімейної політики.

Сімейна політика – один із напрямів соціально-демографічної політики, метою якого є підтримка сімейного способу життя, зміцнення сім'ї, насамперед сім'ї з дітьми, створення найкращих умов для її утворення, функціонування та розвитку. Сімейна політика розвинутих країн Європи пройшла тривалу історію розвитку і наразі характеризується суттєвими особливостями в окремо взятих країнах та групах країн, а також доволі різноманітним спектром застосовуваних інструментів, частина яких у перспективі, а почасти – й наразі може бути використана в Україні.

Стратегічною метою сімейної політики в Україні має бути зміцнення інституту сім'ї і прискорення виходу з демографічної кризи шляхом підтримки моделі середньодітної, економічно, соціально та духовно самодостатньої сім'ї, що побудована на паритетних засадах та забезпечує рівні можливості особистісної самореалізації для кожного члена сім'ї. Наразі ж сімейну політику у нашій країні можна охарактеризувати як таку, що має переважно пронаталістське спрямування, її тактичною метою уявляється підвищення дітородної активності населення. Суттєве збільшення одноразових виплат при народженні дитини, яке було здійснене кілька років тому, мало певний позитивний ефект щодо дітородної ситуації

та намірів населення країни. Однак при цьому навряд чи можна сподіватися на довготривалість відчутного наразі ефекту значних фінансових вливань. Слід зазначити також, що у цілому застосований в Україні інструментарій сімейної політики на даному етапі доволі вузький і найбільш вагомою допомогою держави сім'ям з дітьми залишаються лише значні грошові виплати при народженні дитини.

Згідно з результатами опитування населення дітородного віку, найбільш значущими для України проблемами, які перешкоджають задоволенню наявної потреби у дітях, є ті, що сконцентровані у царині матеріального забезпечення населення у цілому та сімей з дітьми зокрема, а також у житловій сфері. Як наслідок – більшість респондентів як найбільш вагомі потенційні фактори підвищення дітородної активності в Україні виділяє саме підвищення стандартів оплати праці та вирішення житлової проблеми. Окрім цього, в умовах фінансово-економічної кризи зростає потреба сімей з дітьми у фінансовій підтримці з боку держави.

Досягнення ж стратегічної мети сімейної політики в Україні потребує: зміцнення у суспільній та особистій свідомості потреби в сім'ї, шлюбі, батьківстві й створення соціально-економічних умов для її реалізації; утвердження гендерної культури у сім'ї та суспільстві; нарощування економічного, виховного й соціалізуючого потенціалу сімей, поліпшення рівня та якості їх життя; забезпечення умов для народження і виховання бажаної для сім'ї й суспільної необхідної кількості дітей; збереження репродуктивного здоров'я населення; забезпечення всебічної підтримки сімей, які перебувають у кризових життєвих ситуаціях; мінімізації асоці-альних проявів у процесах функціонування сім'ї. У ході формування й реалізації усієї соціально-демографічної політики слід дотримуватись принципів пріоритетності потреб сім'ї та гармонізації сфер праці і сім'ї, виходити з необхідності узгодження політики зайнятості, доходів, молодіжної, гендерної, освітньої та культурної політики з потребами розвитку сім'ї, переорієнтації усієї державної політики, діяльності державних інституцій на максимальне врахування й задоволення сімейних потреб. Лише за цих умов в Україні буде сформована цілісна сімейна політика і створено передумови для зміцнення інституту сім'ї та прискорення виходу з демографічної кризи.

ДЛЯ ПОДАТОК

ДЛЯ ПОДАТОК

**ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НАН УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР СОЦІАЛЬНИХ РЕФОРМ
ФОНД НАРОДОНАСЕЛЕННЯ ООН**

**СІМ'Я ТА СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ:
СУЧАСНИЙ СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**
(колективна монографія)

Літературний редактор *Реут А.Г.*
Комп'ютерне дизайн та верстка *Свердліченко М. В.*

Підписано до друку 23.10.2009 р.
Формат 60*84/16. Папір офсетний № 1.
Гарнітура *OfficinaSansC*. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 14,88. Наклад 300 прим. Зам. № 29-205.

Видруковано ТОВ «Основа-Принт»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців
ДК № 2072 від 25.01.2005 р.